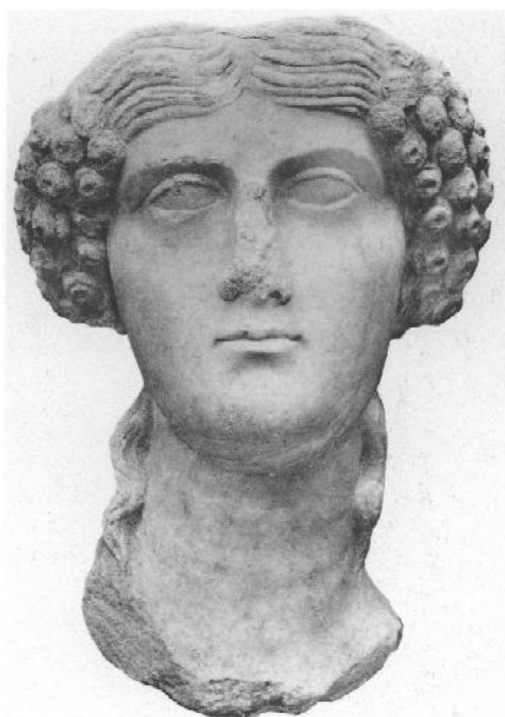

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
Καπράλου Πηνελόπη-Παναγιώτα

Επιβλέπων καθηγητής: Στυλιανός Κατάκης

Αθήνα 2020

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

A. KEIMENO

Καπράλου Πηνελόπη-Παναγιώτα

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Κλασικής Αρχαιολογίας

Αριθμός Μητρώου: 1561201701017

Εικόνα Εξώφυλλου: Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή

από το ιερό στους Χολλάδες, αρχές 1ου αι. μ.Χ.

Περιεχόμενα

A. ΚΕΙΜΕΝΟ

Πρόλογος.....	1
I. Εισαγωγή.....	2-5
Iα. Γενικές πληροφορίες για την Κύπρο.....	6-7
Iβ. Η ιστορία της Κύπρου από τον 8 ^ο αι. π.Χ. μέχρι το 31 π.Χ.	7-8
Iγ. Η ιστορία της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4 ^ο αι. μ.Χ.	8-10
II. Η ιστορία της έρευνας για τη γλυπτική στην Κύπρο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.)	10-13
IIα. Η κυπριακή γλυπτική: γενικά χαρακτηριστικά	13-15
IIβ. Η γλυπτική της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.	16-19
III. Πόλεις της ρωμαϊκής Κύπρου.....	19
IIIα. Νοτιοδυτικά παράλια - Νέα Πάφος	20-39
Παλαίπαφος, Ιερό της Αφροδίτης.....	39-40
IIIβ. Νότια παράλια – Κούριον	41-49
Κούριον, Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη.....	50-56
IIIγ. Ανατολικά παράλια – Σαλαμίνα	56-70
Σαλαμίνα, Ιερό του Ολυμπίου Διός.....	71-73

IIIδ. Δυτικά παράλια – Σόλοι	73-78
Ιερό στους Χολλάδες.....	78-82
IIIε. Ενδοχώρα Κύπρου – Γόλγοι	83-93
IIIστ. Ενδοχώρα Κύπρου – Χύτροι	93-97
IIIζ. Γλυπτά άγνωστης προέλευσης.....	97-109
IV. Συμπεράσματα.....	109-116
Βιβλιογραφία	117-167

B. ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνες 1-71.....	1-40
Προέλευση Εικόνων.....	41-46

Πρόλογος

Η συγκεκριμένη εργασία με τίτλο «Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου» δημιουργήθηκε για την ολοκλήρωση του προγράμματος των μεταπτυχιακών σπουδών στην Κλασική Αρχαιολογία, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Για την υπόδειξη του θέματος, την παραχώρηση χρήσιμου φωτογραφικού υλικού, και την καθοδήγηση κατά τη συγγραφή της εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Στ. Κατάκη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, ακόμα, την οικογένειά μου και τους κοντινούς μου ανθρώπους, οι οποίοι με στήριξαν σε αυτό το έργο.

I. Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη εργασία επικεντρώνεται στα γλυπτά που βρέθηκαν στην Κύπρο και παρήχθησαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, δηλαδή από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ. Στόχος της εργασίας είναι να αναδειχθούν κάποια πλαστικά έργα από διάφορες πόλεις¹ της Κύπρου και, με βάση αυτά, να σημειωθούν τυχόν διαφορές στη γλυπτική μεταξύ των περιοχών της νήσου.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, δεν αναλύεται το σύνολο των γλυπτών που προέρχεται από κάθε πόλη, αλλά επιλεκτικά κάποια από αυτά². Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται αναλυτικά αυτοκρατορικά γλυπτά, ανάγλυφα και ολόγλυφα πορτρέτα, προτομές και εικονιστικά αγάλματα ιδιωτών, αλλά και γλυπτά τα οποία έχουν διασωθεί σχεδόν ακέραια. Επίσης, έμφαση δόθηκε σε γλυπτά τα οποία έχουν κατασκευαστεί από χαλκό, αλλά και μάρμαρο διαφορετικής προέλευσης. Έχουν συμπεριληφθεί και κάποια έργα τα οποία ξεχωρίζουν για τον εικονογραφικό τους τύπο³, παρουσιάζουν κάποια τεχνική ιδιαιτερότητα⁴, είτε φέρουν την υπογραφή του γλύπτη⁵. Επίσης,

---

¹ Σημειώνεται ότι στην παρούσα εργασία ο όρος *πόλη* χρησιμοποιείται για τους οικισμούς, δηλαδή για τους τόπους με πληθυσμό, της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, καθώς παλιότερα η Κύπρος ήταν χωρισμένη σε βασιλεία, δηλαδή σε επικράτειες με μοναρχικό πολίτευμα (σελ. 7-8). Παράλληλα ο όρος *περιοχή* χρησιμοποιείται για να δηλώσει περισσότερο τον εδαφικό χώρο παρά την πολιτειακή οργάνωση μίας γεωγραφικής θέσης.

² Επισημαίνεται ότι η ανάλυση των γλυπτών που υπάρχουν στη συγκεκριμένη εργασία στηρίζεται στις σχετικές δημοσιεύσεις και το εικονογραφικό υλικό που τις συνοδεύει. Σε όσες περιπτώσεις δεν αναφέρεται αριθμός ευρετηρίου, τα σχετικά στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα.

³ Βλ. έγχειος Αφροδίτη από την Έπαυλη του Θησέα στη Νέα Πάφο (σελ. 25-28 εικ. 10 [4], 11 α-δ).

⁴ Βλ. παρακάτω τη γυναικεία κεφαλή άγνωστης προέλευσης (σελ. 98-102 εικ. 66).

⁵ Βλ. το επιτύμβιο μνημείο του γλύπτη Ζωίλου από τους Γόλγους (σελ. 89-91 εικ. 58 α-β).

καθοριστικό ρόλο στην επιλογή των γλυπτών διαδραμάτισε και η ύπαρξη δημοσιευμένου υλικού, καθώς μεγάλος αριθμός έργων, παραμένει αδημοσίευτος, ιδίως στην πόλη του Κουρίου. Γι' αυτόν τον λόγο, στη συγκεκριμένη μόνο περιοχή, θα παρουσιαστούν όσα γλυπτά έχουν μελετηθεί καλύτερα, ακόμα και αν δεν εμπίπτουν στις παραπάνω κατηγορίες. Μικρές αναφορές, χωρίς περαιτέρω εμβάθυνση, θα γίνουν και σε άλλα γλυπτά, εκτός από τις κατηγορίες που σημειώθηκαν παραπάνω, για να δοθεί μία γενική εικόνα για τα ευρήματα πλαστικής της ρωμαϊκής εποχής από κάθε πόλη.

Επιπλέον, επισημαίνεται ότι η εργασία, στο κύριο μέρος της, εστιάζει στις πιο σημαντικές και εύρωστες ρωμαϊκές πόλεις της νήσου και στα μεγάλα σύνολα γλυπτών που έχουν προέλθει από αυτές (Νέα Πάφος, Κούριον, Σαλαμίνα, Σόλοι). Καθώς, όμως, αυτές οι πόλεις καλύπτουν κυρίως τα παράλια, θα παρουσιαστούν στο κύριο μέρος της εργασίας και έργα της ρωμαϊκής περιόδου από κάποιες πόλεις της ενδοχώρας (Γόλγοι, Χύτροι), ώστε να υπάρχει μία συνολική εικόνα για τη γλυπτική της Κύπρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στα τρία επόμενα υποκεφάλαια της Εισαγωγής παρουσιάζεται η Κύπρος και η ιστορία της. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο **Ια. Γενικές πληροφορίες για την Κύπρο** γίνεται αναφορά στη γεωγραφική θέση της νήσου, στη γεωμορφολογία και στις πλουτοπαραγωγικές πηγές. Στη συνέχεια, τα κεφάλαια **Ιβ. Η ιστορία της Κύπρου από τον 8ο αι. π.Χ. μέχρι το 31 π.Χ.** και **Ιγ. Η ιστορία της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ.**, παρουσιάζουν συνοπτικά την ιστορική πορεία της νήσου από την γεωμετρική εποχή έως και το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου.

Στο κεφάλαιο II προβάλλονται τα θέματα που αφορούν τα γλυπτά, τα οποία έχουν βρεθεί στην Κύπρο. Αρχικά, γίνεται μία σύντομη αναφορά στις μελέτες που πραγματεύονται το θέμα των ρωμαϊκών γλυπτών της Κύπρου. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται συνοπτικά (IIα) τα γενικά χαρακτηριστικά, οι επιδράσεις, αλλά και οι ιδιαιτερότητες που εμφανίζουν τα έργα κυπριακής παραγωγής, σε σύγκριση μάλιστα με τα έργα που προέρχονται από τα μεγάλα καλλιτεχνικά εργαστήρια της εποχής (Ρώμη, Αθήνα, Μικρά Ασία) (IIβ). Ακολούθως, αναφέρονται οι κατηγορίες των γλυπτών που εντοπίζονται στη νήσο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (ταφικά γλυπτά, αναθηματικά γλυπτά κ.τ.λ.). Επισημαίνεται ότι, από το σύνολο των γλυπτών που αναλύονται στη συγκεκριμένη εργασία, όσα δεν χαρακτηρίζονται ως γλυπτά τοπικής παραγωγής, είναι κατά πάσα πιθανότητα εισηγμένα έργα⁶.

Ακολουθεί η παρουσίαση των πόλεων και των γλυπτών που βρέθηκαν σ' αυτές (III). Οι πόλεις παρατίθενται με βάση τη γεωγραφική τους θέση, αρχίζοντας από τα νοτιοδυτικά παράλια και συγκεκριμένα από τη Νέα Πάφο, καθώς υπήρξε η πρωτεύουσα της Κύπρου μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. Σε κάθε πόλη υπάρχει, στην αρχή, ένα εισαγωγικό σημείωμα με κάποια βασικά στοιχεία αναφορικά με την τοποθεσία και την ιστορία της, καθώς και το ιστορικό των ανασκαφών που διεξήχθησαν εκεί. Στη

---

⁶ Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι εύκολος και η δυσκολία προκύπτει κυρίως στα μαρμάρινα γλυπτά που έχουν εντοπιστεί στην Κύπρο. Αν και το μάρμαρο ήταν ένα υλικό ξένο για τον τόπο, δε συνεπάγεται ότι όλα τα μαρμάρινα γλυπτά από την Κύπρο ήταν εισηγμένα προϊόντα, καθώς, όπως όλα δείχνουν, και οι κύπριοι γλύπτες χρησιμοποιούσαν το μάρμαρο για τη δημιουργία γλυπτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που βεβαιώνει τη χρήση του μαρμάρου από τους εγχώριους τεχνίτες αποτελεί η περίπτωση της μαρμάρινης γυναικείας εικονιστικής κεφαλής από το Ιερό στους Χολλάδες (σελ. 80-82 εικ. 52 α-δ).

συνέχεια αναλύονται κάποια από τα γλυπτά της κάθε πόλης επιλεγμένα με βάση τα κριτήρια που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με τη διατύπωση των συμπερασμάτων από τη μελέτη του εξεταζόμενου θέματος.

Ια. Γενικές πληροφορίες για την Κύπρο

Η Κύπρος βρίσκεται στο ανατολικότερο άκρο της Μεσογείου, κοντά στη Συρία και στα παράλια της νότιας Μικράς Ασίας (Εικόνα 1). Αποτελεί το τρίτο μεγαλύτερο νησί στη Μεσόγειο ακολουθώντας τη Σικελία και τη Σαρδηνία⁷.

Όσον αφορά τη γεωμορφολογία του τόπου, μεγάλο τμήμα της δυτικής και κεντρικής Κύπρου καλύπτεται από την οροσειρά του Τροόδους που διατρέχει το νησί από τα βόρεια παράλια μέχρι τα νότια, ενώ στα βορειοανατολικά παράλια του νησιού δεσπόζει η οροσειρά του Πενταδακτύλου (Εικόνα 2). Η πεδιάδα που εκτείνεται μεταξύ των δύο αυτών ορίων ονομάζεται Μεσαορία και αποτελούσε τόπο κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων στην αρχαιότητα. Το υπέδαφός της πεδιάδας αυτής ήταν πλούσιο σε ασβεστόλιθο. Μάλιστα, η περιοχή των Γόλγων, στα νοτιοανατολικά του νησιού (σημερινή περιοχή Αθένου), υπήρξε γνωστή στην αρχαιότητα για τη μεγάλη συγκέντρωση ασβεστολίθου στα εδάφη της. Η Κύπρος διέθετε αρκετά λιμάνια, αν και η ύπαρξη φυσικών λιμανιών στο νησί ήταν ελάχιστη⁸.

Ο φυσικός πλούτος της Κύπρου ήταν μεγάλος λόγω της ξυλείας που υπήρχε σε αφθονία από τις οροσειρές του τόπου, αλλά και λόγω των πλούσιων ορυκτών μετάλλων. Πλήθος κοιτασμάτων χαλκού υπήρχε στις πλαγιές του ορεινού συμπλέγματος του Τροόδους (Εικόνα 3)⁹. Μάρτυρας των μεταλλευτικών εργασιών που διενεργούνταν στις περιοχές αυτές

---

⁷ Papadimitriou – Alphas 2012, 18.

⁸ Demesticha 2012, 82. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη γεωμορφολογία της Κύπρου βλ. Zomeni 2012, 34-37.

⁹ Kassianidou 2012, 76. Στον χαλκό της Κύπρου αναφέρεται και ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος στο έργο του *Φυσική Ιστορία* (Plin. nat. 34. 2).

είναι η πληθώρα σκωρίας μετάλλου που βρέθηκε σε διάσπαρτα σημεία στους πρόποδες της οροσειράς (Εικόνα 4)¹⁰.

Ιβ. Η ιστορία της Κύπρου από τον 8^ο αι. π.Χ. μέχρι το 31 π.Χ.¹¹

Από την Κυπρο-γεωμετρική έως και την Κυπρο-κλασική περίοδο η μεγαλόνησος ήταν κατακερματισμένη σε πολλά αυτόνομα βασίλεια, τα οποία στήριζαν την οικονομία τους στα μεταλλεύματα χαλκού και στην αγροτο-κτηνοτροφική παραγωγή. Αυτή η πολιτική κατάσταση διατηρήθηκε και κατά την περίοδο που η Κύπρος ήταν υποταγμένη στους Ασσύριους, δηλαδή στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., αλλά και όταν οι Κύπριοι βασιλείς παραδόθηκαν δύο αιώνες αργότερα, στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., στους Πέρσες¹². Την ηρεμία αυτή θα διαταράξει η Ιωνική επανάσταση (499-494 π.Χ.), όταν το βασίλειο της Σαλαμίνας τάχθηκε υπέρ των επαναστατών, αλλά συνάντησε την άγρια αντίσταση των άλλων κυπριακών βασιλείων. Με αυτόν τον τρόπο, η Περσική αυτοκρατορία δεν δυσκολεύτηκε να εδραιώσει ξανά την κυριαρχία της στον τόπο, ενώ μία σειρά από εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των βασιλείων σημάδεψε τον 5^ο αι. π.Χ.¹³. Από τα τέλη του ίδιου αιώνα παρατηρείται μία στροφή των κυπρίων βασιλέων προς τα δυτικά, δηλαδή την Ελλάδα, με κύριο

---

¹⁰ Kassianidou 2012, 76 εικ. 11.1, 11.3. Η μεταλλευτική δραστηριότητα σταμάτησε στην Κύπρο τον 7^ο αι. μ.Χ. και ξεκίνησε πάλι τον 20^ο αι. (αυτόθι, 79 εικ. 11.6).

¹¹ Για μία σύντομη επισκόπηση της παλαιότερης ιστορίας και αρχαιολογίας της Κύπρου βλ. Paradimitriou – Alphas 2012, 18· Le Brun 2012, 38-41· Guilaine κ.ά. 2012, 42-43· Peltenburg 2012, 44-47· Webb – Frankel 2012, 50-53· Pilides 2012β, 56-59.

¹² Φαίνεται ότι τα Κυπριακά βασίλεια είχαν δηλώσει αυτοβούλως υποταγή στον Ασσύριο βασιλέα Σαργών Β' (722-705 π.Χ.) και γι' αυτό είχαν διατηρήσει την αυτονομία τους. Κάτι ανάλογο είχε συμβεί και στην περίπτωση των Περσών (Iaconou 2012, 63-64· Yon 2012, 94).

¹³ Iaconou 2012, 65.

εκφραστή αυτής της κίνησης τον βασιλιά της Σαλαμίνας, Ευαγόρα Α΄ (411-374 π.Χ.). Η ύπαρξη των αυτόνομων βασιλείων δεν ανατράπηκε ούτε κατά την περίοδο δράσης του Μ. Αλεξάνδρου, ο οποίος ελευθέρωσε το 333 π.Χ. την Κύπρο από τους Πέρσες¹⁴. Μετά τον θάνατό του, η μάχη για την κατάληψη της Κύπρου ήταν σφοδρή μεταξύ των διαδόχων, λόγω της στρατηγικής της θέσης στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά και λόγω των σημαντικών πρώτων υλών της (ξυλεία, σιτηρά, χαλκός)¹⁵. Τελικώς, το 294 π.Χ. θα επικρατήσουν οι Πτολεμαίοι και η Κύπρος θα συμπεριληφθεί στα εδάφη τους, για πρώτη φορά ως ενοποιημένη οντότητα¹⁶. Τη διοίκηση της μεγαλονήσου ανέλαβε ένας στρατηγός, απεσταλμένος των Πτολεμαίων, ενώ πρωτεύουσα ορίστηκε η Νέα Πάφος. Το 58 π.Χ. εντάσσεται στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, σύντομα όμως ξαναπέρασε στα χέρια των Πτολεμαίων, αφού παραχωρήθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα (49-44 π.Χ.) στην Κλεοπάτρα¹⁷. Ωστόσο το 31 π.Χ. η κυριαρχία του νησιού άλλαξε για μία ακόμα φορά.

Ιγ. Η ιστορία της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.

Μετά από την ήττα των Πτολεμαίων στη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ. ξεκινάει η καθ' αυτό ρωμαϊκή περίοδος για το νησί. Η Κύπρος περνάει υπό τον έλεγχο των Ρωμαίων αλλά συγκαταλέγεται στις συγκλητικές επαρχίες της αυτοκρατορίας και γι' αυτόν τον λόγο δεν

---

¹⁴ Connolly 2010, 173· Iacovou 2012, 65.

¹⁵ Cheal 1979, 13· Kassianidou 2000, 749.

¹⁶ Kassianidou 2000, 749-750· Connolly 2010, 173· Counts 2011α, 160· Iacovou 2012, 62.

¹⁷ Kassianidou 2000, 751· Connolly 2010, 175.

υπήρχε παρουσία λεγεώνων στην περιοχή¹⁸. Τόσο τα οικοδομικά προγράμματα που υλοποιήθηκαν για την αναμόρφωση των πόλεων (ωδεία, γυμνάσια, αμφιθέατρα, βαλανεία, νυμφαία κ.ά.), όσο και η δημιουργία ενός καλού οδικού δικτύου και η ύπαρξη πολυτελών οικιών σε αρκετές περιοχές, δείχνουν την ευημερία που επικρατούσε στη μεγαλόνησο κατά τη ρωμαϊκή εποχή (Εικόνα 5)¹⁹. Στα στοιχεία που υποδεικνύουν την ευημερία του τόπου συγκαταλέγεται και η άνθιση της μεταλλευτικής δραστηριότητας που παρατηρείται αυτό το διάστημα²⁰. Η πρωτεύουσα της νήσου παρέμεινε η Νέα Πάφος, η οποία στα χρόνια των Σεβήρων ονομαζόταν Augusta Claudia Flavia Parhos, επίσημη γλώσσα παρέμεινε η ελληνική, ενώ στη λατρεία των παραδοσιακών θεοτήτων εντάσσεται και η αυτοκρατορική λατρεία²¹. Επίσης, από τον 1^ο αι. μ.Χ. εμφανίστηκε στην περιοχή και ο Χριστιανισμός²². Τη μακρά αυτή περίοδο άνθισης διέκοψε η εξέγερση των Κυπριο-Εβραίων(115-117 μ.Χ.), την εποχή του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), η οποία κατεστάλη από τα ρωμαϊκά στρατεύματα²³. Μέσα από τη θέσπιση του συστήματος της Τετραρχίας

---

¹⁸ Τη διακυβέρνηση του χώρου αναλαμβάνει ένας Ρωμαίος ανθύπατος διορισμένος από τη σύγκλητο (Michaelides 2012, 69). Ωστόσο, η θέση αυτή δεν ήταν ιδιαίτερα περιζήτητη, καθώς η σταθερότητα που επικρατούσε στην Κύπρο δεν προσέφερε μεγάλες ευκαιρίες ανάδειξης για έναν Ρωμαίο αξιωματούχο (Michaelides 2017, 51). Επίσης, φαίνεται ότι ο αριθμός των Ρωμαίων πολιτών που εγκαταστάθηκαν στη νήσο ήταν σχετικά μικρός (Αγαθοκλέους 2001, 132, 134· Michaelides 2017, 57). Για τη διοικητική οργάνωση των ρωμαϊκών επαρχιών βλ. Millar 2002, 314-320· Μπουραζέλης 2017, 353-366.

¹⁹ Connolly 2010, 175, 177· Michaelides 2012, 69-70.

²⁰ Kassianidou 2012, 79. Τα ορυχεία μετάλλων κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική στον ίδιο τον αυτοκράτορα, ενώ το εργατικό δυναμικό αποτελούσαν κατά κύριο λόγο δούλοι (Kassianidou 2000, 751-752· Kassianidou 2012, 79).

²¹ Connolly 2010, 178· Michaelides 2012, 69· Michaelides 2017, 55-56. Βλ. παρακάτω: *Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριον, Ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, Ιερό του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα, Ιερό στους Χολλάδες*. Για τις θεότητες που λατρεύονταν στην Κύπρο ήδη από την προϊστορική εποχή βλ. Ulbrich 2012, 100-103. Για την αυτοκρατορική λατρεία βλ. ενδεικτικά Clauss 2013.

²² Connolly 2010, 178.

²³ Connolly 2010, 175. Περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά την Εβραϊκή Εξέγερση στην Κύπρο βλ. Karanastasi 2013β, 342-348· Polygiou 2019, 581-590.

από τον Διοκλητιανό (284-305 μ.Χ.) η Κύπρος εντάσσεται στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και διοικείται μαζί με την Κιλικία, την Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο²⁴. Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. φαίνεται να σημειώνεται παρακμή, η οποία προκλήθηκε από τους αλληπάλληλους σεισμούς που έπληξαν το νησί. Τότε εδραιώνεται ο Χριστιανισμός στην περιοχή²⁵. Επίσης, αυτήν την εποχή η πρωτεύουσα της νήσου μεταφέρεται στη Σαλαμίνα, η οποία πλέον ονομάζεται Κωνσταντία²⁶.

II. Η ιστορία της έρευνας για τη γλυπτική στην Κύπρο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.)

Η γλυπτική της ρωμαϊκής Κύπρου μελετήθηκε διεξοδικότερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες, αν και κάποιες έρευνες είχαν γίνει ήδη από νωρίτερα²⁷. Ο A. Westholm ήταν ένας από τους πρώτους ερευνητές που ασχολήθηκαν με τα γλυπτά της ρωμαϊκής εποχής. Στο σύγγραμμά του²⁸ επικεντρώνεται στα ευρήματα της ελληνιστικής, αλλά και της ρωμαϊκής περιόδου από το ιερό των Σόλων. Επίσης, από τις πρώτες συγκεντρωτικές μελέτες για τη Ρωμαϊκή γλυπτική στην Κύπρο είναι το έργο των Ο.

---

²⁴Δρακούλης 2010, 84· Connolly 2010, 177. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με το σύστημα της Τετραρχίας βλ. ενδεικτικά Rees 2004.

²⁵Connolly 2010, 178· Michaelides 2012, 71.

²⁶βλ. σελ. 49.

²⁷Επισημαίνεται ότι σε αυτή τη σύντομη ανασκόπηση συμπεριλαμβάνονται μόνο τα έργα εκείνα, τα οποία εστιάζουν αποκλειστικά στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου. Γι' αυτόν τον λόγο έχει παραλειφθεί η πληθώρα των συγγραμμάτων που αφορούν κυπριακές συλλογές σε μουσεία του εξωτερικού. Εντούτοις, συμπεριλήφθηκαν και κάποια άλλα σημαντικά έργα, τα οποία, έχουν γενικότερη θεματολογία σε συνδυασμό και με λίγες αναφορές στη γλυπτική της ρωμαϊκής εποχής. Για την ιστορία της έρευνας σχετικά με τη γλυπτική της Κύπρου γενικά βλ. Counts 2001, 129-170.

²⁸Westholm 1936.

Vessberg – A. Westholm²⁹. Το συγκεκριμένο πόνημα αποτελεί συνέχεια και σύνθεση των τριών πρώτων τόμων που εξέδωσε η Σουηδική Κυπριακή αποστολή (Swedish Cyprus Expedition), με λεπτομερείς εκθέσεις των ανασκαφών που είχε πραγματοποιήσει σε διάφορες περιοχές της νήσου το διάστημα 1927-1931³⁰.

Ακολουθούν τα έργα αναφοράς για τα γλυπτά από την Σαλαμίνα της Κύπρου του V. Karageorghis σε συνεργασία με τον C. C. Vermeule³¹. Σημαντική είναι η μονογραφία του C. C. Vermeule³² όπου επιχειρείται τεχνοτροπικός διαχωρισμός των γλυπτών της ρωμαϊκής Κύπρου και προτείνεται μία χαμηλότερη χρονολόγηση των γλυπτών από εκείνη του E. Gjerstad. Στο θέμα της ρωμαϊκής κυπριακής γλυπτικής, και συγκεκριμένα στα προβλήματα χρονολόγησης των γλυπτών από ασβεστόλιθο, έχει αναφερθεί ο R. Senff μέσα από τη διδακτορική του διατριβή, η οποία ωστόσο παραμένει αδημοσίευτη³³. Ο ίδιος θα επανέλθει στη δυσκολία χρονολόγησης μέσα από την εισήγησή του με τίτλο Roman sculpture in Cyprus. Imperial art and the local tradition³⁴. Στα μαρμάρινα γλυπτά της Νέας Πάφου και συγκεκριμένα στα γλυπτά από την Έπαυλη του Θησέα επικεντρώνεται η έρευνα του W. A. Daszewski³⁵.

---

²⁹ Vessberg – Westholm 1956.

³⁰ Gjerstad κ.ά. 1934' Gjerstad κ.ά. 1935' Gjerstad κ.ά. 1937. Σημειώνεται ότι οι δημοσιεύσεις αυτές της Σουηδικής Κυπριακής αποστολής (Swedish Cyprus Expedition) υπήρξαν έργα κομβικής σημασίας, καθώς συνέδεσαν για πρώτη φορά τα τεχνοτροπικά στοιχεία των γλυπτών με τη στρωματογραφία των περιοχών αλλά και με συνευρήματα, όπως νομίσματα, κεραμική κ.ά. Επομένως, συγκροτήθηκε για πρώτη φορά μία βάση επιστημονικής χρονολόγησης των γλυπτών της Κύπρου (Counts 2001, 149).

³¹ Karageorghis – Vermeule 1964' Karageorghis – Vermeule 1966.

³² Vermeule 1976.

³³ Senff 1983.

³⁴ Senff 1989, 188-192.

³⁵ Daszewski 1994β, 153-160.

Πιο γενικά έργα είναι αυτά της V. Tatton-Brown³⁶, του C. C. Vermeule³⁷, του D. Christou³⁸ και του V. Karageorghis³⁹.

Με τα πορτρέτα Κυπρίων σε ελληνιστικά αλλά και ρωμαϊκά ασβεστολιθικά γλυπτά ασχολήθηκε η M. Bruun-Lundgren στη διδακτορική της διατριβή με τίτλο *Cypriots in Stone, Limestone sculpture in late Hellenistic and Roman Cyprus*, η οποία όμως παραμένει αδημοσίευτη⁴⁰. Στο θέμα αυτό είχε αναφερθεί συνοπτικά ήδη νωρίτερα, στην εισήγησή της στο Διεθνές Κυπριακό Αρχαιολογικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Γκέτεμποργκ τον Αύγουστο του 1991⁴¹.

Στην κατηγορία των επιτύμβιων γλυπτών μικρή αναφορά γίνεται από τον A. Hermay⁴². Επίσης, στα επιτύμβια γλυπτά από τη Ρωμαϊκή Κύπρο είχε εστιάσει λίγα χρόνια νωρίτερα και η D. A. Parks στη μελέτη της με τίτλο *Epitaphs and tombstones of Hellenistic and Roman Cyprus*⁴³, ενώ τα τελευταία χρόνια η ρωμαϊκή επιτύμβια γλυπτική της νήσου μελετάται από την E. Poyiadji-Richter⁴⁴.

Σημαντική είναι η μελέτη της J. Fejfer, *Sculpture in Roman Cyprus*⁴⁵, για τη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου, η οποία κατηγοριοποιεί τα γλυπτά ανάλογα με τον χώρο ανακάλυψής τους (δημόσια οικοδομήματα, ιερά, ταφικό περιβάλλον, ιδιωτικές οικίες). Εστιάζοντας στο υλικό κατασκευής των γλυπτών, ο A. Hermay θα επικεντρωθεί στα μαρμάρινα γλυπτά από

---

³⁶ Tatton-Brown 1985, 60-72.

³⁷ Vermeule 1988, 135-142.

³⁸ Christou 1997, 33-48.

³⁹ Karageorghis 1998.

⁴⁰ Bruun-Lundgren 2002.

⁴¹ Bruun-Lundgren 1992, 9-35.

⁴² Hermay 2004, 73-83.

⁴³ Parks 2002.

⁴⁴ Ενδεικτικά: Poyiadji-Richter 2003· Poyiadji-Richter 2009, 177-196· Poyiadji-Richter 2014, 169-191· Πογιατζή-Ρίχτερ 2015.

⁴⁵ Fejfer 2006, 81-123.

τις πόλεις της ρωμαϊκής Κύπρου στο έργο του *La Sculpture en Marbre À Chypre à L'époque Hellénistique et sous L'empire: essai de bilan*⁴⁶, ενώ σε μία προσπάθεια συγκέντρωσης των αυτοκρατορικών γλυπτών επιδίδεται ο T. Fujii στη μελέτη του *Imperial Cult and Imperial Statues in Roman Cyprus: A Preliminary Report*⁴⁷. Τα ρωμαϊκά γλυπτά της Κύπρου μέσα στο περιβάλλον της Ύστερης Αρχαιότητας (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.) έχει μελετήσει ο Π. Παναγίδης στη διατριβή του, η οποία παραμένει μέχρι στιγμής αδημοσίευτη⁴⁸. Ωστόσο, συγκεκριμένα για τα γλυπτά από την Έπαυλη του Θησέα στη Νέα Πάφο και για την αρχική τους διάταξη μέσα στον χώρο είχε κάνει αναφορά ο ίδιος νωρίτερα, στο Μεταπτυχιακό Συνέδριο Κυπριακής Αρχαιολογίας στο Norwich της Αγγλίας⁴⁹. Από τις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις για τη γλυπτική της Σαλαμίνας είναι αυτή της P. Karanastasi⁵⁰. Σε αυτόν τον συλλογικό τόμο όπου βρίσκεται το παραπάνω άρθρο της P. Karanastasi, περιλαμβάνονται και άλλες συγγραφές, οι οποίες εστιάζουν σε πιο ειδικά θέματα της ρωμαϊκής γλυπτικής από τη Σαλαμίνα της Κύπρου⁵¹.

IIα. Η κυπριακή γλυπτική: γενικά χαρακτηριστικά

Προτού γίνει αναφορά στα χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής γλυπτικής της Κύπρου, πρέπει να γίνουν κάποιες γενικές επισημάνσεις συνολικά για την κυπριακή γλυπτική. Η συγκεκριμένη τέχνη άρχισε να

---

⁴⁶ Hermary 2009, 153-176.

⁴⁷ Fujii 2015, 245-256.

⁴⁸ Panayides 2016α.

⁴⁹ Panayides 2016β, 228-243.

⁵⁰ Karanastasi 2019, 591-608.

⁵¹ Βλ. χαρακτηριστικά: Fejfer 2019, 609-658· Panayides 2019, 706-716.

αναπτύσσεται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και, όπως και όλες οι υπόλοιπες τέχνες, διαμορφώθηκε μέσα από τις πολλές πολιτισμικές επιδράσεις που γνώρισε η νήσος στο πέρασμα των χρόνων. Οι μεταβολές στην κυριαρχία του τόπου, αλλά και οι γενικότερες σχέσεις με τους γύρω λαούς (Αιγύπτιους, Ασσύριους, Φοίνικες, Ίωνες, Αθηναίους, Ρωμαίους) έφεραν σε επαφή τους κύπριους τεχνίτες με καινούργια γνωρίσματα, τα οποία επιχείρησαν να προσαρμόσουν στην τοπική παραγωγή. Γι' αυτόν τον λόγο, συχνά στην κυπριακή γλυπτική συνυπάρχουν ξενόφερτα στοιχεία με χαρακτηριστικά της εγχώρια τέχνη⁵².

Η παραδοσιακή κυπριακή γλυπτική χρησιμοποιούσε ως υλικό τον τοπικό ασβεστόλιθο ή τον χαλκό, καθώς πρόκειται για δύο υλικά που υπήρχαν σε αφθονία⁵³. Ο τοπικός ασβεστόλιθος εντοπίζεται, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στην περιοχή της πεδιάδας της Μεσαορίας και αξιοποιήθηκε ευρέως για τα δημιουργήματα των γύρω εργαστηρίων⁵⁴. Είναι μαλακός, λεπτόκοκκος, λευκός ή κιτρινωπός. Ωστόσο, λίγο πριν από την Ελληνιστική περίοδο ξεκινάει και η χρήση του σκληρού, χονδρόκοκκου και με κατάλοιπα οστράκων, γκριζωπού ασβεστόλιθου για την απόδοση γλυπτών. Καθώς πρόκειται για δύσκολο στην κατεργασία του υλικό, απαντάται σε λιγοστό αριθμό έργων⁵⁵. Όσον

---

⁵² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ενδεικτικά: Hermary – Mertens 2014, 58-59· Ράπτου 2016.

⁵³ Επίσης, η πηλοπλαστική μεγάλου μεγέθους ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Κύπρο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτήν την κατηγορία βλ. ενδεικτικά Vandenaabeele – Laffineur 1991.

⁵⁴ Συγκεκριμένα στην περιοχή αυτή, όπου σήμερα εκτείνεται ο δήμος Αθένου, λειτουργούσαν τοπικά εργαστήρια γλυπτικής, από τον 7^ο αι. π.Χ. μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν η πληθώρα των ευρημάτων από ασβεστόλιθο, τα κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά στα γλυπτά που εντοπίστηκαν στην περιοχή (Counts 2011α, 151-153), αλλά και η ύπαρξη έργων μεγάλης κλίμακας, τα οποία δεν ενδείκνυνται για μεταφορά (βλ. χαρακτηριστικά τα γλυπτά φυσικού, αλλά και μεγαλύτερου του φυσικού μεγέθους, από τη συγκεκριμένη περιοχή [Hermary – Mertens 2014]).

⁵⁵ Για παραπάνω πληροφορίες σχετικά με τον εγχώριο ασβεστόλιθο βλ. Gjerstad κ.ά. 1937, 522-524· Πογιατζή-Ρίχτερ 2015.

αφορά τα έργα από χαλκό, αν και έχουν βρεθεί πολλές βάσεις χάλκινων αγαλμάτων στην Κύπρο, δεν έχουν σωθεί παρά ελάχιστα, λόγω της επανάχρησης του υλικού ήδη από την αρχαιότητα.

Παρά την απουσία μαρμάρου στη νήσο, έχει προέλθει μεγάλος αριθμός μαρμάρινων γλυπτών από την Κύπρο⁵⁶. Η εμφάνισή τους γίνεται κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και κυρίως κατά τον 4^ο αι. π.Χ., την εποχή δηλαδή που διαμορφώθηκαν ισχυροί δεσμοί κάποιων βασιλείων με τον ελληνικό κόσμο (Αμαθούντα, Κίτιον, Μάριον, Σαλαμίνα, Σόλοι)⁵⁷. Πρόκειται για εισηγμένα έργα ή για έργα τα οποία δημιουργήθηκαν από Αθηναίους γλύπτες στην Κύπρο, καθώς είναι γνωστό ότι ο βασιλιάς Ευαγόρας ο Α΄ (411-374 π.Χ.) της Σαλαμίνας είχε συγκεντρώσει Αθηναίους καλλιτέχνες στην επικράτειά του⁵⁸. Η ζήτηση μαρμάρινων γλυπτών σταδιακά αυξήθηκε με αποτέλεσμα την ελληνιστική και ιδίως τη ρωμαϊκή περίοδο να υπάρχει πληθώρα τέτοιων έργων στην Κύπρο.

Ίχνη βαφής έχουν βρεθεί τόσο στα γλυπτά από ασβεστόλιθο, όσο και στα μαρμάρινα γλυπτά⁵⁹.

---

⁵⁶ Μάλιστα αργότερα, κατά τον 3^ο και τον 4^ο αι. μ.Χ., οπότε και παρατηρείται γενικότερα μνημειοποίηση των επαύλεων (Panayides 2016β, 229), πολύχρωμα μάρμαρα χρησιμοποιήθηκαν και στην ιδιωτική αρχιτεκτονική για ορθομαρμαρώσεις. Σύμφωνα με τον W. A. Daszewski, τμήμα του *teridarium* της Έπαυλης του Θησέα στη Νέα Πάφο έφερε ορθομαρμάρωση από γκριζωπές μαρμάρινες πλάκες (Daszewski 1993, 87).

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά: μαρμάρινη ανδρική κεφαλή του α΄ μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς από την Λάπηθο, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Vermeule 1976, 16 εικ. I 2΄ Raptou 1999, 72-73΄ Rάπτου 2016), μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή, πιθανώς της θεάς Αφροδίτης του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Σαλαμίνα της Κύπρου, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 8-11 αρ. κατ. 2 πιν. VIII, IX΄ Raptou 1999, 76-77 εικ. 8).

⁵⁸ Βλ. σελ. 57.

⁵⁹ Μερικά παραδείγματα από τη ρωμαϊκή περίοδο είναι το μαρμάρινο αγαλμάτιο Ηρακλή από την Έπαυλη του Θησέα στη γενειάδα του οποίου υπάρχουν ίχνη κόκκινης βαφής (σελ. 24 με σημ. 92), το μαρμάρινο αγαλμάτιο της ένοπλης Αφροδίτης από τους Σόλους με κόκκινη βαφή στην ηβική περιοχή (σελ. 79 σημ. 320) και οι ασβεστολιθικές κεφαλές άγνωστης προέλευσης, οι οποίες είναι γνωστές στη διεθνή βιβλιογραφία ως *funerary busts* και φέρουν ίχνη βαφής στα χαρακτηριστικά του προσώπου (σελ. 99).

IIβ. Η γλυπτική της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.

Η παρουσία των μαρμάρινων γλυπτών στη νήσο επηρέασε σημαντικά τους τοπικούς γλύπτες, οι οποίοι σταδιακά άρχισαν να χρησιμοποιούν αυτό το ξένο υλικό στις δημιουργίες τους⁶⁰. Ωστόσο, συνήθως, στα έργα τοπικής παραγωγής παραμένουν εμφανείς η γραμμικότητα και η έλλειψη ζωντανίας στη σύνθεση, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, που αποτελούν τα τυπικά κυπριακά γνωρίσματα της εγχώριας τέχνης⁶¹.

Λόγω των λιγοστών αρχαιομετρικών αναλύσεων του μαρμάρου που έχουν γίνει στα μαρμάρινα γλυπτά τα οποία βρέθηκαν στη νήσο⁶², δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν με βεβαιότητα συμπεράσματα για την ακριβή προέλευση αυτού του υλικού⁶³. Σε κάθε περίπτωση, όμως, μπορούν να ανιχνευθούν κοινά τυπολογικά στοιχεία στη γλυπτική που υποδηλώνουν επαφές της Κύπρου με τα μεγάλα εργαστήρια της Μ.

---

⁶⁰ Είναι αναμενόμενο το ενδιαφέρον των κυπρίων γλυπτών για το εισηγμένο υλικό, προκειμένου να καλύψουν τις απαιτήσεις των αγοραστών, οι οποίοι πιθανώς να μη διέθεταν το απαραίτητο χρηματικό κεφάλαιο για την αγορά ενός ολοκληρωμένου έργου από τα άλλα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της Μεσογείου.

⁶¹ Αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό αν ενδεικτικά συγκριθεί το εικονιστικό άγαλμα γυναικείας μορφής στον τύπο Formia από τους Γόλγους (σελ. 91-93 εικ. 59) με άλλα αγάλματα αυτού του τύπου από περιοχές εκτός της Κύπρου, λόγου χάρη από την Αρχαία Ελεύθερα (Θέμελης 2004, 183-184, αρ. κατ. 80· Themelis 2012-2013, 24-25 αρ. κατ. 3 εικ. 19· Σταμπολίδης 2020, 85, 98 [λανθασμένα αναφέρεται ως μικρή Ηρακλείωτισσα, βλ. σελ. 92 σημ. 365]) και από την Αρχαία Σικυώνα (Καζακίδη 2012, 202 εικ. 11, 12· 205 με σημ. 37).

⁶² Βλ. για παράδειγμα το τραπεζοφόρο από τη Νέα Πάφο Michaelides 1989, 151-154 πιν. XXXIX.

⁶³ Όπως επισημάνθηκε και στην Εισαγωγή, η συγκεκριμένη έρευνα στηρίχθηκε σε βιβλιογραφικές πηγές, καθώς δεν κατέστη εφικτή η αυτοψία των γλυπτών. Ωστόσο, στις παλαιότερες περιγραφές των αγαλμάτων τα οποία θα παρουσιαστούν στο κύριο μέρος της εργασίας, και όπου δίνονταν πληροφορίες από τον μελετητή για την προέλευση του μαρμάρου, γίνεται ως επί το πλείστον λόγος για πεντελικό μάρμαρο, για μάρμαρο από τα νησιά του ελλαδικού χώρου ή για μάρμαρο από την Μ. Ασία.

Ασίας, του ελλαδικού χώρου και της Ρώμης⁶⁴. Επομένως, με βάση αυτά τα δεδομένα φαίνεται ότι η εισαγωγή του μαρμάρου ή των προκατασκευασμένων μαρμάρινων έργων γινόταν κυρίως από τον ελλαδικό χώρο και την Μ. Ασία, και ίσως σε μικρότερο βαθμό από την Ιταλία.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των μαρμάρινων γλυπτών εντοπίζεται στις πόλεις που βρίσκονταν στα παράλια της νήσου (Κούριο, Νέα Πάφος, Σαλαμίνα, Σόλοι). Αυτές οι περιοχές γνωρίζουν μεγάλη άνθιση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και μετατρέπονται σε αστικά κέντρα σε βάρος της ενδοχώρας της Κύπρου, η οποία αποδυναμώνεται. Σε αυτό οδήγησε η ανάγκη για επικοινωνία με τα υπόλοιπα μεγάλα κέντρα εντός της Αυτοκρατορίας και η προστασία που προσέφερε η *Pax Romana* (Ρωμαϊκή Ειρήνη). Επομένως, οι ανεγέρσεις δημοσίων κτηρίων που λαμβάνουν χώρα σε αυτές τις περιοχές από τον 1^ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ.⁶⁵, αλλά και η προτίμηση των αστικών οικογενειών για μαρμάρινα έργα, είχε ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση των μαρμάρινων γλυπτών σε αυτές τις πόλεις.

---

⁶⁴ Βλ. χαρακτηριστικά όσον αφορά την τυπολογία: το άγαλμα του Ασκληπιού σε μετάπλαση του τύπου *Amelung* από την Έπαυλη του Θησέα (σελ. 31-35 εικ. 10 [11], 15 α-γ) και τον θωρακοφόρο Ρωμαίο αυτοκράτορα από το θέατρο της Σαλαμίνας (σελ. 66-68 εικ. 42 α-γ). Τα παραπάνω δείχνουν διασυνδέσεις με τα καλλιτεχνικά εργαστήρια των ανατολικών επαρχιών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη πλευρά, το αγαλμάτιο του *Silvanus*, θεότητα που λατρευόταν κυρίως στη Δύση, από την Έπαυλη του Θησέα (σελ. 25 με σημ. 99 εικ. 10 [12]) υποδεικνύει επαφές με την Ιταλία.

⁶⁵ Ανάλογα έργα σημειώνονται κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. και τον 2^ο αι. μ.Χ. στα μεγάλα ιερά της νήσου: Ιερό της Αφροδίτης στην Αμαθούντα, Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριον, Ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, Ιερό του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα. Παρατηρείται ότι τα σημαντικά αυτά ιερά ήταν όλα σε παράκτιες περιοχές της Κύπρου. Επίσης, σημειώνεται ότι το Ιερό της Αφροδίτης στην Αμαθούντα, το Ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο και το Ιερό του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα ήταν τα τρία ιερά στην Κύπρο τα οποία είχαν το προνόμιο της ασυλίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Fejfer 2006, 97· Κρίγκος 2008, 187 με σημ. 991). Για το προνόμιο της ασυλίας, το οποίο υπήρχε ήδη πριν από την Ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Rigsby 1996· Walbank 1999, 202-203.

Ωστόσο, η χρήση του ασβεστόλιθου στην πλαστική τέχνη συνεχίστηκε και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Αυτό επιβεβαιώνεται και από ένα ημίεργο ανάγλυφο από ασβεστόλιθο μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού, το οποίο έφερε παράσταση θωρακοφόρου⁶⁶. Μάλιστα, σύμφωνα με τη J. Fejfer, ο αριθμός των έργων από ασβεστόλιθο ξεπερνά αυτόν των μαρμάρινων γλυπτών⁶⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εκτεταμένη χρήση του ασβεστόλιθου κατά τη ρωμαϊκή εποχή αποτελεί το ιερό του Δία Λαβρανίου στη Φασούλα, λίγο βορειότερα της πόλεως Λεμεσού⁶⁸. Το ιερό αυτό διασώζει πολλούς κορμούς ανδρικών μορφών από ασβεστόλιθο που χρονολογούνται στον 2^ο αι. μ.Χ. , στον 3^ο αι. μ.Χ., ίσως και αργότερα⁶⁹ (Εικόνα 6). Όλοι σχεδόν οι κορμοί σώζονται αποσπασματικά, ακολουθούν τον τύπο του ιματιοφόρου και αποτελούν

---

⁶⁶ Βρέθηκε στο λατομείο του Ξυλοφάγου, στον κόλπο της Λάρνακας (Fejfer 2006, σελ. 122-123 εικ. 56). Δεν συμπεριλήφθηκε στο κύριο μέρος της εργασίας γιατί η επεξεργασία του γλυπτού αφέθηκε σε πολύ πρώιμο στάδιο.

Σύμφωνα με τον Β. Καραγεώργη, μία κεφαλή από ασβεστόλιθο από το Ορνίθι (χωριό το οποίο βρίσκεται ανατολικά της Λευκωσίας και ανήκει στον κατεχόμενο δήμο Αμμοχώστου) απεικονίζει τον αυτοκράτορα Δομιτιανό (81 μ.Χ.-96 μ.Χ.) στεφανωμένο από την *corona triumphalis*, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1959/VII-21/1 (Karageorghis 1960, 256 εικ. 24-257). Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα έργο επαρχιακής τέχνης στο οποίο δύσκολα μπορούν να αναγνωριστούν τα εξατομικευμένα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου αυτοκράτορα (τύπος κόμμωσης, το κυρτωμένο μέτωπο, το προεξέχον άνω χείλος) (για την εικονογραφία του αυτοκράτορα Δομιτιανού βλ. Daltrop κ.ά. 1966, 30-42, 97-108 πιν. 23-35- Bergmann – Zanker 1981, 349-374 αρ. κατ. 12-23 εικ. 25-43). Επίσης, η αναγνώριση του στεφανιού ως *corona triumphalis* μοιάζει λίγο αβέβαιη, αν και δε δύναται να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα από το διαθέσιμο φωτογραφικό υλικό. Ίσως, λοιπόν, να πρόκειται περισσότερο για ένα πορτρέτο ιδιώτη. Επειδή όμως το συμπέρασμα αυτό στηρίχθηκε στις υπάρχουσες εικόνες και στη σύντομη περιγραφή του Β. Καραγεώργη, καθώς δε γνωρίζω να υπάρχει κάποια πιο αναλυτική περιγραφή του συγκεκριμένου γλυπτού, ενδεχομένως να είναι εσφαλμένο.

⁶⁷ Fejfer 2006, 84.

⁶⁸ Πρόκειται για ιερό της ρωμαϊκής περιόδου όπως μαρτυρείται από τις επιγραφές που βρέθηκαν που βρέθηκαν στην περιοχή (Karageorghis 1998, 220-221).

⁶⁹ Vermeule 1976, 121- Karageorghis 1998, 220-221 εικ. 171, 172- 315-316 αρ. κατ. 171- 316 αρ. κατ. 172- Fejfer 2006, 105 εικ. 26-30.

έργα ενός κυπριακού εργαστηρίου, καθώς παρουσιάζουν έντονη γραμμικότητα, στοιχείο που κυριαρχεί στα γλυπτά εγχώριας παραγωγής.

Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της ρωμαϊκής γλυπτικής από την Κύπρο αφορά τη χρονολόγηση των έργων από ασβεστόλιθο, καθώς σε αυτά κυριαρχεί μία τυποποίηση καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου.

Όσον αφορά τις κατηγορίες γλυπτών από την Κύπρο των ρωμαϊκών χρόνων, υπάρχει πληθώρα επιτύμβιων γλυπτών (στήλες, ανάγλυφα, μνημεία, ταφικές κεφαλές [funerary busts], κιονίσκοι, οστεοθήκες και λιγοστές σαρκοφάγοι), καθώς και αναθηματικών έργων (κυρίως ελεύθερα γλυπτά και βωμοί). Επίσης, από τους δημόσιους χώρους προέρχονται τιμητικά αγάλματα, ενώ από τις εύπορες ιδιωτικές οικίες γλυπτά τα οποία προορίζονταν για τον διάκοσμο των οικιών αυτών.

III. Πόλεις της ρωμαϊκής Κύπρου

Στη συνέχεια της εργασίας παρατίθενται οι πιο σημαντικές και εύρωστες πόλεις της Ρωμαϊκής περιόδου (Νέα Πάφος, Κούριον, Σαλαμίνα, Σόλοι), αλλά και λίγες πόλεις της ενδοχώρας (Γόλγοι, Χύτροι), με γεωγραφικές και ιστορικές αναφορές, αλλά και με την ανάλυση των γλυπτών που βρέθηκαν σε αυτές⁷⁰.

---

⁷⁰ Τα κριτήρια για την επιλογή των πόλεων και των γλυπτών που θα αναλυθούν παρακάτω αναφέρθηκαν στην Εισαγωγή της εργασίας (σελ. 2-3). Σε μία εκτενέστερη έρευνα του υλικού από την Κύπρο θα μπορούσαν ίσως να συμπεριληφθούν και οι ονομαστές κατά την αρχαιότητα πόλεις της Αμαθούντας, του Κιτίου και της Ταμασσού, για τις οποίες λιγοστά στοιχεία είναι γνωστά όσον αφορά τα ευρήματα πλαστικής των ρωμαϊκών χρόνων. Οι λιγοστές πληροφορίες αφορούν κυρίως τα επιτύμβια γλυπτά της ρωμαϊκής περιόδου (βλ. τη

IIIα. Νοτιοδυτικά παράλια – Νέα Πάφος

Η Νέα Πάφος ήταν μία παράκτια πόλη η οποία βρισκόταν στη δυτική πλευρά της Κύπρου, κοντά στη σημερινή θέση Κάτω Πάφος (Εικόνες 7-9)⁷¹. Η ίδρυσή της τοποθετείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁷² Κατά την ελληνιστική και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ., απετέλεσε το διοικητικό κέντρο της νήσου⁷³. Στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. η Νέα Πάφος έπαψε να είναι πλέον η πρωτεύουσα της Κύπρου, η οποία μεταφέρθηκε στο ανατολικό τμήμα της νήσου. Έκτοτε πρωτεύουσα της Κύπρου ήταν η πόλη Σαλαμίνα⁷⁴. Αν και είναι λιγοστές οι πληροφορίες για αυτήν την πόλη στην Ύστερη Αρχαιότητα, φαίνεται να συνέχισε η κατοίκηση και μετά τις αραβικές

γενική μελέτη για τα επιτύμβια γλυπτά της Κύπρου των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων [Parks 2002, 1-32 εικ. 1-5]). Για κάποιες γενικές πληροφορίες βλ. Hermary 2009, 155-157 με σημ. 31· 172 εικ. 1 a-b.

⁷¹ Σημειώνεται ότι οι ονομασίες «Νέα Πάφος» και «Παλαιά Πάφος» (βλ. παρακάτω *Ιερό της Αφροδίτης, Παλαιόπαφος*) τεκμηριώνονται ήδη από την αρχαιότητα, βλ. Ptol. Geographia 5.14.

⁷² Η ταυτότητα του ιδρυτή της πόλεως έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα, καθώς σε κάποιες μελέτες προβάλλεται ως επικρατέστερος ο Πτολεμαίος ο Α΄ ο Σωτήρ (Bekker-Nielsen 2000, 195-207· Vitas 2016, 241-248), ενώ σε άλλες ο τελευταίος βασιλιάς της Πάφου, Νικοκλής (Młynarczyk 1990, 67-76· Młynarczyk 2011, 646· Iaconou 2013, 287-288· Młynarczyk 2015, 79· Raptou 2016, 15).

⁷³ Ιστορία των ανασκαφών: Οι ανασκαφές στην περιοχή έχουν ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1960 και οι έρευνες συνεχίζονται μέχρι και σήμερα από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου, σε συνεργασία με ερευνητικές αποστολές από διάφορες χώρες του εξωτερικού, όπως της Αυστραλίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Πολωνίας (Miszcz – Paruci-Władyska 2016, 3· Panayides 2016β, 228· Paruci-Władyska 2016, 19· Balandier 2017, 217· Barker 2020, 14). Ωστόσο, μεγάλο μέρος της πόλεως παραμένει ακόμα αδιερεύνητο (Παναγίδης 2018, 9). Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, σύμφωνα με την Paruci-Władyska, μέχρι το 2016 είχε ανασκαφεί μόνο το 5% από τη συνολική έκταση που κάλυπτε η Αγορά της πόλεως (Paruci-Władyska 2016, 20). Τα μνημεία της Νέας Πάφου έχουν συμπεριληφθεί στον Κατάλογο Μνημείων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Unesco (Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κυπριακής Δημοκρατίας, Μνημεία Unesco, http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/DMLunesco_gr/DMLunesco_gr?OpenDocument [25.05.2020]).

⁷⁴ Panayides 2016β, 229· Παναγίδης 2018, 9.

επιδρομές του 7^{ου} αι. μ.Χ., ενώ πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις υποδεικνύουν ότι η περιοχή συνέχισε να κατοικείται ακόμη και κατά τη μεσαιωνική περίοδο (13^{ος} αι. μ.Χ.)⁷⁵.

Η ρωμαϊκή Νέα Πάφος ήταν οχυρωμένη και διέθετε, πέρα από λιμάνι, Αγορά, Ωδείο, Θέατρο, Νυμφαίο και Ασκληπιείο⁷⁶. Επίσης, έχει ανακαλυφτεί ο *decumanus maximus*, ο οποίος πλαισιωνόταν από κίονες από γρανίτη από την Μ. Ασία και συνέδεε την Αγορά της πόλεως με την βορειοανατολική πύλη⁷⁷. Όσον αφορά τα γλυπτά, τα οποία προέρχονται από αυτό το τμήμα της πόλεως, εκείνο το οποίο είναι μέχρι στιγμής γνωστό είναι ότι τόσο στην Αγορά, όσο και στο Θέατρο φαίνεται να υπήρχαν αγάλματα⁷⁸. Η απουσία περαιτέρω πληροφοριών οφείλεται στο γεγονός ότι τα οικοδομήματα δημοσίας χρήσεως ανακαλύφθηκαν σχετικά πρόσφατα και τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί λεπτομερώς.

Ωστόσο, μεγάλος όγκος γλυπτών έχει έρθει στο φως από τις πλούσιες, ρωμαϊκές ιδιωτικές οικίες της Νέας Πάφου⁷⁹. Οι οικίες αυτές αναπτύσσονται στα νοτιοδυτικά της πόλεως⁸⁰ και παραμένουν ονομαστές τόσο για τον πλαστικό τους διάκοσμο, όσο και για τα ψηφιδωτά τους. Παράλληλα, οι διαδοχικές επισκευαστικές φάσεις των

---

⁷⁵ Παναγίδης 2018, 9· Barker 2020, 16. Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κυπριακής Δημοκρατίας, Αρχαιολογικοί χώροι. Νέα Πάφος (Κάτω Πάφος), <http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/All/20E1D2CD76E17D17C225719B002C7A68?OpenDocument> (26.05.2020).

⁷⁶ Panayides 2016β, 234-235 με σημ. 44· Rapuci-Władyka 2016, 19· Barker 2020, 15. Ενδεχομένως να υπήρχε και δεύτερο λιμάνι στην πόλη (Miszak – Rapuci-Władyka 2016, 12-15 εικ. 5).

⁷⁷ Barker 2020, 14-15 εικ. 1-4.

⁷⁸ Florek 2016, 54-56· Barker 2018, 12.

⁷⁹ Από τον οικισμό έχει προέλθει και μεγάλος αριθμός πήλινων αγαλματιών (Daszewski 1993, 90 σχ. 1· 91· Michaelides 2015, 329-337 εικ. 1-6).

⁸⁰ Η περιοχή αυτή είναι γνωστή και με την ονομασία Μαλούτενα.

κτηρίων αυτών φανερώνουν και τους αλληπάληλους σεισμούς που έπληξαν την πόλη από τον 1^ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ., αλλά και μετέπειτα.

Ξεχωριστή θέση κατέχει η Έπαυλη του Θησέα, η οποία διακρίνεται τόσο για το μέγεθός της⁸¹, όσο και για το πλήθος των γλυπτών που διέθετε⁸². Το όνομά της οφείλεται στις απεικονίσεις των ψηφιδωτών που την διακοσμούσαν. Οικοδομείται σε δύο διαδοχικές φάσεις από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και δεν έπαψε να χρησιμοποιείται μέχρι και μετά τον 7^ο αι. μ.Χ., ενώ οι ένοικοί της φαίνεται να ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία⁸³.

Τα γλυπτά από την Έπαυλη συγκροτούσαν μία ιδιωτική συλλογή και ο αριθμός τους ανέρχεται περίπου στα είκοσι⁸⁴. Ήταν όλα κατασκευασμένα από μάρμαρο⁸⁵ και φαίνεται, στο σύνολο τους, να

---

⁸¹ Συγκαταλέγεται στις μεγαλύτερες ιδιωτικές οικίες της εποχής εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Fejfer 2006, 111 εικ. 40· 112 εικ. 41-42· 113 εικ. 43· Panayides 2016β, 228).

⁸² Hermary 2009, 164-166 εικ. 6.

⁸³ Daszewski 1993, 83-87· Daszewski 1994α, 109. Για τη διερεύνηση της ταυτότητας των ενοίκων της Έπαυλης του Θησέα βλ. Panayides 2016β, 228-229 με σημ. 9, 11. Για τη χρήση της οικίας, μετά την εγκατάλειψή της από τους προηγούμενους ενοίκους της στα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Panayides 2016β, 229-230 με σημ. 19. Στην τελευταία φάση της οικίας φαίνεται να ανήκουν και οι κλίβανοι που εντοπίζονται στη νότια πτέρυγα του οικοδομήματος, κοντά στον χώρο του triclinium, και στην ανατολική πτέρυγα, κοντά στο vestibulum. Δεν έχουν βρεθεί ακόμα επαρκή στοιχεία που να συνδέουν την κατασκευή των κλιβάνων με την καταστροφή των αγαλμάτων για τη μετατροπή του μαρμάρου σε ασβέστη. Άλλωστε, αν και βρίσκονταν πλησίον σε χώρους, οι οποίοι αρχικά ήταν διακοσμημένοι με αγάλματα (το vestibulum στην ανατολική πτέρυγα, αλλά και το δωμάτιο με το ψηφιδωτό του Θησέα και του Μινώταυρου, καθώς και το δωμάτιο με το ψηφιδωτό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στη νότια πτέρυγα), σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη (Fejfer 2006, 115· Hannestad 2007, 289) Panayides 2016β, 230) τα γλυπτά ήδη αυτήν την περίοδο είχαν απομακρυνθεί από την αρχική τους θέση και είχαν συγκεντρωθεί σε έναν άλλον χώρο της έπαυλης (σελ. 23). Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με νεότερες εκτιμήσεις του Π. Παναγίδη, το triclinium, λόγω της διάταξης του συγκεκριμένου χώρου, φαίνεται να μην έφερε πλαστική διακόσμηση (Panayides 2016β, 233).

⁸⁴ Γενικά για τη συγκρότηση ιδιωτικών συλλογών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα βλ. Stirling 2014, 107-110 εικ. 6.1· Videbech 2015, 451-479 εικ. 1-6 πιν. 1-4.

⁸⁵ Με εξαίρεση μία ασβεστολιθική κεφαλή για την οποία δεν είναι γνωστές πολλές πληροφορίες (Fejfer 2006, 113 σημ. 96.1).

απεικόνιζαν θεϊκές και μυθολογικές μορφές (Εικόνα 10). Πρόκειται κυρίως για αγαλμάτια, εκ των οποίων δύο μόνο έχουν σωθεί ολόκληρα, ο Ασκληπιός στην μετάπλαση⁸⁶ Amelung (Εικόνα 10 [11]) και το σύνταγμα δύο γυναικείων μορφών σε κοινή βάση (Εικόνα 10 [7])⁸⁷. Σε κανονικό μέγεθος έχει αποδοθεί η κεφαλή της Ίσιδας⁸⁸ (Εικόνα 10 [1]), ενώ το κανονικό μέγεθος πλησιάζει η ένοπλη Αφροδίτη⁸⁹ (Εικόνα 10 [4]). Από τεχνοτροπικής άποψης στην πλειονότητα των γλυπτών δεν υπάρχει έντονη χρήση τρυπανιού και η πίσω όψη τους δεν έχει επεξεργαστεί με ιδιαίτερη προσοχή. Θεωρείται γενικά ότι η συλλογή αυτή συγκροτήθηκε κατά τον 2^ο αι. μ.Χ.⁹⁰ αν και νεότερες έρευνες δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο μίας πιο ύστερης χρονολόγησης⁹¹. Πράγματι, μερικά γλυπτά παρουσιάζουν πιο βαριές αναλογίες και μεγαλύτερη σχηματικότητα στην απόδοση της μυολογίας και του ενδύματος σε σύγκριση με τα υπόλοιπα έργα της συλλογής. Τέτοια στοιχεία είναι ευδιάκριτα στη μορφή του

---

⁸⁶ Ο όρος «μετάπλαση» χρησιμοποιείται σύμφωνα με τη σημασία που έχει δοθεί από την Π. Καραναστάση στις σημαντικές της έρευνες για τα αγάλματα της Αφροδίτης (Karanastassis 1986, 207-291) και της Αθηνάς (Karanastassis 1987, 323-428) κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Karanastassis 1986, 211).

⁸⁷ Αυτά τα δύο γλυπτά αναλύονται παρακάτω (σελ. 28-35).

⁸⁸ Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 64/73 (Daszewski 1976, 223 πιν. XXXVI εικ. 4· Fejfer 2006, 114 σημ. 96.20b· Panayides 2016β, 231, 234 πιν. 5.1 εικ. 1). Το γλυπτό δεν συμπεριλαμβάνεται στη συγκεκριμένη μελέτη καθώς δεν έχει δημοσιευτεί λεπτομερώς.

⁸⁹ Αναλύεται παρακάτω (σελ. 25-28).

⁹⁰ Αυτή τη χρονολόγηση ακολουθούν ο W. A. Daszewski, στις δημοσιεύσεις του σχετικά με τα ευρήματα από την έπαυλη (όπως αυτές σημειώνονται στην παράθεση της βιβλιογραφίας των γλυπτών που εξετάζονται εδώ), και ο V. Καραγεώργης (Karageorghis 1998).

⁹¹ Η J. Fejfer κάνει λόγο για τον 3^ο αι. μ.Χ., ακόμα και για τον 4^ο αι. μ.Χ. όταν δηλαδή κατασκευάστηκαν και οι καινούργιοι χώροι στην έπαυλη. Στηρίζει την ύστερη χρονολόγηση στον κάπως πρόχειρο τρόπο απόδοσης των άνω και κάτω άκρων των μορφών ("Several arguments could be advanced for a late date such as the treatment of the lumpy hands, the muscles of the knees etc. I shall, however, refrain from dating on uncertain stylistic criteria and await the publication of the House of Theseus with a discussion of the archaeological evidence." [Fejfer 2006, 115 σημ. 102]). Σε αυτό αναφέρεται και ο N. Hannestad και γι' αυτό θεωρεί ότι μερικά από τα γλυπτά της συλλογής δεν ανήκουν στον 2^ο αι. μ.Χ. (Hannestad 2007, 290).

Ηρακλή⁹² (Εικόνα 10 [9]), στη μορφή του Διονύσου⁹³ (Εικόνα 10 [10]) και στο σύνταγμα δύο γυναικείων μορφών σε κοινή βάση⁹⁴ (Εικόνα 10 [7]). Αυτά τα γλυπτά, αν δεν αποτελούν δημιουργήματα εγχώριας παραγωγής στα οποία γενικά παρατηρείται μία πιο γραμμική απόδοση, τότε είναι βέβαιο ότι εντάχθηκαν αργότερα στην υπόλοιπη ομάδα. Μερικά από τα γλυπτά φαίνεται να υπέστησαν επιδιορθώσεις ή μετατροπές σε κάποια μεταγενέστερη φάση⁹⁵.

Η πλειονότητα των γλυπτών εντοπίστηκε συγκεντρωμένη στη δυτική πτέρυγα της έπαυλης, γεγονός το οποίο φανερώνει ότι για κάποιο λόγο είχαν απομακρυνθεί από την αρχική τους θέση. Αυτό μπορεί να το συμπεράνει κανείς αναλογιζόμενος ότι οι χώροι του βαλανείου, του vestibulum, του atrium και του triclinium, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, ανακαλύφθηκαν χωρίς κάποια γλυπτική διακόσμηση⁹⁶. Έχει υποστηριχθεί ότι η τακτοποίηση αυτή των γλυπτών στη δυτική πτέρυγα έγινε από τους ενοίκους της, πριν εκείνοι εγκαταλείψουν την έπαυλη, ωστόσο διερευνώνται ακόμα οι λόγοι για αυτή τους τη μετακίνηση⁹⁷. Εκτός της Έπαυλης στην ανατολική της πλευρά και σε στρώματα αναμεμειγμένα με αρχιτεκτονικά λείψανα του παρακείμενου οικοδομήματος (έπαυλη του Αιώνα) και του ενδιάμεσου δρόμου

---

⁹² Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 2/67 (Karageorghis 1998, 167 εικ. 115' 169' 309 αρ. κατ. 115' Fejfer 2006, 114 σημ. 96.5 με παλαιότερη βιβλιογραφία' 115, 116 εικ. 45c' Panayides 2016β, 231 πιν. 5.1 εικ. 9). Έχουν παρατηρηθεί υπολείμματα κόκκινης βαφής στη γενειάδα.

⁹³ Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 3/67 (Karageorghis 1998, 230, 232 εικ. 180' 316-317 αρ. κατ. 180' Fejfer 2006, 114 σημ. 96.8' 115 με σημ. 99' 116 εικ. 45e' Panayides 2016β, 231, 233 πιν. 5.1 εικ. 10).

⁹⁴ Βλ. σελ. 28-31.

⁹⁵ Panayides 2016β, 231. Βλ. το άγαλμα της ένοπλης Αφροδίτης (σελ. 27 σημ. 111).

⁹⁶ Πρόκειται για χώρους οι οποίοι ήταν συχνά διακοσμημένοι με αγάλματα, αφού ήταν τα δωμάτια στα οποία παρευρίσκονταν συχνά οι επισκέπτες των μελών της οικογένειας (Panayides 2016β, 230).

⁹⁷ Panayides 2016β, 230.

βρέθηκαν μια μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή με χαρακτηριστική διαμόρφωση της κόμης στην κορυφή του κεφαλιού⁹⁸ (Εικόνα 10 [13]) και τμήματα της μορφής του Silvanus⁹⁹ (Εικόνα 10 [12]).

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει για το μαρμάρινο γλυπτό της ένοπλης θεάς Αφροδίτης ύψους 91 εκ.¹⁰⁰ (Εικόνα 10 [4], Εικόνα 11 α-δ).

Το γλυπτό αυτό αποδίδει τη θεά γυμνή, με εξαίρεση τον τελαμώννα, ο οποίος διέρχεται πάνω από το δεξιό ώμο και κατεβαίνει διαγώνια στον κορμό μέχρι χαμηλά στον θώρακα. Η μορφή φαίνεται να στηρίζεται στο αριστερό της πόδι, ενώ το δεξί είναι λυγισμένο, πατά στο ακροδάχτυλα και προτάσσεται ελαφρώς του αριστερού. Στο δεξί της χέρι, το οποίο είναι σηκωμένο προς τα πάνω, κρατά τη λαβή ενός σπαθιού, ενώ το

---

⁹⁸ Daszewski 1994β, 154, 158-159 πιν. XLVI εικ. b-c· Fejfer 2006, 114 σημ. 96. 13· Panayides 2016β, 231 αρ. κατ. 13 πιν. 5.1 εικ. 13. Δυστυχώς απουσιάζουν πληροφορίες για το μέγεθος της κεφαλής αλλά και για τον τόπο στον οποίο βρίσκεται το γλυπτό σήμερα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, για την τεχνική που ακολουθήθηκε στο συγκεκριμένο έργο. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι την περιοχή του ματιού αποτελεί μία λεία επιφάνεια, χωρίς τη σαφή πλαστική δήλωση των βλεφάρων και του βολβού, κάτι το οποίο συνηθιζόταν σε κυπριακά γλυπτά από ασβεστόλιθο κυρίως της κυπροαρχαϊκής και της κυπροκλασικής περιόδου. Πιθανόν, λοιπόν, το έργο αυτό να αποτελεί δημιούργημα τοπικού εργαστηρίου, παρά τη χρήση εισηγμένου υλικού. Επειδή, όμως, βρέθηκε σε διαταραγμένη στρωματογραφία γεγονός που δυσκολεύει την ασφαλή τοποθέτηση του έργου στη ρωμαϊκή περίοδο, δεν συμπεριλήφθηκε στη συγκεκριμένη εργασία.

⁹⁹ Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 18/76 (Fejfer 2006, 113 σημ. 2a.b εικ. 45d· Panayides 2016β, 232 αρ. κατ. 12 πιν. 5.1 εικ. 12). Το συγκεκριμένο γλυπτό πρέπει να βρισκόταν αρχικά μέσα στην Έπαυλη του Θησέα, καθώς αποσπάσματα αυτού βρέθηκαν και εντός του οικήματος. Πιο αναλυτικά για την κατάσταση στην οποία βρέθηκαν τα δύο προαναφερθέντα γλυπτά βλ. Panayides 2016β, 232 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη συγκεκριμένη θεότητα, η οποία λατρευόταν κυρίως στη Δύση βλ. LIMC VII (1994), 763-773 λ. Silvanus (A. Kossatz-Deismann)· Lulić 2014, 38-41.

¹⁰⁰ Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 67/73 (Daszewski 1976, 220-221 πιν. XXXVI εικ. 1· Hadjioannou 1981, 184-186 πιν. 33 εικ. 3· Daszewski 1982, 195-210 εικ. 1 πιν. XLIV εικ. 1-5· Hadjioannou 1983, 281-282· Daszewski 1989, 122-131 εικ. 1· Flemberg 1991, 67-71 εικ. 12-15· Κατάκης 2002, 239 σημ. 904· Daszewski 1994β, 155-156· Karageorghis 1998, 200 εικ. 148· 313 αρ. κατ. 148· Fejfer 2006, 113-114 εικ. 44 σημ. 96. 20a· Budin 2010, 107 με σημ. 81 εικ. 5.11· Panayides 2016β, 231-232 πιν. 5.1 εικ. 4). Από το έργο δε σώζονται το κεφάλι της μορφής, το αριστερό χέρι από τον πήχη και κάτω, καθώς και το αριστερό πόδι από το ύψος του γονάτου. Τα τμήματα αυτά συνδέονταν με τον κορμό του αγάλματος μέσω συνδέσμων. Επίσης, λείπει τμήμα του τελαμώννα στον δεξιό ώμο, η λεπίδα του σπαθιού, αλλά και μέρος της θήκης αυτού, η οποία ήταν στερεωμένη πάνω στον τελαμώννα.

αριστερό της χέρι λυγίζει στον αγκώνα και πιθανόν να κρατούσε τη θήκη του σπαθιού. Στον αριστερό της βραχίονα φέρει ψέλιο¹⁰¹, το οποίο παραπέμπει σε κλασικά πρότυπα και συγκεκριμένα στην Κνιδία Αφροδίτη του Πραξιτέλη¹⁰².

Η πίσω όψη του εξεταζόμενου γλυπτού δεν ήταν αρκετά επιμελημένη και δεν πρέπει να είχε λειανθεί, γεγονός το οποίο μαρτυρεί ότι δεν θα ήταν ορατή στον θεατή. Επίσης, στην πίσω όψη του γλυπτού, και συγκεκριμένα πάνω στον δεξιό ώμο, είναι ορατό το τμήμα του τελαμώννα που έμενε ελεύθερο από τη θηλιά και συνέχιζε μέχρι κάτω από τη δεξιά μασχάλη. Τέτοιο ελεύθερο τμήμα παρουσιάζει και ο τελαμώννας του αντιγράφου της ένοπλης Αφροδίτης, το οποίο βρίσκεται στην Φλωρεντία¹⁰³ (Εικόνα 12 α-β). Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων έχει χρονολογηθεί συγκεκριμένα στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁰⁴

Εκτός από το λήμμα «ἔγχειος: Ἀφροδίτη. Κύπριοι» στο έργο του Ησυχίου Αλεξανδρινού του 5^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ.¹⁰⁵, η παρουσία της ένοπλης Αφροδίτης στο νησί μαρτυρείται και από ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο από τους Σόλους, το οποίο θεωρήθηκε προγενέστερο του εξεταζόμενου¹⁰⁶. Η ένοπλη Αφροδίτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα από τα

---

¹⁰¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα κοσμήματα της αρχαιότητας βλ. Williams – Ogden 1994· Raat 2013.

¹⁰² Βατικανό, Μουσεία Βατικανού αρ. ευρ. 812 (Smith 2009, 102, 119 εικ. 98 1-2). Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο φαίνεται να δημιουργήθηκαν πλήθος αντιγράφων και παραλλαγών της Κνιδίας Αφροδίτης (Raff κ.ά. 2017δ εικ. 13.1-13.10). Για την Αφροδίτη της Κνίδου βλ. επίσης Closuit 1978· Havelock 1995.

¹⁰³ Φλωρεντία, Accademia di Belle Arti (Flemberg 1991, 62-67 αρ. κατ. 1 εικ. 7-11 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁰⁴ Daszewski 1976, 219.

¹⁰⁵ Hsch. λ. ἔγχειος. Serwint 2002, 343· Budin 2010, 83.

¹⁰⁶ Βλ. σελ. 79 σημ. 320. Για τις απεικονίσεις της ένοπλης Αφροδίτης στην Κύπρο σε υλικό εκτός του λίθου βλ. Michaelides 2015, 332-333 εικ. 3.

τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. συνδέεται με τη Venus Victrix¹⁰⁷. Την εποχή του Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.) και του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) υπάρχει εκ νέου ενδιαφέρον για τη λατρεία της συγκεκριμένης θεάς¹⁰⁸. Όπως έχει υποστηριχθεί, ένα τέτοιο γλυπτό θα καταλάμβανε εξέχουσα θέση εντός της έπαυλης, ώστε να είναι ορατό σε κάθε επισκέπτη¹⁰⁹.

Λιγοστά είναι τα γνωστά αντίγραφα του αγαλματικού τύπου της ένοπλης Αφροδίτης και προέρχονται τόσο από την Ιταλική χερσόνησο, όσο και από τον ελληνικό χώρο, αλλά και από την Μεγάλη Λέπτιδα (Leptis Magna)¹¹⁰. Ωστόσο το γλυπτό από τη Νέα Πάφο αποτελεί μοναδική περίπτωση, αφού σε κανένα από τα υπόλοιπα αντίγραφα δεν κρατείται το σπαθί στο υψωμένο δεξί χέρι της θεάς. Κατά τον Flemberg η παραλλαγή αυτή δημιουργήθηκε ύστερα από επισκευές στις οποίες υποβλήθηκε το άγαλμα¹¹¹. Ο ισχυρισμός αυτός φαίνεται να είναι σωστός, δεδομένου ότι ο τελαμώνας, καθώς και το τμήμα του τελαμώνα που πέφτει ελεύθερο πάνω στον δεξιό ώμο, δεν εφαρμόζουν ακριβώς πάνω στον δεξιό ώμο της θεάς, αλλά υψώνονται ελαφρά. Επαληθεύεται, επίσης, και από τις πτυχώσεις που διαμορφώνονται ψηλά, στο ανυψωμένο μέρος του τελαμώνα, και, πιο έντονα, στο ελεύθερο τμήμα

---

¹⁰⁷ Για μία γενικότερη ανάλυση όσον αφορά τον τύπο της ένοπλης Αφροδίτης και της Venus Victrix βλ. Budin 2010, 79-112 εικ. 5.1-5.12.

¹⁰⁸ Daszewski 1994β, 155· Panayides 2016β, 232.

¹⁰⁹ Σύμφωνα με τον Π. Παναγίδη η ένοπλη Αφροδίτη ήταν τοποθετημένη στο atrium απέναντι από την κεντρική είσοδο, για να είναι ορατή σε οποιονδήποτε εισερχόμενο (Panayides 2016β, 232).

¹¹⁰ Για μία συγκεντρωτική καταγραφή των αντιγράφων βλ. Flemberg 1991, 62-101 εικ. 7-49.

¹¹¹ Flemberg 1991, 69, 71 με σημ. 382. Οι επισκευές μαρτυρούνται από τις οπές που υπάρχουν στους μηρούς της μορφής στην πίσω όψη του γλυπτού. Άγνωστη παραμένει η χρησιμότητα των οπών στο πάνω μέρος των μηρών (Εικόνα 11 β), παρά την προσπάθεια του W. A. Daszewski να τις ερμηνεύσει ως οπές που προορίζονταν για την πρόσθεση ενός ιματίου, παραπέμποντας έτσι σε απεικονίσεις της Venus Victrix, όπως εκείνη εμφανίζεται σε νομίσματα της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου (Daszewski 1982, 199 εικ. 1· 201 σημ. 55).

του, γεγονός που υποδεικνύει ότι κρατιόταν από το δεξί χέρι της θεάς (Εικόνα 11 γ-δ). Επομένως, το γλυπτό της Νέας Πάφου θα απεικόνιζε και πριν τις τροποποιήσεις τις οποίες δέχτηκε, την Αφροδίτη τη στιγμή που εκείνη θα φορούσε τον στρατιωτικό εξοπλισμό, όπως φαίνεται λόγου χάρη στο αντίγραφο του Λούβρου¹¹² (Εικόνα 13). Η χρονολόγηση αυτής της μετατροπής είναι δύσκολη, ωστόσο είναι γνωστό ότι οι καταστροφικοί σεισμοί του 4^{ου} αι. μ.Χ. προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στην πόλη και ότι τότε σημειώνονται επιδιορθώσεις αλλά και επεκτάσεις στην Έπαυλη του Θησέα¹¹³. Επίσης, αβέβαιοι παραμένουν οι λόγοι αυτής της μετατροπής¹¹⁴.

Ιδιότυπο είναι το σύνταγμα δύο αγαλματίων σε κοινή βάση, το οποίο σώζεται σχεδόν ακέραιο και παρουσιάζει δύο γυναικείες μορφές σε παρόμοια στάση και σε κοινή βάση ύψους περίπου 50 εκ.¹¹⁵ (Εικόνα 10 [7], Εικόνα 14). Το έργο αυτό συνδυάζει δύο διαφορετικές αποχρώσεις μαρμάρου, καθώς η μία μορφή είναι αποδοσμένη σε λευκό μάρμαρο, ενώ η άλλη σε γκριζωπό.

Και οι δύο μορφές είναι όρθιες, μετωπικές τυλιγμένες μέσα σε μακρύ ιμάτιο. Η αριστερή μορφή στηρίζεται στο αριστερό της πόδι έχοντας το δεξί ελαφρώς λυγισμένο, ενώ η δεξιά μορφή στηρίζεται στο δεξί της σκέλος λυγίζοντας το αριστερό. Αντίθετα, η στάση των χεριών είναι κοινή. Στην περίπτωση της αριστερής μορφής στο προτεταμένο χέρι

---

¹¹² Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. MA 370 (Flemberg 1991, 90-94 εικ. 40-42· Budin 2010, 107, 111 εικ. 5.12).

¹¹³ Flemberg 1991, 71 σημ. 382.

¹¹⁴ Βλ. Flemberg 1991, 71· Daszewski 1994β, 155-156.

¹¹⁵ Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 31/67 και FR 32/67 (Daszewski 1994β, 156-158· Karageorghis 1998, 214 εικ. 163· 314-315 αρ. κατ. 163· Fejfer 2006, 114 σημ. 96. 11· 115· Panayides 2016β, 231, 234 πιν. 5.1 εικ. 7). Σώζεται σε καλή κατάσταση.

υπάρχει ένα απροσδιόριστο αντικείμενο, ενώ η δεξιά μορφή στο ίδιο χέρι κρατάει πιθανόν την παρυφή του ιματίου της. Το μάτιο καλύπτει και την κεφαλή και στις δύο μορφές, ενώ στην γκριζωπή φέρει αστροειδή διάκοσμο. Η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης είναι παρόμοια, ενώ στην κορυφή της κεφαλής της γκριζωπής μορφής υπάρχει οπή για την ένθεση κάποιου διακριτικού στοιχείου, το οποίο δεν σώζεται σήμερα. Σύμφωνα με τον W. A. Daszewski, πιθανώς να υπήρχε σε αυτό το σημείο ημισέληνος¹¹⁶.

Η τεχνοτροπική διαφορά των δύο μορφών, δηλαδή η πιο τραχιά εμφάνιση της μορφής με το γκριζωπό μάρμαρο, ορατή κυρίως στα χαρακτηριστικά του προσώπου και στην σχηματική απόδοση των πτυχών του ιματίου, πιθανώς οφείλεται στο διαφορετικής προέλευσης υλικό. Οι βαριές αναλογίες, ο εξαιρετικά μακρύς λαιμός, η απουσία συντονισμού των πτυχώσεων των ενδυμάτων με την κίνηση των μορφών και η έλλειψη εκφραστικότητας υποδεικνύουν ένα έργο πιθανώς τοπικού εργαστηρίου.

Αναφορικά με τη χρονολόγηση του γλυπτού, η Fejfer προτείνει την τοποθέτησή του στον 4^ο αι. μ.Χ.¹¹⁷ Ωστόσο, οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολόγησής του ακολουθώντας στυλιστικά κριτήρια δεν θα οδηγήσει σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα.

Δεν είναι γνωστή άλλη τέτοια περίπτωση γλυπτού, το οποίο να χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια και να αποδίδει δύο σχεδόν ίδιες μορφές σε κοινή βάση. Ωστόσο, από τους Σόλους προέρχεται μία βάση με υποδοχές για δύο αγαλμάτια, όπως το παράδειγμα που εξετάζεται

---

¹¹⁶ Daszewski 1994β, 156.

¹¹⁷ Fejfer 2006, 115. Για τα κριτήρια που οδήγησαν την J. Fejfer στην τοποθέτηση κάποιων γλυπτών από την Έπαυλη του Θησέα στον 3^ο μ. Χ. και στον 4^ο αι. μ.Χ. βλ. σελ. 23 σημ. 91. Οι υπόλοιποι ερευνητές (ό.π. σημ. 115) δεν αναφέρουν κάποια χρονολόγηση στην έρευνά τους.

εδώ, χωρίς όμως να έχουν διασωθεί τα γλυπτά¹¹⁸. Δύσκολη είναι η αναγνώριση της ταυτότητας των μορφών του εξεταζόμενου γλυπτού. Μέχρι στιγμής έχουν διατυπωθεί στην έρευνα οι εξής ερμηνείες: διπλή απεικόνιση της θεάς Νέμεσης, Αφροδίτη Ουρανία και Χθόνια Αφροδίτη, Ίσιδα και Αφροδίτη, Δήμητρα και Κόρη και, πιο πρόσφατα, δύο ιέρειες ή λατρεύτριες¹¹⁹. Σε κάθε περίπτωση είναι συνδεδεμένες με τη λατρεία. Γι' αυτόν τον λόγο, αλλά και επειδή το έργο αυτό βρέθηκε στον χώρο της κύριας κατοικίας της έπαυλης, φαίνεται ότι δεν είχε μόνο διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά εξυπηρετούσε και θρησκευτικές ανάγκες¹²⁰. Η λατρεία τέτοιων μυστηριακών μορφών, όπως λόγου χάρη η Ίσιδα, σε πλούσιες ιδιωτικές οικίες, ακόμα και τη στιγμή που αρχίζει να επικρατεί ο

---

¹¹⁸ Gjerstad κ.ά. 1937, 501 αρ. κατ. 428· 625-626 πιν. CLXXIII εικ. 15. Παρόμοια διπλή απεικόνιση γυναικείων μορφών, όχι σε γλυπτό αλλά σε ανάγλυφα από τον ελλαδικό χώρο, παρατηρείται στους σύμφυτους ναΐσκους της Κυβέλης, στους οποίους η θεά αποδίδεται με όμοιο τρόπο στην κόγχη των δύο ναΐσκων, βλ. ενδεικτικά Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς αρ. ευρ. 3592 (Πετροχείλος 1992, 59-60 αρ. κατ. B26· Xagorari-Gleisner 2008, 42· Κατσαούνου 2012, 73-74 αρ. κατ. N38· 123-124, 330-333, 399 εικ. 37). Το συγκεκριμένο ανάγλυφο είχε χρονολογηθεί από τον Ι. Πετροχείλο και την Μ. Ξαγοράρη-Gleisner στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ η Σ. Κατσαούνου τοποθετεί το έργο στον 4^ο αι. π.Χ.

¹¹⁹ Για τη διερεύνηση της ταυτότητας αυτών των μορφών βλ. Panayides 2016β, 234 σημ. 36 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁰ Panayides 2016β, 234. Η δυτική πτέρυγα χαρακτηρίστηκε από τους ανασκαφείς ως ο κατεξοχήν χώρος κατοικίας, "the main dwelling quarters" (Daszewski 1995, 74). Αν και, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα γλυπτά της έπαυλης δεν βρέθηκαν στον αρχικό τους χώρο έκθεσης, το εξεταζόμενο έργο θεωρείται ότι βρισκόταν εξαρχής σε αυτό το σημείο στο οποίο ανακαλύφτηκε (Panayides 2016β, 233-234).

Χριστιανισμός σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, δεν ήταν κάτι σπάνιο¹²¹.
Ανάλογη κατάσταση επικρατεί και στη μητροπολιτική Ρώμη¹²².

Το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ασκληπιού στη μετάπλαση Amelung του τύπου Guistini, ύψους 48,5 εκ., σώζεται ακέραιο, ενώ η επιφάνεια του γλυπτού είναι στιλβωμένη¹²³ (Εικόνες 10 [11], Εικόνα 15 α-γ).

Ο Ασκληπιός αποδίδεται όρθιος, μετωπικός, στρέφοντας την κεφαλή ελαφρώς προς τα δεξιά. Στηρίζει το βάρος στο αριστερό του πόδι, ενώ το δεξί είναι ελαφρώς λυγισμένο και πατάει στα ακροδάχτυλα. Το δεξί χέρι αφήνεται ελεύθερο κατά μήκος του κορμού και κρατάει αυγό, ενώ το αριστερό, αν και καλύπτεται από το ιμάτιο, φαίνεται να είναι λυγισμένο και να ακουμπά στο ισχίο. Κάτω από το δεξί χέρι υπάρχει βακτηρία γύρω από την οποία ελίσσεται φίδι. Το μακρύ ιμάτιο τυλίγεται γύρω από το σώμα αφήνοντας ακάλυπτα το δεξί χέρι, τμήμα του θώρακα και τα πέλματα από το ύψος των αστραγάλων. Δίπλα από το αριστερό του πόδι υπάρχει ομφαλός. Εικονίζεται γενειοφόρος, ενώ η κόμη του

---

¹²¹ Panayides 2016β, 234. Βλ. ενδεικτικά την Οικία του Πρόκλου από την Αθήνα με λατρευτικό χώρο προς τιμήν της Κυβέλης στο εσωτερικό της, αλλά και με πλήθος αγαλμάτων, μεταξύ των οποίων και ένα άγαλμα της Ίσιδας (Afonasina – Afonasin 2014, 14 με εικόνες και με παλαιότερη βιβλιογραφία Μπάνου – Τσόγκα 2017, 25-28 εικ. 10-14). Η Έπαυλη αυτή πιθανόν συνδεόταν με συγκεντρώσεις για τη διεξαγωγή φιλοσοφικών συζητήσεων κατά την ύστερη αρχαιότητα (Afonasina – Afonasin 2014, 14). Ανάλογες συναθροίσεις και λατρευτικές πρακτικές φαίνεται να διεξάγονταν και σε άλλες Οικίες της Αθήνας της Ύστερης Αρχαιότητας στη βόρεια κλιτύ του Αρείου Πάγου (Afonasina – Afonasin 2014, 15 Μπάνου – Τσόγκα 2017, 28-31 εικ. 15-21). Περισσότερες ιδιωτικές επαύλεις της Αθήνας της ύστερης αρχαιότητας με οικιακά ιερά περιλαμβάνει η μελέτη των Ε. Σ. Μπάνου – Κ. Τσόγκα 2017, 22-25 εικ. 1-9.

¹²² Sfameni 2012, 131-133.

¹²³ Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 1/67 (Daszewski 1994β, 154-155 Karageorghis 1998, 236 εικ. 184· 317 αρ. κατ. 184· Fejfer 2006, 114 σημ. 96. 7· 115-116 εικ. 45h· 117 εικ. 46h· Raptou 2012, 268 κατ. 289 εικ. 289· Mazzuca 2014, 291-298· Panayides 2016β, 231 πιν. 5.1 εικ. 11). Για τη σημασία του όρου «μετάπλαση» βλ. σελ. 23 σημ. 86. Για την τυπολογία των αγαλμάτων του Ασκληπιού βλ. LIMC II (1984), 863-897 λ. Asklepios (B. Holtzmann) Κατάκης 2002, 207-219 πιν. 1-28· Martens 2018, 553-564 με εικόνες). Η Πάφος, όπως έχει αποδειχτεί αρχαιολογικά, διέθετε Ασκληπιείο και ήταν γενικότερα ένα από τα σημαντικά ιατρικά κέντρα της αρχαιότητας (Raptou 2012, 268 κατ. 289).

χωρίζεται στη μέση και οι βόστρυχοι που βρίσκονται εκατέρωθεν του προσώπου σχηματίζουν δύο συμμετρικούς κυματισμούς.

Η πίσω όψη του γλυπτού είναι εξίσου προσεκτικά δουλεμένη κάτι που πιθανώς υποδεικνύει ότι βρισκόταν σε περίοπτη θέση μέσα στην έπαυλη. Στη βάση του διακρίνονται τα γράμματα ΡΗ. Η έκκεντρη θέση των γραμμάτων υποδηλώνει πιθανόν την αρχή μίας επιγραφής.

Το μοτίβο του αυγού στα αγάλματα του Ασκληπιού εμφανίζεται και κυριαρχεί στον 2^ο αι. μ.Χ.¹²⁴ Η πλειονότητα των αγαλμάτων του Ασκληπιού που φέρει αυγό προέρχεται από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα από τον ελλαδικό χώρο, τη Μ. Ασία, την Αλεξάνδρεια και την Κύπρο¹²⁵. Στον 2^ο αι. μ.Χ. χρονολογείται και το συγκεκριμένο έργο από τον Καραγεώργη¹²⁶. Διαφορετική, όμως, άποψη έχουν εκφράσει ορισμένοι μελετητές. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον A. Filges, η μορφή της βάσης του αγαλματιδίου παραπέμπει σε μία πιο ύστερη χρονολόγηση και συγκεκριμένα στο β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹²⁷ Σε αυτό συμφωνεί και η J. Fejfer, η οποία μάλιστα τοποθετεί το γλυπτό στον 4^ο αι. μ.Χ. συγκρίνοντάς το με αγαλμάτια αυτής της εποχής που παρουσιάζει στη μελέτη του ο A. Filges¹²⁸. Ωστόσο, όπως επισημαίνει και ο N. Hannestad, τα αγαλμάτια που παρουσιάζει ο A. Filges είναι αρκετά μικρότερης κλίμακας από το συγκεκριμένο έργο και δεν μπορούν να συγκριθούν με το εξεταζόμενο γλυπτό¹²⁹. Ο ίδιος, όμως, με κριτήριο την

---

¹²⁴ Το μοτίβο αυτό δεν συναντάται μόνο στη μετάπλαση Amelung, αλλά και σε άλλους αγαλματικούς τύπους του θεού (Κατάκης 2002, 212 σημ. 629· Mazzuca 2014, 294) Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση του συγκεκριμένου μοτίβου βλ. Mazzuca 2014, 295.

¹²⁵ Mazzuca 2014, 292-293, 295, 298 πιν. II.

¹²⁶ Karageorghis 1998, 236.

¹²⁷ Filges 1999, 403 αρ. IV εικ. 1d.

¹²⁸ Fejfer 2006, 115.

¹²⁹ Hannestad 2007, 289-290 σημ. 92.

έντονη στίλβωση και τη σχηματική, κατά τον ίδιο, απόδοση των πτυχών του ιματίου, θεωρεί το συγκεκριμένο έργο ένα ύστερο δημιούργημα της ρωμαϊκής περιόδου¹³⁰.

Πράγματι η στίλβωση εμφανίζεται πολύ συχνά σε αγαλμάτια της ύστερης αρχαιότητας¹³¹. Ωστόσο, στίλβωση της επιφάνειας των γλυπτών παρατηρείται ήδη σε έργα της εποχής των Αντωνίνων (138 μ.Χ.-192 μ.Χ.)¹³². Επίσης, η περιορισμένη χρήση του τρυπανιού στη διαμόρφωση της κεφαλής δε συμπίπτει ούτε με έργα του 2^{ου} αι. μ.Χ., όπου παρατηρείται συνήθως ανάδειξη των βοστρύχων της κόμης με καλοσχηματισμένες και προσεγμένες τρυπανιές¹³³, ούτε όμως και με έργα του 4^{ου} αι. μ.Χ., όπου εμφανίζονται συχνά διάσπαρτες οπές για τη διαμόρφωση βοστρύχων σε μορφή μαιάνδρου¹³⁴. Ακόμη όμως και σε

---

¹³⁰ Hannestad 2007, 289.

¹³¹ Βλ. χαρακτηριστικά τρία μαρμάρινα αγαλμάτια του 4^{ου} αι. μ.Χ. από την Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1793, 1794, 1795 (Κατάκης 2007, 389-404 εικ. 1-11), το αγαλμάτιο της Εκάτης του 4^{ου} αι. μ.Χ. από τη Σιδώνα, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. AO 22263 (Stirling 1996, 109-110 εικ. 5) και το μαρμάρινο άγαλμα Αφροδίτης με ερωτιδείς του 4^{ου} αι. μ.Χ. από το Saint-Georges-De-Montagne της Νότιας Γαλλίας, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 3537 (Stirling 1996, 104 εικ. 2· Hannestad 2006, 3 εικ. 2).

¹³² Ενδεικτικά αναφέρονται το μαρμάρινο μικρασιατικό τραπεζοφόρο με τη μορφή του Διονύσου, του Πάνα και του Σατύρου που βρίσκεται στην Αθήνα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 5706 (Στεφανίδου-Τιβεριού 1989, 39-66· Καλτσάς 2007, 427) και την κεφαλή Αθηνάς από την Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 3718 (Karapanastasis 1987, 413 αρ. κατ. Β II2 πιν. 43 εικ. 1, 2· Κατάκης 2018, 86 εικ. 6 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹³³ Πρβλ. την κεφαλή του Απόλλωνα στον τύπο Antium, Ρώμη, Museo Palatino αρ. ευρ. 124721 (Sinn 2010α, 193-194 εικ. 284· Sinn 2010β, 336 με παλαιότερη βιβλιογραφία), την κεφαλή του Ασκληπιού από τη Σαλαμίνα της Κύπρου, η οποία χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. SAL. St. 133 (Karageorghis – Vermeule 1964, 36 αρ. κατ. 34 πιν. XXXV εικ. 3-4· Κατάκης 2002, 211 σημ. 625· Karageorghis 1998, 235 εικ. 183· 317 αρ. κατ. 183· Karapanastasi 2019, 592, 593 εικ. 1) και την εικονιστική κεφαλή θεού από τη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 886 (Καλογήρου 2017, 89-90 αρ. κατ. 117· 195, 280 πιν. 27γ· Cain 2019α, 1, 55 εικ. 48 a-c· Cain 2019β, 513 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹³⁴ Βλ. για παράδειγμα το αγαλμάτιο του Ήλιου από την περιοχή Silahtaraga της Τουρκίας, Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 5059 (Kiilerich – Torp 1994, 315 πιν. 60 εικ. 4), το άγαλμα του Δία και το άγαλμα του Ήλιου από το Εσκουλίνο, Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek αρ. ευρ. 620, 623 αντίστοιχα (Kiilerich – Torp 1994, 309 πιν. 55 εικ. 1· 56 εικ. 2· 57 εικ. 1, 3· Bielefeld 2019α, 334, 354, 360-361 εικ. 341 c-f, k, m· Bielefeld 2019β, 575 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

περιπτώσεις που δεν παρατηρούνται οι έντονες οπές από τρυπάνι, τα γλυπτά του 4^{ου} αι. μ.Χ. συνήθως ξεχωρίζουν από το χαρακτηριστικό σχήμα των βοστρύχων της κόμης σε μορφή μαιάνδρου, από τις επιμηκυμένες αναλογίες και από τις ασυμμετρίες στα μέλη του σώματός τους, και από τη διατήρηση των *runtelli*¹³⁵. Στο εξεταζόμενο αγαλμάτιο δεν είναι εμφανές κάποιο από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, επομένως η τοποθέτησή του στον 4^ο αι. μ.Χ. φαίνεται μάλλον απίθανη. Περιορισμένη χρήση ή ακόμα και απουσία τρυπανιού παρατηρείται σε κεφαλές του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹³⁶ Επίσης, η καμπύλη διαμόρφωση των πτυχώσεων του ιματίου εμφανίζεται σε γλυπτά του 3^{ου} αι. μ.Χ., όπως στον εικονιστικό ανδριάντα του Βαλβίνου (238 μ.Χ.)¹³⁷, αλλά και στις μορφές της λεγόμενης “Brüdersarkophag”, η οποία χρονολογείται περίπου στο 260 μ.Χ.¹³⁸ Αν πράγματι πρόκειται για έργο του 3^{ου} αι. μ.Χ., τότε είναι ένα δημιούργημα υψηλής ποιότητας στο οποίο η

---

¹³⁵ Αναφέρονται χαρακτηριστικά το αγαλμάτιο του Ασκληπιού από την Επίδαυρο, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1809 (Κατάκης 2002, 22-23 αρ. κατ. 20' 310-312 πιν. 24-25' Bielefeld 2019α, 336, 345, 346, 348 εικ. 330' Bielefeld 2019β, 572 με παλαιότερη βιβλιογραφία), το άγαλμα της Σελήνης και το άγαλμα της Αρτέμιδος από την περιοχή Silahtaraga της Τουρκίας, Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 5061, 5058 αντίστοιχα (Kiilerich – Torp 1994, 316 πιν. 59 εικ. 1' 59 εικ. 2' Bielefeld 2019α, 333, 338, 341, 343, 348, 349, 370 εικ. 321 a-b' Bielefeld 2019β, 571 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και το αγαλμάτιο της Αρτέμιδος από το Saint-Georges-de-Montagne της Νότιας Γαλλίας, Bordeaux, Musée d' Aquitaine αρ. ευρ. 71.16.1 (Stirling 1996, 104, 107 εικ. 3' Bielefeld 2019α, 324, 334, 341, 342, 343-345, 346, 348, 350, 362, 370 εικ. 322 a-c' Bielefeld 2019β, 571 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹³⁶ Βλ. για παράδειγμα την εικονιστική κεφαλή του Καρακάλλα (211 μ.Χ.-217 μ.Χ.), Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek αρ. ευρ. 2028 (McCann 1968, 113 πιν. 89 εικ. 1' Kreikenbom 2019α, 70, 71, 72, 78, 83, 91, 105 εικ. 70 a-b' Kreikenbom 2019β, 520 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και τον εικονιστικό ανδριάντα του Βαλβίνου (238 μ.Χ.), Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς αρ. ευρ. 278 (Σταϊνχάουερ 2001, 371, 397 εικ. 514' Reinsberg 2019α, 106, 108, 109, 110-111, 127, 168 εικ. 130 a-e' Reinsberg 2019β, 531 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹³⁷ Ό.π. σημ. 136.

¹³⁸ Νάπολη, Museo Archeologico Nazionale αρ. ευρ. 6603 (Koch – Sichtermann 1982, 102-103 εικ. 101' Reinsberg 2019α, 196-198, 205, 207 εικ. 195 a-e' Reinsberg 2019β, 544-545 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

αφαιρετικότητα στην απόδοση του σώματος και η δυσκαμψία που διαπιστώνεται σε άλλα γλυπτά αυτής της εποχής¹³⁹, δεν είναι αισθητές.

Όσον αφορά τα ταφικά γλυπτά, εντοπίστηκε στα ανατολικά της Νέας Πάφου, εντός ταφικού θαλάμου, μία ημίεργη σαρκοφάγος, η οποία σώζεται σχεδόν ακέραιη¹⁴⁰ (Εικόνα 16 α-γ). Φέρει παραστάσεις ερωτιδέων στην μπροστινή πλευρά της θήκης που χορεύουν και μάχονται εκατέρωθεν ενός μετωπικού Έρωτα, ο οποίος κρατάει λαγοβόλο και καλάθο. Τις υπόλοιπες πλευρές της σαρκοφάγου διακοσμούν γιρλάντες που υποβαστάζουν ερωτιδεείς, ενώ πάνω από τα τόξα της γιρλάντας υπάρχουν παραστάσεις ερωτιδέων και γοργονείων. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου έχει διαμορφωθεί σε σχήμα στέγης με φολιδωτή κεράμωση και ακρωτήρια.

Το γεγονός ότι είναι αποδοσμένη σε μάρμαρο, υλικό εισηγμένο στο νησί, σε συνδυασμό με την παρουσία αττικών προτύπων στη συγκεκριμένη σαρκοφάγο (παραστάσεις και στις τέσσερις πλευρές, αρχιτεκτονική διαμόρφωση, ακριανές μορφές της μπροστινής όψης που

---

¹³⁹ Αναφέρονται ενδεικτικά ο εικονιστικός ανδριάντας ενός τηβεννοφόρου, η πίσω όψη του οποίου παραμένει επίπεδη μειώνοντας έτσι το βάθος της μορφής, Ρώμη, Villa Doria Pamphilj (Hallett 2005, 208, 212 εικ. 125· Reinsberg 2019α, 127, 176, 177-178, 183, 188 εικ. 158 a-b· Reinsberg 2019β, 537 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και το εικονιστικό άγαλμα ενός ανδρός στον τύπο κυνηγού, Ρώμη, Museo Capitolino, Salone 27 αρ. ευρ. 645 (Fittschen κ.ά. 2010, 162-163 αρ. κατ. 162 πιν. 202 [K. Fittschen]· Reinsberg 2019α, 127, 164, 184-187, 188, 197, 198 εικ. 161 a-c· Reinsberg 2019β, 538 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁴⁰ Πάφος, Επαρχιακό Αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. 3509 (Raptou 2009, 205-236 εικ. 5-23· Paragianni 2016, 57 με σημ. 592· 72 σημ. 794· 111 με σημ. 1035· Katakis 2018, 49 σημ. 1· 102 σημ. 4· Κατάκης 2018, 89 με σημ. 30 εικ. 10). Δε έχουν σωθεί τα ακρωτήρια του καλύμματος της μιας στενής πλευράς. Λιγότερες είναι οι ρωμαϊκές σαρκοφάγοι που έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής στην Κύπρο. Εισηγμένη από αττικό εργαστήριο φαίνεται να είναι μια μαρμάρινη σαρκοφάγος με γιρλάντες, η οποία σήμερα βρίσκεται στο Αββαείο Bellarais στην Κερύνεια. Δύο ακόμα μαρμάρινες σαρκοφάγοι, η μία με γιρλάντες, σήμερα στην Αμμόχωστο στο κέντρο της μεσαιωνικής πόλεως, και η άλλη με *tabula ansata* στην εκκλησία του Αγίου Μάμα στην περιοχή της Μόρφου, είναι αβέβαιο αν πρόκειται για έργα τοπικών εργαστηρίων ή για εισαγωγές. Για περισσότερες πληροφορίες για τις σαρκοφάγους στη ρωμαϊκή Κύπρο βλ. Koch – Sichtermann 1982, 559, 560· Raptou 2009, 205 σημ. 3· 234. Γενικά για τους ταφικούς θαλάμους στην Κύπρο βλ. Carstens 2006, 125-166 εικ. 1-45.

δεν βρίσκονται ακριβώς στις γωνίες της θήκης), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργο εισαγωγής. Ωστόσο, η Ε. Παπαγιάννη υποστήριξε ότι, αν και φαίνεται να ακολουθεί αττικά πρότυπα, η εικονογραφία διαφέρει, καθώς δεν ήταν σύνηθες στις αττικές σαρκοφάγους να είναι όλες οι φέρουσες μορφές της γιρλάντας Έρωτες¹⁴¹. Επομένως, σύμφωνα με την ίδια, το έργο αυτό ήταν τοπικό δημιούργημα, πιθανώς φιλοτεχνημένο από κάποιον Αθηναίο γλύπτη.

Χρονολογικά τοποθετείται περίπου στο 170 μ.Χ., με βάση την παράσταση των ερωτιδών που μάχονται πάνω από δύο περιστέρια στην μπροστινή πλευρά της θήκης¹⁴².

Από έναν ταφικό θάλαμο πιθανόν της Νέας Πάφου φαίνεται να προέρχεται και μία γυναικεία προτομή από ασβεστόλιθο¹⁴³ (Εικόνα 17). Για το γλυπτό αυτό θα γίνει μία σύντομη μόνο αναφορά, καθώς τόσο η φωτογραφία, όσο και οι πληροφορίες για το συγκεκριμένο εύρημα προέρχονται μόνο από τον Luigi Palma di Cesnola¹⁴⁴. Πρόκειται για τον διπλωματικό αντιπρόσωπο της Αμερικής στην Κύπρο τον 19^ο αι., ο οποίος

---

¹⁴¹ Επί το πλείστον, οι γιρλάντες των αττικών σαρκοφάγων στηρίζονται σε βουκεφάλια στις στενές πλευρές της θήκης (Paragianni 2016, 111).

¹⁴² Το θέμα αυτό φαίνεται να εμφανίζεται στις σαρκοφάγους μετά το 160 μ.Χ. (Katakis 2018, 101 κατ. 102).

¹⁴³ Δεν είναι γνωστό το πού βρίσκεται σήμερα και δεν είναι γνωστές και οι διαστάσεις του (Cesnola 1884, 108 εικ. 118· Vessberg – Westholm 1956, 99 πιν. XVII εικ. 1· Senff 1989, 188· Bruun-Lundgren 1992, 15· Parks 2002, 9 με σημ. 53· Fejfer 2006, 109). Η J. Fejfer θεωρεί ότι μάλλον πρόκειται για μικρογραφική προτομή και μάλιστα αμφισβητεί το υλικό κατασκευής, θεωρώντας πιο πιθανό να έχει κατασκευαστεί από πηλό και όχι από ασβεστόλιθο. Ωστόσο, δεν εξηγεί περαιτέρω τους λόγους για τον ισχυρισμό της (Fejfer 2006, 109). Αυτό δε γίνεται ούτε να διαψευστεί ούτε και να επιβεβαιωθεί χωρίς την αυτοψία του έργου. Ρωμαϊκές χονδροειδείς πήλινες προτομές μικρού μεγέθους έχουν προέλθει από έναν άλλον τάφο στη Νέα Πάφο (Karageorghis 1985, 964, 966 εικ. 143· 967 εικ. 144· Bruun-Lundgren 1992, 15). Αναφορικά με την κατάσταση διατήρησης του γλυπτού δεν μπορεί να γραφεί κάτι, καθώς δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία στις αναφορές των άλλων ερευνητών, αλλά και επειδή η διαθέσιμη φωτογραφία είναι κακής ποιότητας.

¹⁴⁴ Ήδη οι O. Vessberg – A. Westholm αναφέρουν ότι δεν είναι γνωστός ο τόπος φύλαξης του γλυπτού (Vessberg – Westholm 1956, 99).

στην αναζήτηση του για αρχαιολογικά κειμήλια «ανέσκαψε» σε πολλές θέσεις της νήσου¹⁴⁵.

Απεικονίζεται μία γυναίκα με tunica και με περιδέραιο μέχρι το κάτω μέρος του στέρνου. Η μορφή στηρίζεται σε κυκλική βάση. Όσον αφορά το σχήμα της προτομής, κάτω από τους ώμους φαίνεται να καμπυλώνει το περίγραμμα ελαφρά προς τα μέσα και να κατεβαίνει κάτω στη βάση¹⁴⁶. Σύμφωνα με τον L. P. Cesnola στην επιφάνεια της βάσης της προτομής υπήρχε επιγραφή όπου σώζεται μέρος του ονόματος ενός ανθύπατου¹⁴⁷. Η χάραξη της επιγραφής αυτής στους ρωμαϊκούς χρόνους, και όχι σε μεταγενέστερη εποχή, αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη από τους ερευνητές¹⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση στην εικόνα του γλυπτού δεν μπορεί να αναγνωριστεί η αναφερόμενη επιγραφή.

Συγκεκριμένα για τον εντοπισμό της προτομής ο L. P. Cesnola ισχυρίστηκε ότι βρέθηκε μέσα σε ταφικό θάλαμο, προσαρτημένη πάνω στη μία γωνία μίας σαρκοφάγου, ενώ τις υπόλοιπες τρεις γωνίες καταλάμβαναν άλλες τρεις προτομές, εκ των οποίων η μία ήταν γυναικεία και οι άλλες δύο ανδρικές¹⁴⁹. Οι άλλες τρεις προτομές που βρέθηκαν μαζί με το εξεταζόμενο γλυπτό καταστράφηκαν, σύμφωνα με

---

¹⁴⁵ Βλ. σελ. 40 σημ. 159· 41 σημ. 163· 84 σημ. 339· 93 σημ. 371. Είχε κατηγορηθεί για μεταγενέστερες παρεμβάσεις και για αυθαίρετες συμπληρώσεις στα ευρήματα (Hermay – Mertens 2014, 20-21). Πράγματι κάποιες από αυτές έχουν πλέον διορθωθεί, όσον αφορά τουλάχιστον τα γλυπτά που βρίσκονται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Αμερικής (αυτόθι, 20). Για περισσότερες πληροφορίες για τη δράση του Luigi Palma di Cesnola βλ. Hermay – Mertens 2014, 13-22.

¹⁴⁶ Για το περίγραμμα που ακολουθούν οι προτομές κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Λαμπρινός 2011, 36-54

¹⁴⁷ Vessberg – Westholm 1956, 99· Parks 2002, 9 με σημ. 53· Fejfer 2006, 109.

¹⁴⁸ Vessberg – Westholm 1956, 99· Parks 2002, 9 με σημ. 53· Fejfer 2006, 109. Η M. Bruun-Lundgren στη σύντομη αναφορά της για το συγκεκριμένο γλυπτό δε κάνει λόγο για την επιγραφή (Bruun-Lundgren 1992, 15).

¹⁴⁹ Parks 2002, 9 με σημ. 53.

τον ίδιο, αμέσως μετά την ανακάλυψή τους¹⁵⁰. Και σε αυτήν την περίπτωση οι παραπάνω μαρτυρίες θεωρούνται αμφίβολες¹⁵¹.

Οι O. Vessberg – A. Westholm χρονολογούν το έργο περίπου στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. με βάση τη μορφή της προτομής¹⁵². Λαμβάνοντας υπόψη τη στήριξη της μορφής, δεδομένου ότι η πρώτη βάση στήριξης σε μαρμάρινη γυναικεία προτομή φαίνεται να εμφανίζεται προς τα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹⁵³, και δεδομένου ότι η συγκεκριμένη προτομή δε φέρει *tabula*, δηλαδή το στέλεχος που συνηθίζεται να υπάρχει από την εποχή του Τραϊανού (98 μ.Χ.-117 μ.Χ.) μεταξύ της βάσης και του στήθους του απεικονιζομένου¹⁵⁴, το εξεταζόμενο γλυπτό τοποθετείται μάλλον στο β' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Απεικονίσεις αυτοκρατόρων ή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως αναμένεται να υπήρχαν στην πόλη της Πάφου ως πρωτεύουσας της νήσου, δεν σώζονται. Εντούτοις, υπάρχουν ενεπίγραφες βάσεις, οι οποίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξή τους στην αρχαιότητα¹⁵⁵. Άλλωστε, πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι πολλές φορές οι αυτοκρατορικοί ανδριάντες τοποθετούνταν σε ιερά αυτοκρατορικής λατρείας, τα οποία είναι γνωστό ότι υπήρχαν στην

---

¹⁵⁰ Fejfer 2006, 109.

¹⁵¹ Fejfer 2006, 109 σημ. 80. Άλλη όμοια περίπτωση με προτομές πάνω σε σαρκοφάγο δεν είναι γνωστή από την Κύπρο.

¹⁵² Vessberg – Westholm 1956, 99.

¹⁵³ Λαμπρινός 2011, 50 αρ. κατ. VB.1 πιν. 22. Σημειώνεται ότι το σχήμα της βάσης στήριξης του εξεταζόμενου γλυπτού δε σχετίζεται με το σχήμα της βάσης στήριξης της, μέχρι στιγμής, πρώτης προτομής που φέρει βάση.

¹⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά τη γυναικεία προτομή άγνωστης προέλευσης (σελ. 107-109 εικ. 71). Goette 1985, 297 σημ. 19' 298 εικ. 2' Λαμπρινός 2011, 50 πι. 64, 2a-b.

¹⁵⁵ Fujii 2015, 254. Λόγου χάρη μαρτυρείται η ανέγερση ενός εικονιστικού ανδριάντα του αυτοκράτορα Καρακάλλα (211 μ.Χ.-217 μ.Χ.) (Κρίγκος 2008, 136, 259-260 αρ. κατ. Πάφ. 14). Σημειώνεται ότι η J. Fejfer κάνει λόγο για ένα μαρμάρινο πορτρέτο πιθανότατα του Τραϊανού από τη Νέα Πάφο, χωρίς κάποια περαιτέρω πληροφορία και χωρίς να διευκρινίζει με σαφήνεια αν αντλεί αυτό το στοιχείο από κάποια φιλολογική ή επιγραφική μαρτυρία (Fejfer 2006, 96).

περιοχή¹⁵⁶, αλλά βεβαίως και σε άλλα δημόσια κτήρια (ναούς, γυμνάσια, θέατρα, αγορές κ.ά.), τα οποία όμως στη Νέα Πάφο παραμένουν ακόμα υπό διερεύνηση.

Παλαίπαφος, Ιερό της Αφροδίτης

Δεκαπέντε χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Νέας Πάφου, στη σημερινή περιοχή των Κουκλιών, βρισκόταν η Παλαίπαφος (Εικόνα 18)¹⁵⁷.

Η κατοίκηση στην περιοχή ξεκίνησε ήδη από την Ύστερη εποχή του Χαλκού (1650 π.Χ.), ενώ παρέμεινε σημαντική θέση μέχρι και τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Υπήρξε ένα από τα βασίλεια της νήσου, όμως μετά την επιβολή της κυριαρχίας των Πτολεμαίων στην Κύπρο και την ίδρυση της Νέας Πάφου στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., παρήκμασε. Ωστόσο, στην περιοχή της Παλαιπάφου άνθισε κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο το ιερό της Αφροδίτης, το οποίο είχε ιδρυθεί ήδη από τον 12^ο αι. π.Χ.¹⁵⁸ Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα ιερά της Κύπρου και μάλιστα

---

¹⁵⁶ Από επιγραφή, η οποία βρέθηκε κοντά στο βυζαντινό κάστρο, μαρτυρείται ότι στην πόλη υπήρχε ιερό αφιερωμένο στη λατρεία του αυτοκράτορα Σεπτιμίου Σεβήρου (193 μ.Χ.-211 μ.Χ) και του Καρακάλλα (211 μ.Χ-217 μ.Χ.) (Rautman 2002, 4, 8). Σημειώνεται ότι η εποχή των Σεβήρων υπήρξε γενικότερα μία περίοδος ευημερίας για την Κύπρο (Michaelides 2017, 77).

¹⁵⁷ Για παραπάνω πληροφορίες όσον αφορά την Παλαίπαφο αλλά και το ιερό της Αφροδίτης βλ. Rautman 2002, 3-4, 8· Fejfer 2006, 97-99· Hermary 2009, 164· Iacovou 2013, 275-291· Γεωργίου 2015· Karageorghis 2015.

¹⁵⁸ Σημειώνεται ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο επιβίωσε μόνο ένα μικρό μέρος των ιερών που υπήρχαν στην Κύπρο κατά την κυπρό-αρχαϊκή περίοδο. Μεγάλη μείωση των λατρευτικών τοποθεσιών παρατηρείται ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια, παρά την ίδρυση συγχρόνως ορισμένων καινούργιων, αναφέρονται χαρακτηριστικά το Ιερό στους Χολλάδες (στους Σόλους) και το Ιερό του Απόλλωνα στη Γερώνησο, κάτι που συνδέεται με την κατάργηση των τοπικών βασιλείων και τη σταδιακή παραμέληση των μικρών περιφερειακών ιερών (Παπαντωνίου 2015). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Ιερό του Απόλλωνα στη Γερώνησο βλ. Connolly 2010, 175.

αυτήν την εποχή συνδέθηκε με την αυτοκρατορική οικογένεια των Ιουλίων, η οποία θεωρούσε τη θεά Αφροδίτη γενάρχη της¹⁵⁹. Κατά τον 4^ο αι μ.Χ., ο οποίος σηματοδεύτηκε από καταστροφικούς σεισμούς και από τη νομοθεσία του αυτοκράτορα Θεοδοσίου όσον αφορά την ειδωλολατρία, το ιερό της Παλαιπάφου έχασε τη σημασία του.

Όσον αφορά τα ευρήματα γλυπτικής της ρωμαϊκής περιόδου από το ιερό, από αυτά έχουν διασωθεί ελάχιστα, καθώς η περιοχή γνώρισε αλλαγές κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας¹⁶⁰. Ωστόσο, σώζονται αρκετές ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων, κάποιες από τις οποίες μαρτυρούν την ύπαρξη εικονιστικών αδριάντων μελών της αυτοκρατορικής αυλής. Συγκεκριμένα, μαρτυρείται η παρουσία ανδριάντα του Αγρίππα (63 π.Χ.-12 π.Χ.), του Γάιου Καίσαρα (17 π.Χ.-4 μ.Χ.), του Λούκιου Καίσαρα (17 π.Χ.-2 μ.Χ.), του αυτοκράτορα Τιβερίου (14 μ.Χ.-37 μ.Χ.) και του αυτοκράτορα Καρακάλλα (211 μ.Χ.-217 μ.Χ.)¹⁶¹.

---

¹⁵⁹ Ιστορία των ανασκαφών: Οι ανασκαφές στο ιερό πραγματοποιήθηκαν από βρετανικές αποστολές κατά τα τέλη του 19^{ου} αι. και στα μέσα του 20^{ου} αι., ενώ λίγο αργότερα, τη δεκαετία του 1970, συνεχίστηκαν από γερμανό-ελβετικές αποστολές. Νωρίτερα όμως από αυτές τις οργανωμένες ανασκαφικές επιχειρήσεις έδρασε στην περιοχή το 1869, 1874 και το 1875 ο Luigi Palma di Cesnola, διπλωματικός αντιπρόσωπος της Αμερικής στην Κύπρο, ο οποίος ανακάλυψε μικρό μέρος του ιερού. Έρευνες διεξήχθησαν και στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιπάφου, τόσο από τις παραπάνω αναφερόμενες ομάδες όσο και από канаδικά σωματεία, αλλά και από μετέπειτα προγράμματα του Τμήματος αρχαιοτήτων του κυπριακού υπουργείου και του Πανεπιστημίου Κύπρου (Γεωργίου 2015).

¹⁶⁰ Fejfer 2006, 98· Hermary 2009, 164· Παναγίδης 2018, 11. Από το ιερό προέρχεται μεγάλος αριθμός βάσεων από χάλκινα αγάλματα (Hermary 2009, 164), καθώς και πολλά αγαλμάτια τα οποία όμως δεν είναι πλήρως δημοσιευμένα (Fejfer 2006, 81 σημ. 6 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁶¹ Fejfer 2006, 99· Κρίγκος 2008, 136, 300-301 αρ. κατ. Πάφ. 71· Fujii 2015, 250

IIIβ. Νότια παράλια – Κούριον

Επρόκειτο για μία παράκτια πόλη, χτισμένη πάνω σε λόφο, στα νοτιοδυτικά της νήσου, κοντά στο σημερινό χωριό Επισκοπή (Εικόνες 19-21).

Υπήρξε ένα από τα βασίλεια κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, ενώ από την ελληνιστική περίοδο απετέλεσε μία από τις πόλεις της Κύπρου¹⁶². Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα υποδεικνύουν μία πόλη με πλήθος δημοσίων οικοδομημάτων (αγορά, θέρμες, νυμφαίο, στάδιο, θέατρο, γυμνάσιο) και ιδιωτικών οικιών (Οικία του Σεισμού), από τον 1^ο αι. π.Χ. μέχρι και τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ.¹⁶³ Κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ. η πόλη καταστράφηκε από μεγάλους σεισμούς¹⁶⁴. Στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., ίσως μετά από μία μικρή περίοδο εγκατάλειψης¹⁶⁵, οικοδομήθηκαν

---

¹⁶² Stylianou 1989, 515-517.

¹⁶³ Κρίγκος 2008, 137-138· Swantek κ.ά. 2019, 1. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την Οικία του Σεισμού βλ. Costello 2014. Σημειώνεται ότι οι επονομαζόμενες ως Οικία του Αχιλλέα, Οικία των Μονομάχων, Πρώιμη Χριστιανική Οικία με triclinium, Οικία του Ευστολίου (βλ. παρακάτω σημ. 166) καθώς και το λεγόμενο Κτήριο 4, πλησίον της Οικίας του Σεισμού, δεν είναι ακόμα σαφές αν επρόκειτο για πλούσιες ιδιωτικές οικίες ή για δημόσια κτήρια (Buell κ.ά. 2009, 273-274· Grimsley κ.ά. 2016, 1· Grimsley κ.ά. 2018, 1-10· Swantek κ.ά. 2019, 2. 6).

Ιστορία των ανασκαφών: Η αναζήτηση αρχαιολογικών θησαυρών στο Κούριον ξεκίνησε, και σε αυτήν την περίπτωση, από τον Luigi Palma di Cesnola, τον διπλωματικό αντιπρόσωπο της Αμερικής στην Κύπρο, αλλά και από τον George Hake, από πλευράς του Victoria and Albert Museum, στα τέλη του 19^{ου} αι. Συστηματικές ανασκαφές διεξήχθησαν από το Μουσείο του Πανεπιστημίου της Pennsylvania από τη δεκαετία του 1930 μέχρι και τη δεκαετία του 1950, με μία ενδιάμεση διακοπή των εργασιών λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Buell κ.ά. 2009, 262). Από τη δεκαετία του 1960 ανέλαβε τις έρευνες στην περιοχή το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, ενώ από το 1974 έως και το 2000 έρευνες διεξήχθησαν και από διάφορες αποστολές του εξωτερικού (Buell κ.ά. 2009, 263-264· Τμήμα Αρχαιοτήτων Κυπριακής Δημοκρατίας, Αρχαιολογικοί χώροι. Κούριο, <http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/D68072D13C2FB379C225719B0029F872?OpenDocument> [24.05.2020]).

¹⁶⁴ Στη συγκεκριμένη πόλη οι σεισμοί του 4^{ου} αι. μ.Χ. πιστοποιούνται και από ανθρώπινες απώλειες πέρα από τις καταστροφές στα οικοδομήματα της πόλεως (Davis 2010, 10, 11 εικ. 5· Costello 2014, 20, 21 εικ. 2.7· Swantek κ.ά. 2019, 2, 4).

¹⁶⁵ Swantek κ.ά. 2019, 2.

νέα κτήρια, όπως η Οικία του Ευστολίου¹⁶⁶ και οι τρεις Βασιλικές της πόλεως¹⁶⁷, ενώ κάποια από τα παλαιότερα κτήρια δεν ξαναχτίστηκαν, λ.χ. το θέατρο. Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρείται ότι το Κούριον επιβίωσε μέχρι και τα μέσα του 7^{ου} αι. μ.Χ., οπότε και σημειώθηκαν οι Αραβικές επιδρομές¹⁶⁸.

Όσον αφορά τα ευρήματα γλυπτικής, αν και θα αναμενόταν να υπάρχει πληθώρα γλυπτού διακόσμου από τα δημόσια κτήρια της πόλεως, εντούτοις φαίνεται πώς αξιόλογα γλυπτά διέθετε μόνο το νυμφαίο¹⁶⁹. Εξ όσων γνωρίζω, τα αγάλματα παραμένουν μέχρι στιγμής αδημοσίευτα, με εξαίρεση κάποιες σύντομες αναφορές στη μελέτη της J. Fejfer¹⁷⁰.

Πολλά θραύσματα γλυπτών προέρχονται και από την αποκαλούμενη «Οικία των Μονομάχων»¹⁷¹ (Εικόνα 22 α-γ). Από τα θραύσματα που ανακαλύφθηκαν, η πλειονότητα είναι μαρμάρινα και φαίνεται να ανήκαν σε γλυπτά θεοτήτων¹⁷², ηρώων¹⁷³ και μυθικών πλασμάτων¹⁷⁴. Σημειώνεται ότι τα ευρήματα από αυτόν τον χώρο δεν

---

¹⁶⁶ Συγκεκριμένα για την Οικία του Ευστολίου βλ. McFadden 1951, 167· Παναγίδης 2018, 12· Μανρογιάννης 2019α, 233-254 εικ. 1, 2.

¹⁶⁷ Παναγίδης 2018, 11-12 με εικόνα. Η τρίτη βασιλική πιθανώς να ανήκει στον 6^ο αι. μ.Χ. (Παναγίδης 2018, 12).

¹⁶⁸ Buell κ.ά. 2009, 277-278· Grimsley κ.ά. 2016, 2· Μανρογιάννης 2019α, 234.

¹⁶⁹ Fejfer 2006, 89.

¹⁷⁰ Fejfer 2006, 89 εικ. 5· 90 εικ. 6-7· 91 εικ. 8-9.

¹⁷¹ Το οικοδόμημα αυτό, το οποίο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι ακόμα ασαφές αν επρόκειτο για ιδιωτική οικία ή για δημόσιο χώρο, χρονολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. ενώ καταστράφηκε από τους σεισμούς του ύστερου 4^{ου} αι. μ.Χ. Το όνομά του οφείλεται στις παραστάσεις μονομάχων που απεικονίζονταν σε ψηφιδωτό αυτού του κτηρίου (Karageorghis 1970, 290 εικ. 158· 291· Karageorghis 1973, 687-688 εικ. 120· Karageorghis 1998, 226, 227 εικ. 176· 255 εικ. 206· 316 αρ. κατ. 176· 319 αρ. κατ. 206· Fejfer 2006, 118-121· Hermay 2009, 162-163).

¹⁷² Βλ. παρακάτω.

¹⁷³ Για παράδειγμα αναφέρεται η εύρεση ενός αποσπασματικά σωζόμενου αντιγράφου του Ηρακλή Farnese (Karageorghis 1970, 291).

¹⁷⁴ Βλ. παρακάτω.

έχουν μέχρι στιγμής δημοσιευθεί λεπτομερώς μόνο δε τα γλυπτά τα οποία διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση έχουν τύχει πληρέστερης έρευνας. Αυτά θα αναφερθούν και στο παρόν κείμενο.

Το πρώτο είναι ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο Ασκληπιού ύψους 100 εκ.¹⁷⁵ (Εικόνα 23 α-δ).

Ο θεός αποδίδεται όρθιος, μετωπικός, με το αριστερό χέρι λυγισμένο και την αριστερή παλάμη να ακουμπάει στο αριστερό ισχίο. Το δεξί χέρι, το οποίο είναι ελεύθερο κατά μήκος του κορμού, θα κρατούσε τη βακτηρία στην οποία θα ελισσόταν φίδι. Στηρίζον σκέλος της μορφής είναι το δεξί της πόδι, ενώ το αριστερό είναι χαλαρό. Στην εξωτερική πλευρά του ποδιού υπάρχει το πεσσόσχημο στήριγμα του γλυπτού. Ο θεός είναι ενδεδυμένος με μακρύ ιμάτιο, αφήνοντας ελεύθερο ολόκληρο το πάνω μέρος του κορμού, το δεξί χέρι και την παλάμη του αριστερού χεριού. Το σώμα δε διαγράφεται καθόλου κάτω από το ιμάτιο, ούτε το αριστερό πόδι το οποίο είναι ελαφρώς λυγισμένο.

Γενικώς η στάση της μορφής, και ιδιαίτερος η θέση του αριστερού χεριού το οποίο συγκρατεί το ιμάτιο πάνω στο ισχίο, υποδεικνύουν ότι το συγκεκριμένο έργο ακολουθεί τον λεγόμενο τύπο Museo Nuovo¹⁷⁶.

---

¹⁷⁵ Επισκοπή Λεμεσού, Τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο Κουρίου. (Λουλλούπης 1971, 110-112 πιν. XXVIII εικ. 4, 5· Vermeule 1976, 76 αρ. κατ. III 6· Kranz 1989, 124 σημ. 47· Fejfer 2006, 120 με σημ. 115, 2 εικ. 53· 121· Hannestad 2007, 288-289). Σώζεται σε καλή κατάσταση καθώς από το έργο λείπει μόνο η κεφαλή και το δεξί χέρι από τον αγκώνα και κάτω. Η βακτηρία και τα στηρίγματα (puntelli) που τη συνέδεαν με τη δεξιά πλευρά του γλυπτού φαίνεται να αποκόπηκαν εσκεμμένα από το έργο, καθώς έχουν βρεθεί ίχνη από εργαλείο στην επιφάνεια της βάσης του γλυπτού. Σύμφωνα με τους J. Fejfer και N. Hannestad, αυτό πιθανώς να συνέβη προκειμένου το γλυπτό να ενταχθεί στα πλαίσια της καινούργιας θρησκείας και να απεικονίζει τον Χριστό (Fejfer 2006, 120· Hannestad 2007, 289). Οι δύο οπές που παρατηρούνται στη δεξιά πλευρά του γλυπτού, κοντά στο ισχίο, είναι μεταγενέστερες, δηλαδή μετά την αφαίρεση της βακτηρίας από το έργο.

¹⁷⁶ Για τον αγαλματικό τύπο Museo Nuovo βλ. LIMC II [1984] 885-886 πιν. 658-659 λ. Asklepios [B. Holtzmann]· Kranz 1989, 124-126 εικ. 20, 21.

Αυτός ο αγαλαματικός τύπος του Ασκληπιού απαντάται σε διάφορα σημεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁷⁷. Η πρόσθια όψη του γλυπτού είναι επιμελημένη και στιλβωμένη.

Αν και λείπει η κεφαλή που θα οδηγούσε σε πιο ασφαλή συμπεράσματα για τη χρονολόγηση του έργου, η επίπεδη διαμόρφωση της πίσω όψης και το μειωμένο βάθος της μορφής είναι στοιχεία που παραπέμπουν σε ένα ύστερο δημιούργημα, δηλαδή από τον 3^ο αι μ.Χ. και μετά, οπότε και αυξάνεται σταδιακά η αφαιρετικότητα στις μορφές¹⁷⁸. Συγκεκριμένα, ομοιότητες με το εξεταζόμενο γλυπτό παρουσιάζει ένα άγαλμα Ασκληπιού από τη Μεγάλη Λέπτιδα το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁷⁹ με βάση τη διαμόρφωση της κεφαλής¹⁸⁰ (Εικόνα 24 α-γ). Ο Ασκληπιός από τη Μεγάλη Λέπτιδα, όπως και ο Ασκληπιός από το Κούριο, έχουν μειωμένο βάθος, όπως φαίνεται από τις πλάγιες όψεις τους, και έχουν καλά στιλβωμένη την επιφάνειά τους. Ωστόσο, η μυολογία του αγάλματος από το Κούριο είναι πιο σχηματικά αποδοσμένη σε σύγκριση με το άγαλμα από τη Μεγάλη Λέπτιδα. Όμως, παρά τη σχηματική απόδοση των μυών του άνω κορμού,

---

¹⁷⁷ Βλ. ενδεικτικά το αγαλμάτιο από τη Ρώμη, Ρώμη, Museo Capitolino Nuovo αρ. ευρ. 2267 (LIMC II [1984] 885 αρ. κατ. 297 πιν. 658 λ. Asklepios [B. Holtzmann]· Kranz 1989, 125 εικ. 20), το αγαλμάτιο από την Κνίδα, στο οποίο αποδίδεται το δεξί χέρι της μορφής με τη χαρακτηριστική στάση αυτού του αγαλαματικού τύπου και όχι το αριστερό, Cambridge, Fitzwilliam Museum αρ. ευρ. GR 6. 1865 (LIMC II [1984] 885 αρ. κατ. 304 πιν. 659 λ. Asklepios [B. Holtzmann]) και το αγαλμάτιο, το οποίο προέρχεται, πιθανώς, από την Πέργαμο, Oslo, Nasjonalmuseet αρ. ευρ. NG.S.00469 (LIMC II [1984] 885 αρ. κατ. 301 λ. Asklepios [B. Holtzmann]).

¹⁷⁸ Reinsberg 2019α, 143. Βλ. ενδεικτικά τον εικονιστικό ανδριάντα τηβεννοφόρου σελ. 35 σημ. 139.

¹⁷⁹ Μεγάλη Λέπτιδα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 25 (Kranz 1989, 124 σημ. 7· 125 εικ. 21· Kreikenbom 2019α, 80 εικ. 21· 81, 84, 85 εικ. 105 a-d· Kreikenbom 2019β, 526 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁸⁰ Πρβλ. τη διαμόρφωση της γενειάδας του Ασκληπιού από τη Μεγάλη Λέπτιδα με τη γενειάδα του Δία (Jupiter) από τα βορειοανατολικά ανάγλυφα του τετράπυλου θριαμβικού τόξου του Σεπτιμίου Σεβήρου στη Μεγάλη Λέπτιδα (Strocka 1972, 163-164 εικ. 4).

το σώμα φαίνεται να ακολουθεί την κίνηση των ποδιών (linea alba, ο δεξιός γοφός σε ψηλότερη θέση από τον αριστερό). Επομένως, δεν μπορεί τοποθετεί μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. οπότε και σημειώνεται σταδιακά αποδιοργάνωση των κινήσεων και των μυών του σώματος¹⁸¹. Επίσης, οι αύλακες που υπάρχουν στην κορυφή των πτυχώσεων του ιματίου παρατηρούνται και στο άγαλμα του Ασκληπιού της Μεγάλης Λέπτιδος, αλλά και σε άλλα έργα του α' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁸² Συνεπώς, είναι πιθανό να δημιουργήθηκε στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁸³

Το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ερμή ύψους 113 εκ. είναι επίσης μεταξύ των γλυπτών από την «Οικία των Μονομάχων» τα οποία έχουν μελετηθεί λίγο περισσότερο¹⁸⁴ (Εικόνα 25 α-γ).

---

¹⁸¹ Βλ. ενδεικτικά τον εικονιστικό ανδριάντα ενός ιδιώτη στον τύπο του Άρη Borghese, Ρώμη, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori αρ. ευρ. 778 (Fittschen κ.ά. 2010, 153-154 αρ. κατ. 151 πιν. 190 [K. Fittschen] Reinsberg 2019α, 127-129, 130, 188 εικ. 149 a-c' Reinsberg 2019β, 535).

¹⁸² Βλ. για παράδειγμα το ιμάτιο της Νίκης (Victoria), αλλά και γενικότερα τα ενδύματα των μορφών από τα ανάγλυφα του τετράπυλου θριαμβικού τόξου του Σεπτιμίου Σεβήρου στη Μεγάλη Λέπτιδα (Strocka 1972, 147-172 με εικόνες Kreikenbom 2019α, 82, 84, 89-92, 94, 218 εικ. 114 a-e' Kreikenbom 2019β, 528 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και το ένδυμα της Δίρκης από το σύμπλεγμα του Ταύρου Farnese από τις Θέρμες του Καρακάλλα στη Ρώμη, Νάπολη, Museo Archeologico Nazionale αρ. ευρ. 6002 (Smith 2009, 141-14, 158 εικ. 142' Kreikenbom 2019α, 64, 85-87, 94 εικ. 110 a-d' Kreikenbom 2019β, 527 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁸³ Η J. Fejfer αναφέρει για το αγαλμάτιο του Ασκληπιού και του Ερμή (παρακάτω) "... the statues are usually dated to the second century AD, but there is nothing which argues against a date around the time of the construction of the house during the late 3rd century." (Fejfer 2006, 120-121). Στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογεί και ο N. Hannestad τα αγαλμάτια αυτά με βάση στυλιστικά κριτήρια (Hannestad 2007, 289).

¹⁸⁴ Επισκοπή Λεμεσού, Τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο Κουρίου (Λουλλούπης 1971, 108-110 πιν. XXVIII εικ. 1, 2' Vermeule 1990, 105-106 πιν. XVII' Karageorghis 1998, 226, 227 εικ. 176' 316 αρ. κατ. 176' Fejfer 2006, 120 με σημ. 115, 1' 121 εικ. 54' Hannestad 2007, 288). Από το γλυπτό λείπει η κεφαλή, το δεξί χέρι από το ύψος περίπου του αγκώνα, το αριστερό χέρι από τον πήχη και κάτω μαζί με μέρος του κηρυκείου που κρατούσε. Επίσης, δεν έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα το μέρος της χλαμύδας που κρεμόταν από το αριστερό χέρι. Στο πάνω μέρος του δεξιού ποδιού, λίγο πάνω από το στήριγμα του γλυπτού, υπάρχει ίχνος, πιθανώς από στήριγμα (puntello), ο οποίος αποκόπηκε. Από το κριάρι λείπει τμήμα της κεφαλής και το δεξί από τα μπροστινά πόδια.

Ο θεός αποδίδεται όρθιος σε στάση *contrapposto*, γυμνός. Στηρίζεται στο δεξί του πόδι, ενώ το αριστερό είναι ελαφρώς λυγισμένο. Το δεξί χέρι φαίνεται να απλωνόταν κατά μήκος του κορμού, ενώ στο αριστερό προτάσσεται ο πήχης, όπου διατηρείται μέρος του κηρυκείου που κρατούσε. Πάνω στον αριστερό ώμο αναδιπλώνεται χλαμύδα με πόρπη. Το στήριγμα (*runtello*) που διατηρείται στον αριστερό μηρό της μορφής θα συνέδεε το γλυπτό με το τμήμα της χλαμύδας που πέφτει από την εξωτερική πλευρά του αριστερού πήχη. Στην εξωτερική πλευρά του δεξιού ποδιού υπάρχει ένα κριάρι το οποίο στρέφει την κεφαλή προς τον θεό¹⁸⁵. Η πρόσθια όψη του γλυπτού είναι καλά στιλβωμένη, ενώ η πίσω όψη αν και είναι πλαστικά διαμορφωμένη φέρει ακόμη τα ίχνη των εργαλείων¹⁸⁶. Η παραμέληση της πίσω όψης υποδεικνύει ότι το έργο θα ήταν ορατό μόνο από την μπροστινή του πλευρά.

Το εξεταζόμενο γλυπτό αποτελεί μετάπλαση του αγαλματικού τύπου του Ερμή κριοφόρου της Τροιζήνας¹⁸⁷. Ο Ερμής σε αυτό το γλυπτό εμφανίζεται με την ιδιότητά του ως Νόμιος θεός, δηλαδή ως θεός προστάτης των κοπαδιών. Η μορφή του Ερμή σε όρθια στάση να συνοδεύεται από κριάρι και να κρατά κηρύκειο, εντοπίζεται σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή Αυτοκρατορία¹⁸⁸. Επίσης, φαίνεται ότι δύο θραύσματα ενός μαρμάρινου αγάλματος από το Γυμνάσιο της Σαλαμίνας είναι

---

¹⁸⁵ Σύμφωνα με τον Β. Καραγεώργη, πιθανώς ο θεός να κρατούσε στο δεξί του χέρι κλαδί, για να προσελκύσει την προσοχή του ζώου (Karageorghis 1998, 226).

¹⁸⁶ Fejfer 2006, 120· Hannestad 2007, 288.

¹⁸⁷ Για τον συγκεκριμένο αγαλματικό τύπο βλ. Γκράτζιου 2010, 153-167 πιν. 84-89. Για τη σημασία του όρου «μετάπλαση» βλ. σελ. 23 σημ. 86.

¹⁸⁸ Βλ. χαρακτηριστικά: Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 243 (LIMC V [1990] 285-387 πιν. 198-283 λ. Hermes [G. Siebert]· Γκράτζιου 2010, 154-155 πιν. 84 α-στ), Αλγέρι, Musée National des Antiquités (Wuilleumier 1928, 50-51 πιν. V εικ. 3· Γκράτζιου 2010, 166 πιν. 88 α-δ) και την αναθηματική στήλη του Mercurius-Gebrinius, Βόνη (Γκράτζιου 2010, 167 πιν. 89 γ με παλαιότερη βιβλιογραφία).

αποσπάσματα ενός γλυπτού που αποδίδει και σε αυτήν περίπτωση τον Ερμή με κριάρι¹⁸⁹.

Η χρονολόγησή του δεν είναι εύκολη καθώς δε σώζεται η κεφαλή του έργου. Ωστόσο, η πλαστική διαμόρφωση και της πίσω όψης του γλυπτού, η αποτύπωση της κίνησης της μορφής και στη δομή του σώματος (linea alba, ο δεξιός γοφός σε ψηλότερη θέση από τον αριστερό, η μετακίνηση των ώμων προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή ο αριστερός ώμος πιο ψηλά από τον δεξιό) και οι πιο ραδινές αναλογίες, είναι στοιχεία που υποδεικνύουν ότι το γλυπτό αυτό είναι μάλλον πρωιμότερο από το αγαλμάτιο του Ασκληπιού που εξετάστηκε παραπάνω¹⁹⁰. Οι ραδινές αναλογίες και η διαμόρφωση των πτυχώσεων κυρίως με αύλακες, χωρίς έντονη πλαστικότητα, κυριαρχούν από τη μέση εποχή των Αντωνίνων¹⁹¹. Επομένως, το αγαλμάτιο του Ερμή πιθανώς να χρονολογείται στο διάστημα που ορίζεται από τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. μέχρι τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁹²

Τέλος, καλύτερα δημοσιευμένη είναι και μία μαρμάρινη κεφαλή νεαρού Σατύρου ύψους 17,5 εκ.¹⁹³ (Εικόνα 26).

---

¹⁸⁹ Vermeule 1990, 105-108.

¹⁹⁰ Βλ. σελ. 43-45 εικ. 23 α-δ.

¹⁹¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Η. U. Cain, ο οποίος προβάλλει αυτή τη διαφορά συγκρίνοντας δύο εικονιστικούς ανδριάντες τηβεννοφόρων της πρώιμης και της μέσης εποχής των Αντωνίνων αντίστοιχα από το Νυμφαίο του Ηρώδη του Αττικού, Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. Λ 153, Λ 154 (Χατζή 2008, 339 με εικόνα· Cain 2019α, 1, 26, 46 εικ. 30 a-b· Cain 2019β, 504 με παλαιότερη βιβλιογραφία [Σημειώνεται ότι ο Η. U. Cain δίνει διαφορετικό αριθμό ευρετηρίου]).

¹⁹² Ο Β. Καραγεώργης τοποθετεί το συγκεκριμένο γλυπτό στον ύστερο 2^ο αι. μ.Χ. (Karageorghis 1998, 226, 316 αρ. κατ. 176). Για τις χρονολογήσεις της J. Fejfer και του N. Hannestad για το αγαλμάτιο του Ερμή, αλλά και για το αγαλμάτιο του Ασκληπιού από τη συγκεκριμένη Έπαυλη βλ. σελ. 45 σημ. 183.

¹⁹³ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. K67, Sc.1 (Λουλλούπης 1971, 113-114 πιν. XXVIII εικ. 8· Karageorghis 1998, 255 εικ. 206· 319 αρ. κατ. 206· Fejfer 2006, 120 με σημ. 115, 4· 121). Σώζεται ακέραια από τη βάση του λαιμού.

Η κεφαλή φαίνεται να στρέφεται και να κλίνει ελαφρώς προς τα αριστερά. Ο νεαρός Σάτυρος έχει στρογγυλή κεφαλή με μικρά αμυγδαλόσχημα μάτια, σαρκώδη χείλη και προτεταμένο πηγούνι. Από τον σχηματισμό των παρειών δημιουργείται η εντύπωση ενός μειδιάματος. Η κόμη αποδίδεται με χοντρούς βοστρύχους αδρά δουλεμένους. Επίσης, ο Σάτυρος φέρει στεφάνι από στάχυα. Δυστυχώς από τις υπάρχουσες εικόνες του γλυπτού δεν αναγνωρίζεται εύκολα αν υπάρχει δήλωση της κόρης των ματιών της μορφής.

Αν και αναγνωρίσιμος από τα μικρού μεγέθους κέρατα στο μέτωπο, τα πεπλατυσμένα πτερύγια της μύτης και τα μυτερά αφτιά, εντούτοις πρόκειται για μορφή από την οποία απουσιάζουν τα συνήθη, τραχιά χαρακτηριστικά των Σατύρων. Η ομορφιά της μορφής βασίζεται στην ηρεμία που εκπέμπει και στην ισορροπία που υπάρχει στην όλη σύνθεση του έργου. Αν και πλησιάζει την ομορφιά των Σατύρων του Πραξιτέλους¹⁹⁴, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αντίγραφο ενός έργου του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς στην προκειμένη περίπτωση αποδίδεται περισσότερο μία γλυκιά, παιδική μορφή¹⁹⁵.

---

¹⁹⁴ Πρβλ. Ρώμη, Μουσεία Καπιτωλίου αρ. ευρ. 739 (Maderna 2004α, 293, 323-326, 338, 340, 350 εικ. 294 Maderna 2004β, 532 Smith 2009, 165, 184 εικ. 148).

¹⁹⁵ Βλ. για παράδειγμα την κεφαλή ενός παιδιού με στεφάνι από κισσό του 2^{ου} αι. μ.Χ. σε σύγχρονη προτομή, Βερόλινο, Antikensammlung αρ. ευρ. Sk 552 (Dostert 2009, 335 αρ. κατ. 41 εικ. 175-179 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Για την εξέλιξη της εικονογραφίας των Σατύρων βλ. Sieveking 1947, 21-22 LIMC VIII (1997) 1108-1133 πιν. 746-783 λ. Silenoi (E. Simon). Για την παιδική μορφή σε γλυπτά της Ρώμης και γενικότερα της Ιταλίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Rawson 1999, 206, 224-227 Uzzi 2005 Raff κ.ά. 2017α, ενώ για τα γλυπτά παιδιών της ίδιας περιόδου στον ελλαδικό χώρο βλ. Χαμαλίδου 2016. Όσον αφορά την ύπαρξη και τη σημασία των παιδικών μορφών στα γλυπτά της ρωμαϊκής Κύπρου, δεν γνωρίζω να υπάρχει κάποια εκτεταμένη έρευνα. Ωστόσο, από το μέχρι στιγμής δημοσιευμένο υλικό φαίνεται να υπάρχουν μόνο κάποια λιγοστά αναθηματικά αγαλμάτια παιδιών της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου σε ιερά της νήσου (Hermary – Mertens 2014, 132-148). Επισημαίνεται ότι η ομάδα των «νησπόλων/οκλαζόντων παιδιών» (temple boys) δεν εντάσσεται σε αυτά τα πλαίσια, καθώς δεν απαντάται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Beer 1987, 21-29 Karageorghis κ.ά. 2000, 268 Caneva – Pizzi 2014 Vernet 2015).

Όσον αφορά τη χρονολόγηση του έργου, ο Β. Καραγεώργης το τοποθετεί στον 2^ο αι. μ.Χ.¹⁹⁶ Ωστόσο, κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. παρατηρείται συνήθως έντονη η χρήση του τρυπανιού για την ανάδειξη των βοστρύχων¹⁹⁷. Στην περίπτωση του εξεταζόμενου έργου από τη διαθέσιμη φωτογραφία φαίνεται οι σχετικά περιορισμένες τρυπανιές να χωρίζουν με μικρές εγκοπές τη μάζα των μαλλιών, ώστε να σχηματιστούν οι βόστρυχοι. Αντίθετα, σε μία άλλη κεφαλή Σατύρου, η οποία έχει χρονολογηθεί στην εποχή των Αντωνίνων (138 μ.Χ.-192 μ.Χ.), το τρυπάνι έχει χρησιμοποιηθεί στην κόμη με άλλον τρόπο. Συγκεκριμένα ακολουθεί το σχήμα των βοστρύχων, ώστε να προβάλλει καλύτερα τη μορφή τους¹⁹⁸. Αντιστοιχίες με τη διαμόρφωση της κόμης του γλυπτού από το Κούριο υπάρχουν σε έργα κυρίως της εποχής των Σεβήρων (193 μ.Χ.-235 μ.Χ.)¹⁹⁹. Το ενδεχόμενο να πρόκειται για έργο του 3^{ου} αι. μ.Χ. δεν αποκλείει και η Fejfer²⁰⁰.

Σχετικά με τα επιτύμβια γλυπτά, από το Κούριον έχουν προέλθει κυρίως επιτύμβιες πλάκες και κιονίσκοι που λειτουργούσαν ως ταφικά σήματα²⁰¹.

---

¹⁹⁶ Ό.π. σημ. 193.

¹⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά την εικονιστική κεφαλή θεού από τη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 886 (Καλογήρου 2017, 89-90 αρ. κατ. 117' 195, 280 πιν. 27γ' Cain 2019α, 1, 55 εικ. 48 a-c' Cain 2019β, 513 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και την κεφαλή θεάς από την Πελοπόννησο, Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης αρ. ευρ. 7945 (Palagia 2010, 442-443 εικ. 11).

¹⁹⁸ Ρώμη, Museo Ostiense αρ. ευρ. 97 (https://www.ostia-antica.org/vmuseum/marble_5.htm με εικ. F9409, F9414).

¹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά το πορτρέτο του Σεπτιμίου Σεβήρου, Μόναχο, Γλυπτοθήκη αρ. ευρ. 357 (McCann 1968, 113-114, 174 αρ. κατ. 87 πιν. 76' Soechting 1972, 193 αρ. κατ. 88' Kreikenbom 2019α, 67-68, 78 εικ. 61 a-c' Kreikenbom 2019β, 518-519 με παλαιότερη βιβλιογραφία), και τη διαμόρφωση της κόμης, κυρίως στις πλάγιες όψεις, στην κεφαλή ενός μικρού αγοριού που αποδίδεται ως Ηρακλίσκος, Ρώμη, Musei Capitolini, Galleria αρ. ευρ. 247 (Fittschen 1999, 103 αρ. κατ. 138 πιν. 191' Kreikenbom 2019α, 69 εικ. 66 a-b' Kreikenbom 2019β, 519-520 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁰⁰ Fejfer 2006, 121.

²⁰¹ Parks 2002, 2, 3-4 εικ. 2' 11 εικ. 3.

Κούριον, Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη

Το ιερό βρισκόταν βορειοδυτικά της πόλεως του Κουρίου σε απόσταση περίπου τριών χιλιομέτρων (Εικόνες 27-28)²⁰². Η χρήση του χώρου αυτού ως λατρευτικό μέρος επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά κατάλοιπα ήδη από την Αρχαϊκή εποχή²⁰³. Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, και συγκεκριμένα στην εποχή του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), το ιερό ανακατασκευάστηκε και απέκτησε μνημειακή μορφή²⁰⁴. Εκείνη την εποχή δημιουργήθηκαν στον χώρο, μεταξύ άλλων, το βορειοδυτικό οικοδόμημα, η στοά, οι θέρμες και πιθανώς τότε να οικοδομήθηκε και η παλαιίστρα (Εικόνα 29). Ο ναός του Απόλλωνα Υλάτη βρίσκεται στο βόρειο άκρο του ιερού και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια ήταν χτισμένος πάνω σε πόδιο και ήταν αφιερωμένος επίσης στον Απόλλωνα Καίσαρα²⁰⁵. Μετά από τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. το ιερό φαίνεται να εγκαταλήφθηκε²⁰⁶.

Αναφορικά με τα γλυπτά από το ιερό, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει υπάρξει, μέχρι στιγμής, κάποια ολοκληρωμένη μελέτη τους, ενώ μεγάλος αριθμός αυτών παραμένει ακόμα αδημοσίευτος. Γι' αυτόν τον λόγο θα αναλυθούν παρακάτω τα έργα εκείνα, τα οποία είναι δημοσιευμένα πιο λεπτομερώς.

---

²⁰² Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με το ιερό βλ. Rautman 2002, 5; Mavrojannis 2015, 457-477; Ambros 2019, 48-65.

²⁰³ Ambros 2019, 53.

²⁰⁴ Ambros 2019, 53, 56, 59-60.

²⁰⁵ McFadden 1951, 168; Megaw 1951, 259; Mavrojannis 2015, 467. Η λατρεία στον Απόλλωνα Καίσαρα αφορά ουσιαστικά τη λατρεία στον αυτοκράτορα Τραϊανό, ο οποίος εσκεμμένα δεν εμφανίζεται ως θεοποιημένος (Κρίγκος 2008, 82 με σημ. 395; Mavrojannis 2015, 469).

²⁰⁶ Παναγίδης 2018, 11.

Από τη ρωμαϊκή φάση του ιερού, και συγκεκριμένα από το κτήριο στα νοτιοανατολικά, το οποίο έχει αναγνωρισθεί ως Παλαιστρα, σώζεται μία μαρμάρινη, γυναικεία κεφαλή με διάδημα, ύψους 20,5 εκ.²⁰⁷ (Εικόνα 30 α-β).

Παρουσιάζεται μετωπικά μία νεανική, γυναικεία μορφή, ιδεαλιστικά αποδοσμένη. Έχει ωοειδές πρόσωπο και μικρό στόμα με μισάνοιχτα χείλη. Από τις διαθέσιμες εικόνες δε δύναται να αναγνωρισθεί το σχήμα των ματιών και των βλεφάρων, αλλά ούτε και αν υπάρχει δήλωση της ίριδας και της κόρης του ματιού²⁰⁸. Η κόμη γύρω από το τριγωνικό μέτωπο αποτελείται από κυματιστούς βοστρύχους, οι οποίοι χωρίζονται περίπου στο κέντρο του μετώπου και οδηγούνται προς τα πίσω. Το διάδημα της μορφής είναι ψηλό στο σημείο πάνω από το μέτωπο, απ' όπου και μειώνεται σταδιακά προς τις πλαϊνές πλευρές και στο πίσω μέρος της κεφαλής²⁰⁹. Από την πλαϊνή όψη φαίνεται ότι τα μαλλιά πιάνονταν χαμηλά στον αυχένα, ενώ μερικοί βόστρυχοι ακουμπούσαν ελεύθεροι στους ώμους της μορφής εκατέρωθεν του λαιμού. Το τελευταίο στοιχείο συμπεραίνεται από την προεξοχή που διακρίνεται να υπάρχει στην εικόνα, πίσω από το δεξί αφτί.

---

²⁰⁷ Philadelphia, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology αρ. ευρ. 54-28-21 (Bald Romano 2006, 9-11 αρ. κατ. 8 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Δυστυχώς, οι μέχρι στιγμής δημοσιευμένες εικόνες του γλυπτού δεν παρουσιάζουν το έργο ευκρινώς, γεγονός που δυσκολεύει την προσπάθεια να γίνουν ασφαλείς παρατηρήσεις. Σώζεται η κεφαλή μέχρι το σημείο της ένωσης με τον λαιμό. Η ράχη της μύτης είναι αποκρουσμένη, ενώ απολεπίσεις υπάρχουν στην κορυφή του διαδήματος, στη δεξιά πλευρά του σαγονιού και στο πηγούνι. Η επιφάνεια του γλυπτού είναι κατά τόπους φθαρμένη.

²⁰⁸ Κάτι τέτοιο πάντως δεν αναφέρεται στην περιγραφή του αγάλματος από την I. Bald Romano (ό.π. σημ. 207).

²⁰⁹ Η D. B. Thompson ονομάζει αυτόν τον τύπο διαδήματος “crescent-shaped diadem” (Thompson 1963, 49). Για τα γυναικεία διαδήματα βλ. επίσης Raat 2013, 56-57 εικ. 6' 134-139 αρ. κατ. 1-11 με εικόνες.

Επειδή το τμήμα της κόμης στο πίσω μέρος της κεφαλής έχει αποδοθεί αδρά, δεν πρέπει να ήταν ορατή η πίσω όψη του γλυπτού²¹⁰. Όσον αφορά την ταυτότητα της εικονιζόμενης, δεδομένου ότι φέρει διάδημα, πρόκειται είτε για μία θεϊκή μορφή²¹¹, είτε για ένα μέλος της αυτοκρατορικής αυλής. Ωστόσο, η κόμη της μορφής και τα χαρακτηριστικά του προσώπου δε ταυτίζονται με εκείνα κάποιας αυτοκράτειρας²¹². Άλλωστε, η κόμμωση αυτή, σε συνδυασμό με το διάδημα και την εξιδανικευμένη φυσιογνωμία, απαντάται συχνά σε απεικονίσεις της Ήρας και της Αφροδίτης²¹³.

Αναφορικά με τη χρονολόγηση του γλυπτού, λίγα πράγματα μπορούν να γραφούν, καθώς οι φωτοσκιάσεις αλλοιώνουν τα χαρακτηριστικά της μορφής. Η κόμη με τους κυματιστούς βοστρύχους βρίσκει παράλληλα τόσο στον 1^ο αι. μ.Χ.²¹⁴ όσο και στον 2^ο αι. μ.Χ.²¹⁵

²¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το σημείο εύρεσης του γλυπτού και πιθανότατα το σημείο έκθεσής του βλ. Bald Romano 2006, 10-11 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

²¹¹ Βλ. χαρακτηριστικά: Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς αρ. ευρ. S 1055 (Κωνσταντινίδης 2016, 196 σημ. 95 εικ. 57).

²¹² Σημειώνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ο διαχωρισμός μεταξύ ενός πορτρέτου και μίας θεϊκής μορφής είναι εξαιρετικά δύσκολος. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η λεγόμενη κεφαλή Juno Ludovisi, η οποία αρχικά είχε αναγνωριστεί ως Ήρα, στη συνέχεια όμως θεωρήθηκε ότι αποδίδει τη μορφή της Λιβίας (58 π.Χ.-29 μ.Χ.) ή της Αντωνίας της Νεότερης (36 π.Χ.-37 μ.Χ.) (Kokkinos 1992, 119, 120 εικ. 79· Pollini 2005, 102-104 εικ. 8.29-8.33).

²¹³ Βλ. για παράδειγμα την κεφαλή από την Σαλαμίνα της Κύπρου, η οποία αποδίδεται στην Ήρα, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 35-36 αρ. κατ. 33 πιν. XXXV εικ. 1,2· Karageorghis – Vermeule 1966, 27 αρ. κατ. 94 πιν. XIII εικ. 1-3· Karageorghis 1998, 174, 175 εικ. 123· 310 αρ. κατ. 123· Hermary 2009, 167 με σημ. 89· 169 εικ. 8a) και το αγαλμάτιο που παρουσιάζει την Αφροδίτη, Σίδη (Τουρκία), Side Müzesi αρ. ευρ. 232 (Inan 1975, 152-154 αρ. κατ. 80 πιν. 72 εικ. 2).

²¹⁴ Βλ. ενδεικτικά: κεφαλή θεάς με διάδημα, Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς αρ. ευρ. S 1055 (Κωνσταντινίδης 2016, 196 σημ. 95 εικ. 57), άγαλμα της Λιβίας, Grosseto, Museo Archeologico e d'Arte della Maremma αρ. ευρ. 97738 (για το σώμα του γλυπτού), αρ. ευρ. 97772 (για το κεφάλι) (Pollini 2005, 102-103 εικ. 8.32), λεγόμενη κεφαλή Juno Ludovisi (ό.π. σημ. 212).

²¹⁵ Βλ. χαρακτηριστικά: κεφαλή της Ήρας από το Γυμνάσιο της Σαλαμίνας (Κύπρος), Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 35-36 αρ. κατ. 33 πιν. XXXV εικ. 1,2· Karageorghis – Vermeule 1966, 27 αρ. κατ. 94 πιν. XIII εικ. 1-3· Karageorghis 1998, 174, 175 εικ. 123· 310 αρ. κατ. 123· Hermary 2009, 167 με σημ. 89· 169 εικ. 8a), κεφαλή θεάς από την Πελοπόννησο, Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης αρ. ευρ. 7945 (Palagia 2010,

Συγκεκριμένα, η I. Bald Romano τοποθετεί το έργο αυτό στον 1^ο αι. μ.Χ. λόγω ομοιοτήτων που υπάρχουν, όπως έχει υποστηρίξει η ίδια, μεταξύ της εξεταζόμενης κεφαλής και ορισμένων πορτρέτων της εποχής του Τιβερίου (14 μ.Χ.-37 μ.Χ.) ή του Κλαυδίου (41 μ.Χ.-54 μ.Χ.)²¹⁶. Δυστυχώς, κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί ή να διαψευστεί με το διαθέσιμο υλικό.

Από το ίδιο ιερό προέρχεται και ένα γλυπτό μίας ανατολίζουσας μορφής από ασβεστόλιθο ύψους 78,7 εκ.²¹⁷ (Εικόνα 31).

Η ραδινή μορφή αποδίδεται όρθια να στηρίζεται στο αριστερό της πόδι, ενώ το δεξί είναι ελαφρώς λυγισμένο. Το δεξί χέρι εκτείνεται κατά μήκος του κορμού και ακουμπά στο δεξιό μηρό, ενώ το αριστερό φαίνεται να ήταν λυγισμένο. Είναι ενδεδυμένη με χειριδωτό χιτωνίσκο, ο οποίος φέρει απόπτυγμα και ζώνεται με φαρδιά ζώνη. Το κάτω μέρος του κορμού καλύπτεται με αναξυρίδες. Οι πτυχώσεις στις χειρίδες του χιτωνίσκου λόγω των αναμασχαλίδων που φέρει. Σύμφωνα με την περιγραφή του έργου από τους A. Hermary – J. R. Mertens²¹⁸, ο δεξιός καρπός κοσμεύεται με ψέλιο, αν και είναι πιθανό ο σχηματισμός αυτός να

442-443 εικ. 11), άγαλμα γυναίκας από την Πέργη (Pollini 2008, 174, 177-178 εικ. 3a-d), αλλά και κεφαλή της ένοπλης Αφροδίτης, από την Φλωρεντία, Accademia di Belle Arti (Flemberg 1991, 62-67 αρ. κατ. 1 εικ. 7-11 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²¹⁶ Bald Romano 2006, 11. Ενδεικτικά αναφέρονται παραδείγματα γυναικείων πορτρέτων αυτής της εποχής: εικονιστικό άγαλμα της Λιβίας με διάδημα στον τύπο Ceres, Parma, Museo archeologico nazionale (Maderna 2010α, 57, 58, 64; Maderna 2010δ, 305 εικ. 85 a-b) και εικονιστική κεφαλή της Αντωνίας της Νεότερης με διάδημα, Pantelleria, Castello (Maderna 2010β, 83, 84; Maderna 2010δ, 310 εικ. 114).

²¹⁷ Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2477 (Καραγεώργης 2000, 260 αρ. κατ. 422' 261 εικ. 422' Hermary – Mertens 2014, 262-263 αρ. κατ. 356 εικ. 356). Από το έργο λείπει το αριστερό χέρι από το ύψος του βραχίονα και κάτω, και τα δύο πόδια της μορφής από το ύψος περίπου των γονάτων, καθώς και τμήμα των λωρίδων υφάσματος από το κάλυμμα της κεφαλής. Η κεφαλή είναι συγκολλημένη, καθώς είχε αποκοπεί από τον κορμό, ωστόσο αμφισβητείται ο συσχετισμός της με το συγκεκριμένο γλυπτό (Hermary – Mertens 2014, 262). Διατηρείται το στήριγμα (puntello) που θα συνέδεε πιθανώς τον καρπό του αριστερού χεριού με το αριστερό ισχίο.

²¹⁸ Hermary – Mertens 2014, 262.

δηλώνει την απώληση του υφάσματος της χειρίδας²¹⁹. Η μορφή έχει επίμηκες πρόσωπο με μικρά μάτια. Το μέτωπο πλαισιώνεται από μάζα βοστρύχων οι οποίοι αποδίδονται με κάθετες εγχαράξεις. Πάνω σε αυτήν επικάθεται το φρυγικός πίλος, από το οποίο δύο λωρίδες ακουμπούν στο στήθος, εκατέρωθεν του λαιμού.

Η κεφαλή φαίνεται μικρή αναλογικά με το υπόλοιπο σώμα, γεγονός το οποίο ενισχύει την εντύπωση ότι δεν ανήκει στο αρχικό δημιούργημα. Επιπλέον, το δεξί χέρι φαίνεται να είναι πιο μακρύ απ' όσο θα ταίριαζε στον κορμό. Η δυσαρμονία στις αναλογίες²²⁰ σε συνδυασμό με το υλικό, τη σχηματικότητα στην απόδοση των πτυχών του ενδύματος και την έλλειψη ζωντάνιας στη μορφή, είναι χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν ένα έργο τοπικής παραγωγής. Η οπή η οποία φαίνεται να υπάρχει στην εξωτερική πλευρά της παλάμης του δεξιού χεριού δεν μπορεί να ερμηνευτεί εύκολα και ενδεχομένως να είναι μεταγενέστερη.

Το συγκεκριμένο γλυπτό παρουσιάζει δυσκολία στην αναγνώριση του φύλου της μορφής. Αν και κατά την περιγραφή των A. Hermary – J. R. Mertens φέρει ψέλιο, δεν υπάρχει σαφής δήλωση μαστού, γεγονός που παραπέμπει σε ανδρική μορφή. Γι' αυτόν τον λόγο η ταύτισή της με απεικόνιση της Αρτέμιδος-Βενδίδος έχει αμφισβητηθεί²²¹. Πιθανότερο είναι να αποτελεί απεικόνιση μίας θεϊκής μορφής ανατολικής

---

²¹⁹ Βλ. ενδεικτικά τους περσικούς χιτώνες από τη λεγόμενη σαρκοφάγο του Αλεξάνδρου, Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. Μ 68 (Smith 2009, 249-252, 264 εικ. 226, 1-2).

²²⁰ Δε λαμβάνεται υπόψη αυτή της κεφαλής, καθώς κατά πάσα πιθανότητα δε συνανήκει με το σώμα. Φαίνεται, άλλωστε, και από τη θέση των λωρίδων πάνω στο στήθος σε σχέση με τη θέση του καλύμματος της κεφαλής, ιδιαιτέρως στην αριστερή πλευρά.

²²¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της θεάς βλ. LIMC II (1984), 690-693 πιν. 514-516 λ. Artemis (L. Kahil).

προέλευσης, ίσως του Άττι²²². Ωστόσο, σύμφωνα με τους A. Hermary – J. R. Mertens θα μπορούσε να αποδίδει έναν ήρωα ονόματι Περσευτής²²³. Το όνομα αυτό έχει βρεθεί σε επιγραφές από βάσεις οι οποίες έφεραν μάλλον γλυπτά²²⁴ και προέρχονταν πιθανόν από κάποιο τέμενος του Κουρίου, που δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα²²⁵. Κατά τους A. Hermary – J. R. Mertens το όνομα του ήρωα πιθανόν να υποδηλώνει έναν ήρωα ανατολικής προέλευσης²²⁶. Κάτι τέτοιο όμως είναι αρκετά υποθετικό και για να εξακριβωθεί απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

Επίσης, δυσκολία υπάρχει στη χρονολόγηση του γλυπτού, λόγω της επαρχιακής τεχνοτροπίας. Μόνο κριτήριο για την τοποθέτησή του στους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους είναι η εκτίμηση των A. Hermary – J. R. Mertens, χωρίς ωστόσο να εξηγούν τον ισχυρισμό τους και χωρίς να αποκλείουν την πιθανότητα να ανήκει και στην ελληνιστική περίοδο²²⁷. Δυστυχώς, το περιβάλλον εύρεσης του έργου δε βοηθάει στη χρονολόγησή του, καθώς το συγκεκριμένο γλυπτό ανήκει στα αποκτήματα του Luigi Palma di Cesnola, άρα δεν προήλθε από συστηματική ανασκαφή.

Παράλληλα, από τις επιγραφές που βρέθηκαν σε βάσεις αγαλμάτων φαίνεται ότι στο ιερό υπήρχαν και αυτοκρατορικοί

---

²²² Για την εικονογραφία του βλ. LIMC III (1986), 22-44 πιν. 15-45 λ. Attis (M. J. Vermaseren – M. B. de Boer).

²²³ Hermary – Mertens 2014, 263.

²²⁴ Mitford 1971, 62, 128-129.

²²⁵ Mitford 1971, 60-62 αρ. κατ. 25 με εικόνες· 128-129 αρ. κατ. 65, 66· 165-167 αρ. κατ. 89 με εικόνα. Σημειώνεται ότι οι βάσεις που φέρουν επιγραφή με αυτό το όνομα είχαν ανακαλυφθεί από τον Luigi Palma di Cesnola, επομένως δεν προήλθαν από ορθώς ανασκαμμένο περιβάλλον.

²²⁶ Hermary – Mertens 2014, 263. Σύμφωνα με τον T. B. Mitford το όνομα αυτό προέρχεται από το όνομα του ήρωα Περσέα, ο οποίος λατρευόταν στο Άργος (Mitford 1971, 62, 167). Κατά τον Ηρόδοτο (Hdt. 5.113.1) και τον Στράβωνα (Strab. 14.6.3) το Κούριον υπήρξε αποικία των Αργείων.

²²⁷ Hermary – Mertens 2014, 262.

ανδριάντες. Συγκεκριμένα, μαρτυρείται η παρουσία ενός αγάλματος του αυτοκράτορα Νέρωνα (54 μ.Χ.-68 μ.Χ.)²²⁸ και ενδεχομένως του αυτοκράτορα Τραϊανού (98 μ.Χ.-117 μ.Χ.). Ο τελευταίος ανεγέρθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδριανό (117 μ.Χ.-138 μ.Χ.)²²⁹. Επίσης, από τον συγκεκριμένο χώρο προέρχονται πολλές τιμητικές επιγραφές προς τους Σεβήρους. Ενδεχομένως κάποιες από αυτές να ανήκαν σε αγαλματικές βάσεις με ανδριάντες των μελών της συγκεκριμένης δυναστείας²³⁰.

IIIγ. Ανατολικά παράλια – Σαλαμίνα

Καθώς η Σαλαμίνα είναι ένας από τους πιο καλά μελετημένους τόπους της Κύπρου και τα ευρήματά του έχουν αναλυθεί εκτενώς σε αρκετές μελέτες, εδώ θα αναφερθούν ορισμένα γενικά στοιχεία, πριν εξεταστούν χαρακτηριστικά γλυπτά της πόλεως.

Η Σαλαμίνα ήταν μία παράκτια πόλη στα ανατολικά της νήσου, απέναντι από τα παράλια της Συρίας (Εικόνα 32). Ήταν και αυτή ένα από τα βασίλεια της Κύπρου, το οποίο στα χρόνια του βασιλιά Ευαγόρα του Α΄ (411-374 π.Χ.) ανέπτυξε ιδιαίτερα στενές πολιτικές αλλά και πολιτιστικές σχέσεις με την Αθήνα²³¹. Συγκεκριμένα εκείνη την εποχή

---

²²⁸ Κρίγκος 2008, 424-425 αρ. κατ. Λεμ. 51.

²²⁹ Κρίγκος 2008, 398-399 αρ. κατ. Λεμ. 20.

²³⁰ Κρίγκος 2008, 408 αρ. κατ. Λεμ. 34· 411-416 αρ. κατ. Λεμ. 38- Λεμ. 42· 420-421 αρ. κατ. Λεμ. 47. Τιμητικές επιγραφές για τη συγκεκριμένη δυναστεία εντοπίστηκαν και στην πόλη του Κουρίου (Κρίγκος 2008, 404 αρ. κατ. Λεμ. 28· 406-408 αρ. κατ. Λεμ. 31- Λεμ. 33). Η εποχή των Σεβήρων ήταν μία περίοδος ευημερίας γενικότερα για την Κύπρο, ενώ συγκεκριμένα στην πόλη του Κουρίου σημειώνονται κάποια έργα αυτήν την εποχή (Michaelides 2017, 69, 77).

²³¹ Τιμητικό ανδριάντα του Ευαγόρα, στον οποίο είχε προσφερθεί και το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη, είχαν ανεγείρει οι Αθηναίοι μπροστά από τη στοά του Ελευθερίου Διός στην Αρχαία Αγορά για τις προσφορές του στην πόλη της Αθήνας. Για περισσότερες

είχαν εγκατασταθεί σε αυτήν την περιοχή πολλοί Αθηναίοι μεταξύ των οποίων και αρκετοί γλύπτες, φέρνοντας μαζί τους και πολλά στοιχεία της τέχνης τους²³². Στα χρόνια των Πτολεμαίων, αν και βρισκόταν μακριά από το διοικητικό κέντρο της ενοποιημένης πλέον Κύπρου, συνέχισε να ανθεί, γεγονός το οποίο παρατηρείται και στις υπόλοιπες παράκτιες πόλεις της νήσου²³³.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η πόλη φαίνεται να ευημερούσε. Οικοδομήθηκαν μια σειρά από δημόσια κτήρια στο βόρειο τμήμα της πόλεως, όπως το θέατρο, το αμφιθέατρο, αλλά και οι θέρμες και η παλαίστρα, οι οποίες συνδέονταν με το γυμνάσιο (Εικόνες 33-34). Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. αλληπάλληλοι σεισμοί κατέστρεψαν την πόλη, η οποία ανοικοδομήθηκε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο Β' (337-361 μ.Χ.). Επίσης, αυτήν την εποχή μετονομάστηκε σε Κωνσταντία και μετατράπηκε σε πρωτεύουσα του νησιού και σε έδρα του αρχιεπισκόπου της Κύπρου²³⁴.

πληροφορίες σχετικά με τις διασυνδέσεις του Κύπριου βασιλιά με την Αθήνα βλ. Ράπτου 2016.

²³² Yon 2012, 95 εικ. 15.4. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την κυπρο-κλασική περίοδο επιρροές από την ελληνική τέχνη παρατηρούνται στη γλυπτική όχι μόνο της Σαλαμίνας αλλά και άλλων βασιλείων της Κύπρου, λ.χ. του βασιλείου του Μαρίου (Ράπτου 2016).

²³³ Parantoniou 2013, 43.

²³⁴ Fejfer 2006, 91· Παναγίδης 2018, 17.

Ιστορία των ανασκαφών: Οι ανασκαφές στην περιοχή της Σαλαμίνας διεξήχθησαν από μία Βρετανική ανασκαφική ομάδα το 1890, από το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου το διάστημα 1952-1974, αλλά και από μία Γαλλική αποστολή του Πανεπιστημίου της Λυών τη δεκαετία 1964-1974 (Karageorghis – Vermeule 1964, 1· Karageorghis – Vermeule 1966, 1, 4-10· Yon 1993, 139-142· Τμήμα Αρχαιοτήτων Κυπριακής Δημοκρατίας, Σαλαμίνα. Σημαντικοί Αρχαιολογικοί Χώροι και Μνημεία στην Κατεχόμενη Κύπρο, <http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/B59178ADD941241DC225726E003A2522?OpenDocument> [3.05.2020]).

Μετά την τουρκική εισβολή οι ανασκαφικές εργασίες διακόπηκαν, ωστόσο ξεκίνησαν ξανά και συνέχισαν να διενεργούνται από το Πανεπιστήμιο της Άγκυρας από το 1999, παρά τις αντιδράσεις και τις εισηγήσεις της Κυβέρνησης της Κυπριακής Δημοκρατίας στα Ηνωμένα Έθνη (βλ. χαρακτηριστικά την επιστολή της 9^{ης} Αυγούστου 2001 στην πεντηκοστή πέμπτη Γενική Συνέλευση του Συμβουλίου Ασφαλείας [<http://kypros.org/UN/salamis.htm>]).

Όσον αφορά τα έργα γλυπτικής από την πόλη, ο μεγαλύτερος όγκος των αγαλμάτων προήλθε από το θέατρο και από το γυμνάσιο²³⁵. Το πλήθος των μαρμάρινων αγαλμάτων που ανέδειξαν οι ανασκαφές, αλλά και η ποιότητα της πλειονότητας αυτών, μαρτυρεί τον πλούτο της πόλεως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Μεγάλο μέρος αυτών των αγαλμάτων αποτελούν αντίγραφα έργων της ύστερης κλασικής αλλά και της ελληνιστικής περιόδου.

---

²³⁵ Fejfer 2006, 91. Από τις επιγραφές είναι γνωστό ότι ο Σερούιος Σουλπίκιος Παγκλής Ούηρανιανός, ο οποίος έζησε στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ., χρηματοδότησε την κατασκευή του θεάτρου της Σαλαμίνας και των γλυπτών του συγκεκριμένου οικοδομήματος. Επίσης, επιχορήγησε και την κατασκευή ενός ακόμη δημοσίου κτηρίου αλλά και του αμφιθεάτρου της πόλεως (Κρίγκος 2008, 160). Ο Σερούιος Σουλπίκιος Παγκλής Ούηρανιανός υπήρξε επιφανής κύπριος υπήκοος με καταγωγή από την Σαλαμίνα, ο οποίος έλαβε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη πριν από το 212 μ.Χ. (Κρίγκος 2008, 43 με σημ. 240). Στην πραγματικότητα, αρκετοί από του Κυπρίους που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία κατόρθωσαν να αποκτήσουν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα πριν από το διάταγμα του αυτοκράτορα Καρακάλλα το 212 μ.Χ. (Κρίγκος 2008, 47-48), με το οποίο παραχωρούσε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους άνδρες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Μπουραζέλης 1989).

Από το συγκρότημα του γυμνασίου-θερμών²³⁶ προέρχονται αγάλματα κυρίως από τον 2^ο αι. μ.Χ. που απεικονίζουν θεότητες²³⁷, μυθολογικές μορφές²³⁸, ήρωες²³⁹ και ιδιώτες²⁴⁰ (Εικόνες 35-36).

Από αυτά ξεχωρίζει το άγαλμα του ένθρονου Σάραπη ύψους 98 εκ., επειδή διασώζει τα δύο είδη μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του²⁴¹ (Εικόνα 37). Συγκεκριμένα, σήμερα, από τα γυμνά μέρη του σώματος του θεού που είχαν κατασκευαστεί από λευκό μάρμαρο, διατηρούνται μόνο η βάση του λαιμού και το μπροστινό μέρος του δεξιού πέλματος που παρέμενε ακάλυπτο από τον μακρύ χιτώνα. Το υπόλοιπο γλυπτό έχει κατασκευαστεί από γκριζωπό μάρμαρο.

---

²³⁶ Το γυμνάσιο είχε κατασκευαστεί ήδη από την ελληνιστική περίοδο, όμως στα χρόνια του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) ανακατασκευάζεται, ύστερα από τις καταστροφές που υπέστη από σεισμό. Παρόμοιες επεμβάσεις θα ακολουθήσουν, πάλι μετά από σεισμούς, αλλά και μετά την Εβραϊκή Εξέγερση στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. (Karageorghis – Vermeule 1964, 2-3· Davis 2010, 6 εικ. 2· 7· Kiessel 2013, 241-242, 256 εικ. 1b· Karanastasi 2019, 592). Περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά την Εβραϊκή Εξέγερση στην Κύπρο βλ. στην Karanastasi 2013β, 342-348· Polygiou 2019, 581-590.

²³⁷ Βλ. χαρακτηριστικά: το μαρμάρινο άγαλμα του Ασκληπιού ύψους 226 εκ., Σαλαμίνα, κατά χώραν (Karageorghis – Vermeule 1964, 27 αρ. κατ. 18 πιν. XXIV εικ. 1-3· LIMC II [1984] 882 αρ. κατ. 235 πιν. 653 λ. Asklepios [B. Holtzmann]· Hermary 2009, 167-168 εικ. 7a· Karanastasi 2019, 592-593 εικ. 3) και το μαρμάρινο άγαλμα της Ήρας ύψους 217 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 35-36 αρ. κατ. 33 πιν. XXXV εικ. 1,2· Karageorghis – Vermeule 1966, 27 αρ. κατ. 94 πιν. XIII εικ. 1-3· Karageorghis 1998, 174, 175 εικ. 123· 310 αρ. κατ. 123· Hermary 2009, 167 με σημ. 89· 169 εικ. 8a).

²³⁸ Βλ. ενδεικτικά: το μαρμάρινο σύμπλεγμα Ερμαφρόδιτου-Σατύρου, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. SAL. St. 21 (LIMC V [1990], 280 αρ. κατ. 64j λ. Hermafróditos [A. Ajsotian]· Karageorghis – Vermeule 1964, 29-30 αρ. κατ. 21 πιν. XXVII· Landwehr 2006, 28-33 εικ. 2· Karanastasi 2019, 592, 594 εικ. 5).

²³⁹ Λ.χ. το αποσπασματικά σωζόμενο, μαρμάρινο γλυπτό του Ηρακλή, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Sal. St. 14 (Karageorghis – Vermeule 1964, 17-18 αρ. κατ. 7 πιν. XV· Karageorghis 1998, 166 εικ. 114· 309 αρ. κατ. 114· Fejfer 2006, 94 εικ. 14· Smith 2009, 83-84, 89 εικ. 71).

²⁴⁰ Βλ. σελ. 62-64 εικ. 38, 40 α-β.

²⁴¹ Cambridge, The Fitzwilliam Museum αρ. ευρ. GR.1.1891 (Budde – Nicholls 1964, 31-32 αρ. κατ. 56 πιν. 18· Karageorghis 1998, 222, 223 εικ. 174· 316 αρ. κατ. 174· Karageorghis κ.ά. 1999, 98-100 αρ. κατ. 164). Λείπουν το μεγαλύτερο μέρος των άνω και κάτω άκρων, και το κεφάλι της μορφής. Επίσης, φθορές υπάρχουν στα γόνατα, ενώ οι κεφαλές του τρικέφαλου Κέρβερου, που βρίσκεται δίπλα στον θεό, φαίνεται να έχουν υποστεί εσκεμμένα χτυπήματα.

Ο θεός είναι ενδεδυμένος με χιτώνα και ιμάτιο και είναι καθισμένος σε θρόνο. Το αριστερό χέρι φαίνεται να εκτείνεται στο πλάι, ενώ το δεξί μάλλον απλωνόταν πάνω στο ερεισίχειρο. Δίπλα από το δεξί του πόδι είναι καθισμένος ο τρικέφαλος Κέρβερος.

Ελλείπει της κεφαλής, στη χρονολόγηση του έργου βοηθούν η τεχνοτροπία που υιοθετήθηκε στην απόδοση των ενδυμάτων. Συγκεκριμένα, οι πτυχώσεις που διαμορφώνονται στην περιοχή του στήθους και της κοιλιάς φαίνεται να έχουν αιχμηρή κορυφή, κάτι το οποίο συναντάται στο εικονιστικό άγαλμα της Σαβίνας, συζύγου του Αδριανού (117 μ.Χ.-138 μ.Χ.)²⁴², στη μορφή της συζύγου σε μία σαρκοφάγο της εποχής των Αντωνίων (138 μ.Χ.-192 μ.Χ.), στην οποία απεικονίζονται σκηνές από τη ζωή ενός ιδιώτη²⁴³, και στο εικονιστικό άγαλμα της Ιουλίας Δόμνας, συζύγου του Σεπτιμίου Σεβήρου (193 μ.Χ.-211 μ.Χ.)²⁴⁴. Ωστόσο, στο εξεταζόμενο γλυπτό δεν παρατηρούνται οι βαθιές αύλακες στην κορυφή των πτυχώσεων των ενδυμάτων, οι οποίες εμφανίζονται έντονα στην εποχή των Αντωνίων²⁴⁵ και στην εποχή του

---

²⁴² Ostia, Museo Archeologico αρ. ευρ. 25 (Sinn – Schöldner 2010α, 226-227, 269 εικ. 309 a-c' Sinn – Schöldner 2010β, 341-342 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁴³ Mantua, Palazzo Ducale αρ.ευρ. 186 (Koch – Sichtermann 1982, 99-100 εικ. 93' Kousser 2007, 685, 686 εικ. 14' Cain 2019α, 51-54, 80, 84, 93, 141, 197 εικ. 47 a-e' Cain 2019β, 513 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁴⁴ Ostia, Museo Archeologico αρ. ευρ. 21 (Alexandridis 2004, 201-202 αρ. κατ. 223 πιν. 49 εικ. 2, 4' Kreikenbom 2019α, 74, 80, 89, 93 εικ. 101' Kreikenbom 2019β, 525 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά τους δύο εικονιστικούς ανδριάντες τηβεννοφόρων της πρώιμης και της μέσης εποχής των Αντωνίων αντίστοιχα από το Νυμφαίο του Ηρώδη του Αττικού, Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. Λ 153, Λ 154 (Χατζή 2008, 339 με εικόνα' Cain 2019α, 1, 26, 46 εικ. 30 a-b' Cain 2019β, 504 με παλαιότερη βιβλιογραφία [Σημειώνεται ότι ο Η. U. Cain δίνει διαφορετικό αριθμό ευρετηρίου]), το ιμάτιο στις μορφές των ερωτιδέων από μία σαρκοφάγο η οποία χρονολογείται στη μέση εποχή των Αντωνίων, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1181 (Koch – Sichtermann 1982, 424, 430 αρ. κατ. 9 εικ. 457' Paragianni 2016, 134-135 αρ. κατ. 57 πιν. 9 εικ. 2, 4 με παλαιότερη βιβλιογραφία), και το ιμάτιο στο εικονιστικό άγαλμα πιθανόν της Λουκίλλας, συζύγου του Λουκίου Βήρου (161 μ.Χ.-169 μ.Χ), στον τύπο της Αφροδίτης, (Alexandridis 2004, 87 σημ. 834' 88, 196-197 αρ. κατ. 210

Σεπτιμίου Σεβήρου²⁴⁶. Συγκεκριμένα, οι πτυχές του ιματίου που ακουμπούν πάνω στους μηρούς του αγάλματος παρουσιάζουν στην κορυφή τους ελαφρά βύθυνση η οποία εμφανίζεται σε έργα του α' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.²⁴⁷ Επομένως, είναι πιθανό το συγκεκριμένο έργο να χρονολογείται στο συγκεκριμένο διάστημα. Στον 2^ο αι. μ.Χ. τοποθετεί και ο Β. Καραγεώργης αυτό το γλυπτό²⁴⁸.

Το εξεταζόμενο γλυπτό ακολουθεί τον αγαλματικό τύπο του πρωτότυπου λατρευτικού αγάλματος του θεού από την Αλεξάνδρεια, το οποίο είχε κατασκευαστεί από τον γλύπτη Βρύαξη στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁴⁹ Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το ελληνιστικό αυτό έργο, το οποίο δεν έχει διασωθεί, αντιγράφηκε με μικρές παραλλαγές σε πληθώρα αγαλμάτων και αγαλματιδίων, τόσο στις δυτικές όσο και στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας²⁵⁰.

πιν. 47 εικ. 2, 4' Cain 2019α, 26, 28, 29, 36 εικ. 32' Cain 2019β, 505 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁴⁶ Βλ. για παράδειγμα το ιμάτιο της Νίκης (Victoria), αλλά και γενικότερα τα ενδύματα των μορφών από τα ανάγλυφα του τετράπυλου θριαμβικού τόξου του Σεπτιμίου Σεβήρου στη Μεγάλη Λέπτιδα (Strocka 1972, 147-172 με εικόνες' Kreikenbom 2019α, 82, 84, 89-92, 94, 218 εικ. 114 a-e' Kreikenbom 2019β, 528 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁴⁷ Πρβλ. τις πτυχές του ιματίου της Νίκης (Victoria) από τον κίονα του Τραϊανού (98 μ.Χ.-117 μ.Χ.), αλλά και γενικότερα τις πτυχές των ενδυμάτων των μορφών αυτού του κίονα, Ρώμη, Forum του Τραϊανού (Sinn 2010α, 175-178 εικ. 271 a-e' Sinn 2010β, 332 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και τις πτυχές του ιματίου στο σημείο γύρω από τη λεκάνη στον εικονιστικό ανδριάντα του Λούκιου Αέλιου Καίσαρα (136 μ.Χ.-138 μ.Χ.), Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. Ma 1167 (Sinn – Schöldner 2010α, 235-236, 269 εικ. 317 a-c' Sinn – Schöldner 2010β, 343 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁴⁸ Karageorghis 1998, 222, 316 αρ. κατ. 174.

²⁴⁹ Περαιτέρω πληροφορίες για το άγαλμα του γλύπτη Βρύαξη βλ. Pollitt 1986, 279 εικ. 296' 280' Smith 2009, 85 εικ. 81-82.

²⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά: Ostia, Museo Archeologico (Neer 2013, 366 εικ. 14.16), Ρώμη, Musei Capitolini αρ. ευρ. 217 [Stuart-Jones 1912, 81-82 αρ. κατ. 3 πιν. 34a' LIMC VII (1994) 669 αρ. κατ. 10 b πιν. 504 λ. Sarapis (G. Clerc – J. Leclant)], Yorkshire, Castle Howard/Antique Passage (Borg κ.ά. 2005, 41-42 αρ. κατ. 6 πιν. 8 εικ. 1-3).

Όσον αφορά τα πορτρέτα ιδιωτών από το Γυμνάσιο, σε καλή κατάσταση διατηρούνται οι εικονιστικές κεφαλές που αναλύονται παρακάτω.

Σχεδόν ακέραια μέχρι τη βάση του λαιμού σώζεται μία μαρμάρινη, γυναικεία κεφαλή ύψους 23 εκ.²⁵¹ (Εικόνα 38).

Έχει επίμηκες, ωοειδές πρόσωπο, αμυγδαλόσχημα μάτια με πλατιά άνω βλέφαρα, λείες παρειές και μικρό στόμα. Μεταξύ του κάτω χείλους και του πηγουνιού υπάρχει κοίλωμα. Η κόμη μαζεύεται στο πίσω μέρος της κεφαλής, όμως η φθαρμένη πίσω πλευρά του πορτρέτου δεν επιτρέπει την ακριβή αναγνώριση της διαμόρφωσης των μαλλιών. Οι βόστρυχοι που πλαισιώνουν το μέτωπο διαμορφώνονται σε δύο επάλληλα επίπεδα (*coma in gradus formata*). Την κεφαλή πίσω, επάνω από τον αυχένα περιτρέχουν τρεις διαδοχικές πλεξίδες.

Η συγκεκριμένη εικονιστική κεφαλή δεν βρίσκει παράλληλο σε κάποια εικονιστική κεφαλή αυτοκράτειρας, επομένως πρόκειται για ένα ιδιωτικό πορτρέτο. Αντιστοιχίες στη διαμόρφωση της κόμης με το εξεταζόμενο γλυπτό παρατηρούνται σε μία προτομή ανδρός από την εποχή του Τραϊανού (98 μ.Χ.-117 μ.Χ.)²⁵² (Εικόνα 39). Επιπλέον, ο κλασικισμός στην απόδοση και των δύο προσώπων, οι λείες επιφάνειες των παρειών και τα αμυγδαλόσχημα μάτια με τα κάπως βαριά άνω βλέφαρα υποδεικνύουν ότι πιθανόν και το εξεταζόμενο έργο να δημιουργήθηκε στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.

---

²⁵¹ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. ευρ. 1992 (Karageorghis – Vermeule 1966, 30 αρ. κατ. 101 πιν. XVI, 1-2; Karanastasi 2019, 598-599 εικ. 15). Από το έργο λείπει το αριστερό αφτί, αλλά και τμήμα της κορυφής του κεφαλιού. Το μέρος της μύτης, το οποίο ήταν αποκρουσμένο, έχει συμπληρωθεί. Το πίσω μέρος της κεφαλής έχει υποστεί φθορές.

²⁵² Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, Fasti Moderni III 14 (Fittschen κ.ά. 2010, 73-74 αρ. κατ. 68 πιν. 80-81 [P. Zanker – P. Cain]).

Σχεδόν ολόκληρο σώζεται και το πορτρέτο ενός ανδρός ύψους 30 εκ. (Εικόνα 40 α-β)²⁵³.

Έχει ωοειδές πρόσωπο με μικρά μάτια, βαθιά χωμένα στις κόγχες τους. Οι παρειές γύρω από την περιοχή της μύτης δεν είναι επίπεδες, καθώς παρουσιάζει κυματισμούς που υποδηλώνουν την ηλικία του εικονιζομένου. Φέρει πυκνή γενειάδα από σπειροειδείς βοστρύχους, ενώ το μουστάκι αποδίδεται με ίσιους, εγχάρακτους βοστρύχους. Η πυκνή κόμη της μορφής αποτελείται από επιμήκεις, κυματιστούς βοστρύχους. Στο μέτωπο ακουμπούν τέσσερις μηνοειδείς βόστρυχοι.

Στο πορτρέτο αυτό δε δύναται να αναγνωριστεί κάποιος αυτοκράτορας, επομένως αποδίδεται κάποιος ιδιώτης. Σύμφωνα με τους V. Karageorghis – C. C. Vermeule, η διάταξη των βοστρύχων στο μέτωπο υποδηλώνει, τη σύνδεση του συγκεκριμένου προσώπου με τη λατρεία του θεού Σάραπη και πιθανώς να πρόκειται για απεικόνιση ενός ιερέα²⁵⁴. Ωστόσο, οι βόστρυχοι του συγκεκριμένου προσώπου δεν ταιριάζουν με τους κάθετους βοστρύχους που συνηθίζονται στην εικονογραφία του θεού Σάραπη²⁵⁵. Επίσης, ένα τέτοιο συμπέρασμα βασισμένο μόνο στην κόμη και χωρίς κάποιο άλλο εικονογραφικό στοιχείο²⁵⁶ ή κάποια επιγραφική μαρτυρία που να σχετίζεται με το συγκεκριμένο γλυπτό, μοιάζει αρκετά επισφαλές.

---

²⁵³ Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1966, 30-31 αρ. κατ. 102 πιν. XVII 1-4' Karanastasi 2019, 599 εικ. 17' 600). Η επιφάνεια του προσώπου είναι φθαρμένη, ενώ η ράχη της μύτης είναι αποκρουσμένη.

²⁵⁴ Karageorghis – Vermeule 1966, 30-31.

²⁵⁵ Βλ. για παράδειγμα τη μαρμάρινη προτομή του Σάραπη από την Αλεξάνδρεια, Αλεξάνδρεια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 22158 (LIMC VII [1994], 676 αρ. κατ. 93 α πιν. 509 λ. Sarapis [G. Clerc – J. Leclant] Smith 2009, 85, 93 εικ. 81). Για την εικονογραφία του θεού Σάραπη βλ. LIMC VII (1994), 666-692 πιν. 504-518 λ. Sarapis (G. Clerc – J. Leclant).

²⁵⁶ Για παράδειγμα έχουν βρεθεί ιερείς του θεού Σάραπη, οι οποίοι έχουν αναγνωριστεί από το στεφάνι που φέρουν στην κεφαλή (Goette 1989, 173-186 πιν. 13-20).

Η εκτεταμένη χρήση του τρυπανιού στην κόμη που πλαισιώνει το πρόσωπο ταιριάζει με χαρακτηριστικά των πορτρέτων κυρίως του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ.²⁵⁷ Ωστόσο, αν και υπάρχει απόκλιση στον τρόπο απόδοσης των βοστρύχων και της γενειάδας, η ομοιότητα που παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά του προσώπου του εξεταζόμενου γλυπτού με αυτά από το πορτρέτο του Σεπτιμίου Σεβήρου στον λεγόμενο τύπο του Σάραπη, ανεβάζει τη χρονολόγηση του έργου στη μετάβαση του 2^{ου} αι. μ.Χ. προς τον 3^ο αι. μ.Χ.²⁵⁸

Επίσης, από το Γυμνάσιο προέρχονται και ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων του Τραϊανού (98 μ.Χ.-117 μ.Χ.), του Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.) και Γαλερίου (305 μ.Χ.-311 μ.Χ.), και του Μαξιμιανού (286 μ.Χ.-305 μ.Χ.) και Κωνσταντίνου Χλωρού (305 μ.Χ.-306 μ.Χ.)²⁵⁹.

Μετά τους σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. και την καταστροφή του γυμνασίου, ανοικοδομούνται η Παλαίστρα και οι Θέρμες του Γυμνασίου²⁶⁰. Κάποια από τα αγάλματα που υπήρχαν πριν την καταστροφή σε αυτό το οικοδόμημα, επαναχρησιμοποιήθηκαν, για να κοσμήσουν τους καινούργιους χώρους, παρά το γεγονός ότι οι επισκέπτες αυτών, και συνεπώς οι θεατές των αγαλμάτων, ήταν πλέον

---

²⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά μία ανδρική κεφαλή από την Αγορά της Αθήνας, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 335 (Χιώτη 2018, 344-345 εικ. 6 με παλαιότερη βιβλιογραφία), την εικονιστική κεφαλή του Λουκίου Βήρου από τη Μ. Ασία του 161-169 μ.Χ., Toledo, Toledo Museum of Art (Ramage 2000, 245 εικ. 8.10) και την εικονιστική κεφαλή του ίδιου αυτοκράτορα από την Acqua Traversa, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 1101 (Fittschen 2019, 25, 26 εικ. 1).

²⁵⁸ Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek αρ. ευρ. 1768 (McCann 1968 [τύπος IX], 156 αρ. κατ. 47 πιν. 56 · Soechting 1972 [τύπος III], 49-51, 273 · De Pury-Gysel 2017, 56 εικ. 56).

²⁵⁹ Rouilloux κ.ά. 1987, 67 αρ. κατ. 152 · Fejfer 2006, 95 σημ. 44 · Gehn 2012α.

²⁶⁰ Karageorghis – Vermeule 1964, 3 · Karageorghis 1968, 235 · Karageorghis 1969α, 177 · Kiessel 2013, 243, 247.

κυρίως χριστιανοί. Ωστόσο, σε όσα εκτέθηκαν σε αυτό το περιβάλλον είχαν αποκοπεί τα γεννητικά τους όργανα²⁶¹.

Από την άλλη πλευρά, το θέατρο της Σαλαμίνας φαίνεται πώς ήταν διακοσμημένο με αγάλματα του Απόλλωνα²⁶², του Ηρακλή²⁶³, του Πρίαπου²⁶⁴ και των Μουσών²⁶⁵, καθώς και με θωρακοφόρους ανδριάντες²⁶⁶ (Εικόνα 41). Από το θέατρο της πόλεως προέρχεται, επίσης, ένας μεγάλος όγκος ενεπίγραφων βάσεων, ορισμένες από τις οποίες στήριζαν και αυτοκρατορικά αγάλματα που δε σώζονται σήμερα, όπως του αυτοκράτορα Κομμόδου (180-192 μ.Χ.) και των Τετραρχών²⁶⁷. Πέραν αυτών, όμως, φαίνεται πώς στον χώρο του θεάτρου ήταν στημένα και γλυπτά ιδιωτών²⁶⁸.

---

²⁶¹ Βλ. χαρακτηριστικά το μαρμάρινο άγαλμα του Απόλλωνα, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Sal. St. 3+7 (Karageorghis – Vermeule 1964, 11-12 αρ. κατ. 3 πιν. X. XI Karageorghis 1998, 194 εικ. 144' 312-313 αρ. κατ. 144' Fejfer 2006, 93 εικ. 12). Σύμφωνα με τον Π. Παναγίδη, η απόκρουση των γεννητικών οργάνων δεν ήταν μία πράξη εκδήλωσης του μίσους των Χριστιανών προς την ειδωλολατρία, αλλά μία προσπάθεια «εξευγενισμού» των αγαλμάτων, καθώς η γυμνότητα δεν είναι αποδεκτή στον χριστιανισμό (Panayides 2019). Άλλωστε, η εκτενής χρήση γλυπτών της προηγούμενης θρησκείας που παρατηρείται στα πρώτα χριστιανικά χρόνια δεν υποδεικνύει μία υποβάθμιση της σημασίας των απεικονιζόμενων μορφών.

²⁶² Βλ. το μαρμάρινο γλυπτό του Απόλλωνα Μουσηγέτη. Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 44 αρ. κατ. 54 πιν. XLVIII Karageorghis 1998, 196 εικ. 145' 313 αρ. κατ. 145).

²⁶³ Βλ. το μαρμάρινο γλυπτό του Ηρακλή ως βρέφος που σκοτώνει τα δύο φίδια, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 45 αρ. κατ. 57 πιν. LI εικ. 1-3 Karageorghis 1998, 169 εικ. 117' 309 αρ. κατ. 117).

²⁶⁴ Βλ. το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Πρίαπου. Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο (Karageorghis 1998, 256 εικ. 207' 319 αρ. κατ. 207).

²⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά το μαρμάρινο γλυπτό της Μούσας Μελπομένης. Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 42 αρ. κατ. 52 πιν. XLVI Karageorghis 1998, 252, 253 εικ. 202' 319 αρ. κατ. 202).

²⁶⁶ Βλ. παρακάτω εικ. 42 α-γ.

²⁶⁷ Karanastasi 2019, 601, ενδεικτικά βλ. Mitford – Nicolaou 1974, 123-125 αρ. κατ. 95, 96' 164-165 αρ. κατ. 129' 165-168 αρ. κατ. 130, 131' Rouilloux κ.ά. 1987, 66 αρ. κατ. 151' 68 αρ. κατ. 154 πιν. 16' 68 αρ. κατ. 155 πιν. 16' Gehn 2012β' Gehn 2012γ' Gehn 2012δ' Γκείβανίδου 2014, 250 αρ. κατ. 420-421.

²⁶⁸ Fejfer 2006, 95' Γκείβανίδου 2014, 250-252 αρ. κατ. 422-429. Βλ. χαρακτηριστικά την ερμαϊκή στήλη η οποία έφερε την εικονιστική κεφαλή ενός ιδιώτη ονόματι Χρύσιππος. Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1966,

Από τους θωρακοφόρους ανδριάντες που βρέθηκαν στο θέατρο της πόλεως διατηρείται σε καλή κατάσταση μόνο ένας μαρμάρινος κορμός ύψους 154 εκ. (Εικόνα 42 α-γ)²⁶⁹.

Αποδίδεται ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας με στρατιωτική περιβολή και χιτωνίσκο, ο οποίος είναι ορατός στα γόνατα, κάτω από τους δερμάτινους ιμάντες. Παρουσιάζεται όρθιος στηριζόμενος στο δεξί του πόδι, ενώ στον αριστερό του ώμο αναδιπλώνεται το *paludamentum*. Στις ανάγλυφες παραστάσεις του θώρακα, στο κέντρο, υπάρχουν τρεις μορφές. Οι δύο, που βρίσκονται εκατέρωθεν της κεντρικής μορφής, και οι οποίες έχουν ταυτιστεί με την Ηώ και τη Σελήνη²⁷⁰, στρέφονται προς το κέντρο της παράστασης και φέρουν δαυλούς, στραμμένους προς τα κάτω. Σημειώνεται ότι η μορφή στη δεξιά πλευρά (προς τον θεατή και όχι στη δεξιά πλευρά του θώρακα) κρατά στο χέρι της ένα ακόμα αντικείμενο, πιθανόν πυξίδα. Η μορφή στο κέντρο είναι ενδεδυμένη με

---

26 αρ. κατ. 93 πιν. IV εικ. 5' Κρίγκος 2008, 1180 αρ. κατ. Αμμ. 151' Karanastasi 2019, 600). Δυστυχώς, η εικονιστική κεφαλή δε διασώθηκε. Ο Α. Β. Κρίγκος (ό.π.) χρονολογεί τη συγκεκριμένη στήλη στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. και, όπως και οι V. Karageorghis – C. C. Vermeule (ό.π.), θεωρεί ότι επρόκειτο για τον στωικό φιλόσοφο Χρύσιππο του Άπολλωνίου από τους Σόλους της Κιλικίας, ο οποίος έζησε τον 3^ο αι. π.Χ. Ο στωικισμός και γενικότερα ο πνευματικός βίος ανθεί εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. και 2^ο αι. μ.Χ., φαινόμενο το οποίο παραμένει γνωστό στην έρευνα με τον όρο «Δεύτερη Σοφιστική» (Χριστόπουλος 2015). Γενικά για τη λεγόμενη «Δεύτερη Σοφιστική» βλ. Borg 2004.

²⁶⁹ Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο (Karageorghis – Vermeule 1964, 40-41 αρ. κατ. 48 πιν. XLIII εικ. 1-3' Stemmer 1978, 34-35 αρ. κατ. III 7 πιν. 19, 2-4' Γκειβανίδου 2014, 246-248 αρ. κατ. 413 πιν. 124 α-β' Fujii 2015, 247' Karanastasi 2019, 601-603 εικ. 19). Πρόκειται για γλυπτό το οποίο σώζει το σώμα και τους μηρούς της μορφής μέχρι το ύψος των γονάτων. Επίσης, λείπει το στήριγμα του γλυπτού, το οποίο φαίνεται να υπήρχε στο δεξί πόδι της μορφής. Κοντά στο δεξί ισχίο υπάρχει βαθιά, σχεδόν τριγωνική οπή, που σύμφωνα με τον Β. Καραγεώργη (ό.π.), πιθανόν να οφείλεται σε προσπάθεια επιδιόρθωσης του αγάλματος κατά την αρχαιότητα. Επίσης, ο Β. Καραγεώργης (ό.π.) θεωρεί ότι η συμπλήρωση στην περιοχή του λαιμού πιθανόν να μην ανήκει στο αρχικό δημιουργήμα, λόγω της ανομοιομορφίας που φαίνεται να υπάρχει στην ένωση του κορμού με την κεφαλή. Πιθανώς, λοιπόν, το γλυπτό αυτό να επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την αρχαιότητα.

²⁷⁰ Stemmer 1978, 35' Γκειβανίδου 2014, 247' Karanastasi 2019, 601 η οποία τις αναφέρει απλά ως Μέρα και Νύχτα. Ωστόσο, οι V. Karageorghis – C. C. Vermeule 1964, 41 τις είχαν αναγνωρίσει ως Νέμεση και Ειρήνη (Ραχ).

χιτωνίσκο, ιμάτιο και εμβάδες, και έχει υψωμένο το δεξί της χέρι, στο οποίο θα κρατούσε μάλλον δόρυ, ενώ στο αριστερό κρατούσε ξίφος. Πιθανόν να πρόκειται για απεικόνιση ενός Ρωμαίου αυτοκράτορα²⁷¹, αν και έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι αποδίδεται η Virtus/Ρώμη²⁷². Στα δεξιά της παράστασης, κάτω από τη μορφή της γυναίκας που κρατάει δαυλό και πιθανόν πυξίδα, υπάρχει ένας άνδρας ανακεκλιμένος (Ωκεανός), ενώ στα αριστερά, κάτω από τη γυναικεία μορφή με τους δαυλούς, διακρίνεται μία γυναίκα (Γη ή Θάλασσα), και αυτή ανακεκλιμένη. Ψηλά, μεταξύ των επωμίδων, φαίνεται να υπήρχε μία ανδρική μορφή (Ουρανός), ωστόσο, το σημείο αυτό είχε αποξεστεί²⁷³. Ο Ουρανός, η Γη/Θάλασσα και ο Ωκεανός κρατούν ψηλά ιμάτιο, το οποίο απλώνεται στο βάθος πίσω τους. Οι πτέρυγες του θώρακα, που αναπτύσσονται σε δύο επάλληλες σειρές, πάνω από τους δερμάτινους ιμάντες, έφεραν και αυτές παραστάσεις²⁷⁴.

Σύμφωνα με την ταξινόμηση του K. Stemmer το εξεταζόμενο γλυπτό κατατάσσεται στο «Schema III», δηλαδή σε έναν τύπο θωρακοφόρων που συναντάται κυρίως στον ελλαδικό χώρο, στη Μ. Ασία και στη βόρεια Αφρική και εκτείνεται χρονικά από την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο μέχρι και την πρώιμη εποχή των Αντωνίνων²⁷⁵.

---

²⁷¹ Γκειβανίδου 2014, 247 με σημ. 1340· Karanastasi 2019, 601.

²⁷² Karageorghis – Vermeule 1964, 41· Stemmer 1978, 35.

²⁷³ Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη της επανάχρησης του γλυπτού κατά την αρχαιότητα.

²⁷⁴ Από την πάνω σειρά και από τα αριστερά, προς τον θεατή, με κατεύθυνση προς τα δεξιά, οι πιο ευδιάκριτες παραστάσεις είναι: κεφαλή κριαριού, κεφαλή Μέδουσας, κεφαλή Άμμωνος, κεφαλή Μέδουσας, κεφαλή κριαριού.

Από την κάτω σειρά και από τα αριστερά, προς τον θεατή, με κατεύθυνση προς τα δεξιά, οι πιο ευδιάκριτες παραστάσεις είναι: ασπίδα, κορινθιακό κράνος, ρόδακας, ρόδακας, ρόδακας.

²⁷⁵ Stemmer 1978, 31, 45-46, 122.

Με βάση τις παραστάσεις που φέρει, ο K. Stemmer έχει αποδείξει ότι ο συγκεκριμένος κορμός χρονολογείται στην εποχή των Φλαβίων ή στην εποχή του Τραϊανού²⁷⁶.

Μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. και την κατάρρευση του ρωμαϊκού θεάτρου, χτίζεται στην ίδια θέση ένα μικρότερο θέατρο από τους Χριστιανούς, ενώ η γύρω περιοχή μετατρέπεται σε οικισμό. Σε αυτήν την περίοδο, κάποια από τα αγάλματα που κάποτε κοσμούσαν το ρωμαϊκό θέατρο βρέθηκαν εντοιχισμένα στους τοίχους του χριστιανικού θεάτρου, ενώ από όλα τα γλυπτά, όπως στην περίπτωση του θωρακοφόρου, λείπει το κεφάλι²⁷⁷.

Από την πόλη αυτή ξεχωρίζει ένα ακόμα πορτρέτο ιδιώτη, το οποίο προέρχεται από ένα μεγάλο οικοδόμημα που έχει αναγνωριστεί ως ρωμαϊκή οικία.

Πρόκειται για μία μαρμάρινη, ανδρική εικονιστική κεφαλή, ύψους 27,5 εκ. (Εικόνα 43 α-δ)²⁷⁸.

Η ανδρική μορφή έχει επίμηκες πρόσωπο με εύσαρκες παρειές. Έχει μεγάλα μάτια στα οποία δηλώνεται εγχάρακτα η ίριδα, ενώ με

---

²⁷⁶ Stemmer 1978, 35. Πριν την τοποθέτηση αυτή του K. Stemmer, οι B. Καραγεώργης και C. C. Vermeule είχαν αποδώσει τον ανδριάντα αυτόν είτε στον αυτοκράτορα Βεσπασιανό (69 μ.Χ.-79 μ.Χ.) είτε στον αυτοκράτορα Τίτο (79 μ.Χ.-81 μ.Χ.), καθώς είχαν ερμηνεύσει τις παραστάσεις του θώρακα ως απεικόνιση των στρατιωτικών επιτυχιών των Φλαβίων στην περιοχή της Ιουδαίας (Karageorghis – Vermeule 1964, 41). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις εξεγέρσεις των Ιουδαίων την εποχή της δυναστείας των Φλαβίων βλ. Levick 1999, 25-42, 115-121· Beard 2003, 543-558· Mason 2003, 559-589.

²⁷⁷ Πιθανώς αυτό να οφείλεται σε δράση των Χριστιανών, οι οποίοι ανακάλυψαν τα αγάλματα καθώς έχτιζαν το καινούργιο θέατρο (Karageorghis – Vermeule 1964, 6· Fejfer 2019, 611). Ωστόσο, η J. Fejfer (ό.π.) δεν αποκλείει την πιθανότητα να συνέβη ο ακρωτηριασμός αυτός κατά τη διάρκεια της Εβραϊκής Εξέγερσης (115 μ.Χ.-117 μ.Χ.) (Fejfer 2019, 611-612 με σημ. 22). Περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά την Εβραϊκή Εξέγερση στην Κύπρο βλ. στην Karanastasi 2013β, 342-348· Polyviou 2019, 581-590.

²⁷⁸ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Ε 487 (Vessberg – Westholm 1956, 103 πιν. XX εικ. 3-4· Kranz 1979, 84 εικ. 4, 11· Lenaghan 2012α με εικόνα). Από το πορτρέτο λείπει τμήμα της μύτης, αλλά και το πηγούνι.

τρυπάνι σχηματίζεται η κόρη. Τα φρύδια είναι τοξωτά και αποδίδονται με μικρές εγχαράξεις. Στην περιοχή μεταξύ των φρυδιών υπάρχει μια κάθετη ρυτίδα. Διαθέτει μεγάλο στόμα με λεπτά χείλη. Η γενειάδα αποτελείται από εγχάρακτους κυματιστούς βοστρύχους. Το μπροστινό μέρος των μαλλιών αποδίδεται με τρυπάνι και πλαισιώνει το μέτωπο δίνοντας την εντύπωση στεφανιού. Στην κορυφή της κεφαλής οι βόστρυχοι σημειώνονται αμελέστερα με λεπτές χαράξεις, ενώ το πίσω μέρος του κεφαλιού είναι πιο επιμελημένο.

Οι εύσαρκες παρειές παραπέμπουν σε μία σειρά από πορτρέτα της ύστερης αρχαιότητας από τη Μ. Ασία²⁷⁹. Από την περιοχή αυτή, και συγκεκριμένα από την Αφροδισιάδα, προέρχεται το πορτρέτο του Οίκουμηνίου, το οποίο παρουσιάζει πολύ έντονες ομοιότητες με το κυπριακό (Εικόνα 44 α-ε)²⁸⁰. Γι' αυτόν τον λόγο θεωρεί η J. Lenaghan²⁸¹ ότι τόσο η εικονιστική κεφαλή από την Κωνσταντία (Σαλαμίνα) της Κύπρου, όσο και ο εικονιστικός ανδριάντας από την Αφροδισιάδα, απεικονίζουν το ίδιο άτομο²⁸².

---

²⁷⁹ Βλ. χαρακτηριστικά: Βόννη, Akademisches Kunstmuseum αρ. ευρ. Β 287 (Lenaghan 2012β με εικόνα και με παλαιότερη βιβλιογραφία), Γενεύη, Συλλογή George Ortiz (Lenaghan 2012γ με εικόνα και με παλαιότερη βιβλιογραφία· Bergmann – Kovacs 2016, 287, 288 εικ. 23.13· Kovacs 2019α, 415, 417, 421 εικ. 382 a-b· Kovacs 2019β, 585 με παλαιότερη βιβλιογραφία), Tokat, Museum, αρ. ευρ. 148 (Lenaghan 2012δ με εικόνα και με παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁸⁰ Geyre, Aphrodisias Museum αρ. ευρ. 79/10/179, 79/10/185 (65-199 και 00-37) (Lenaghan 2012ε με εικόνα και με παλαιότερη βιβλιογραφία). Πρόκειται για εικονιστικό ανδριάντα, ο οποίος βρέθηκε κοντά στην ενεπίγραφη βάση του και διατηρείται σε δύο τμήματα (κεφάλι και σώμα). Σύμφωνα με την επιγραφή, ο ανδριάντας αυτός στήθηκε προς τιμήν του Οίκουμηνίου, διοικητή της Επαρχίας της Καρίας.

²⁸¹ Lenaghan 2012α.

²⁸² Αν πράγματι η ταύτιση των δύο αυτών πορτρέτων με το ίδιο πρόσωπο ευσταθεί, τότε η ανέγερση εικονιστικού ανδριάντα του Οίκουμηνίου στην Κύπρο προκαλεί εντύπωση, καθώς η Καρία και η Κύπρος είναι δύο διαφορετικές Επαρχίες που ανήκαν σε δύο διαφορετικές Διοικήσεις (Διοίκηση Ασιανής και Διοίκηση Ανατολικής αντίστοιχα) (Δρακούλης 2009, 5, 198, 276-282· Δρακούλης 2010, 84, 106-114). Η J. Lenaghan 2012α αναφέρει κάποιες υποθέσεις που θα εξηγούσαν την ανίδρυσή του, όπως το ενδεχόμενο η Κύπρος να ήταν η πατρίδα αυτού του προσώπου ή να είχε βρεθεί σε κάποια διοικητική θέση στην Κύπρο. Για ανάλογες περιπτώσεις προσώπων που αναγνωρίζονται σε πορτρέτα τα οποία βρέθηκαν σε

Η προεξέχουσα μάζα των μαλλιών γύρω από το μέτωπο, τα μεγάλα μάτια και η ήρεμη έκφραση της μορφής είναι στοιχεία που χρονολογούν το έργο στον ύστερο 4^ο – πρώιμο 5^ο αι. μ.Χ.²⁸³

Αναφορικά με τα επιτύμβια γλυπτά, στην πόλη της Σαλαμίνας έχουν εντοπιστεί κυρίως επιτύμβιες πλάκες, κιονίσκοι και στήλες²⁸⁴.

Επίσης, από τη Σαλαμίνα και την ευρύτερη περιοχή προέρχονται βάσεις αγαλμάτων οι οποίες φέρουν επιγραφές με τα ονόματα τριών δημιουργών: ο γλύπτης Έρμόλαος, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε πιθανόν στον 2^ο αι. μ.Χ.²⁸⁵, ο γλύπτης Άθηνίων, ο οποίος τοποθετείται στο μεταίχμιο του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ.²⁸⁶, και ένας ακόμη, το όνομα του οποίου δε διατηρήθηκε, όμως έζησε στον 1^ο αι. μ.Χ.²⁸⁷ Σημειώνεται ότι τα γλυπτά τα οποία φιλοτέχνησαν δε διασώθηκαν ή διατηρήθηκαν πολύ αποσπασματικά²⁸⁸.

διαφορετικές περιοχές εντός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας βλ. Fittschen 2019, 39-47 εικ. 37-47.

²⁸³ Βλ. ενδεικτικά την εικονιστική κεφαλή ενός ανδρός πιθανόν από την Έφεσο, Γενεύη, Συλλογή George Ortiz (Bergmann – Kovacs 2016, 287, 288 εικ. 23.13· Kovacs 2019α, 415, 417, 421 εικ. 382 a-b· Kovacs 2019β, 585 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και τον εικονιστικό ανδριάντα ενός τηβεννοφόρου από τη Ρώμη, Ρώμη, Musei Capitolini, Centrale Montemartini αρ. ευρ. 895 (Bergmann – Kovacs 2016, 17, 18 εικ. 1.17· Kovacs 2019α, 414, 440 εικ. 384 a-c· Kovacs 2019β, 585 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Γενικά για τα χρονολογικά στοιχεία των πορτρέτων της ύστερης αρχαιότητας βλ. Bergmann – Kovacs 2016, 280-294 εικ. 23.1-23.27.

²⁸⁴ Parks 2002, 4 εικ. 2· 8, 10-11 εικ. 3.

²⁸⁵ Κρίγκος 2008, 172, 1185 αρ. κατ. Άμμ. 167.

²⁸⁶ Κρίγκος 2008, 172, 1149 αρ. κατ. Άμμ. 108.

²⁸⁷ Κρίγκος 2008, 172, 1100-1101 αρ. κατ. Άμμ. 37.

²⁸⁸ Αφορά την περίπτωση του γλυπτού του Άθηνίωνος, από το οποίο διατηρήθηκαν μόνο τα πόδια της μορφής του θεού Διονύσου και το στήριγμα του αγάλματος (ό.π. σημ. 286).

Σαλαμίνα, Ιερό του Ολυμπίου Διός

Στα νοτιοδυτικά της πόλεως βρισκόταν το ιερό του Ολυμπίου Διός (Εικόνα 33). Ο ναός οικοδομήθηκε περίπου στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., μερικές ανακατασκευές, όμως, χρονολογούνται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο²⁸⁹. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική του διαμόρφωσή, ο ναός είχε χτιστεί πάνω σε ψηλό πόδιο, στο οποίο προστέθηκε μία ρωμαϊκή μνημειακή κλίμακα. Στον ναό οδηγούσε ένας επιμήκης υπαίθριος χώρος, ο οποίος πλαισιωνόταν από δύο παράλληλες στοές, μήκους 250 μέτρων και πλάτους 60 μέτρων (Εικόνες 45-46). Επρόκειτο για ένα από τα μεγαλύτερα ιερά της Κύπρου²⁹⁰. Μετά την καταστροφή του ναού από τους σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. το ιερό εγκαταλείφθηκε. Από τον 5^ο αι. μ.Χ. υπάρχουν ενδείξεις επανάχρησης του χώρου για εμπορικές και εργαστηριακές δραστηριότητες. Σε αυτήν την περίοδο χρονολογείται και η τρίκλιτη βασιλική, η οποία χτίστηκε στο σημείο για τη στέγαση της νέας θρησκείας²⁹¹.

Η ύπαρξη γλυπτών στο συγκεκριμένο ιερό μαρτυρείται και από τις βάσεις αγαλμάτων που βρέθηκαν στον χώρο²⁹², με πιο σημαντική εκείνη προς τιμήν της Λιβίας, συζύγου του Οκταβιανού Αυγούστου²⁹³.

---

²⁸⁹ Yon 1993, 149· Rautman 2002, 6-7· Mavrojannis 2019β, 509-510, 512-515.

²⁹⁰ Ιστορία των ανασκαφών: Οι ανασκαφές στο Ιερό του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα διεξήχθησαν από μία Γαλλική αποστολή του Πανεπιστημίου της Λυών τη δεκαετία 1964 – 1974. Μετά την τουρκική εισβολή οι ανασκαφικές εργασίες διακόπηκαν στην περιοχή και έκτοτε δε συνεχίστηκαν.

²⁹¹ Yon 1993, 149· Rautman 2002, 6-7· Παναγίδης 2018, 16-17.

²⁹² Fujii 2015, 252.

²⁹³ Fujii 2015, 250.

Ιδιαίτερα σημαντική ανακάλυψη αποτελεί ένα χάλκινο ανδρικό πορτρέτο φυσικού μεγέθους που αποδίδεται από όλους τους μελετητές στην εποχή των Ιουλίων-Κλαυδίων (Εικόνα 47 α-β)²⁹⁴.

Παρουσιάζεται ένας αγένειος άνδρας με αυστηρή έκφραση. Έχει επίμηκες πρόσωπο με μεγάλα μάτια, σμιγμένα φρύδια και ψηλό μέτωπο. Φέρει ίσια μύτη, λεπτά χείλη και ελαφρώς προτεταμένο πηγούνι. Επίσης, αποτυπώνονται οι ρινοπαραειακές ρυτίδες και μία, ελαφρώς δηλωμένη, οριζόντια ρυτίδα στο μέτωπο. Η κόμη αποτελείται από ίσιους, κάθετους βοστρύχους που ακουμπούν ψηλά στο μέτωπο, αλλά κατεβαίνουν χαμηλά στους κροτάφους.

Στο πορτρέτο έχει αναγνωριστεί από τους περισσότερους μελετητές ο αυτοκράτορας Κλαύδιος (41-54 μ.Χ.)²⁹⁵. Ωστόσο, τα έντονα, μεγάλα μάτια και τα σμιγμένα φρύδια δεν αποδίδουν την ήρεμη έκφραση που αποπνέουν τα πορτρέτα του συγκεκριμένου αυτοκράτορα. Επίσης, η κόμη της μορφής δε σώζεται ολόκληρη προκειμένου να γίνει βέβαιη ταύτιση με βάση το μοτίβο που ακολουθείται στη διαμόρφωση των βοστρύχων γύρω από το μέτωπο. Σε κάθε περίπτωση, η κόμμωση καθώς και η απουσία γενειάδας, αλλά και η διαμόρφωση

---

²⁹⁴ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. SAL 6298 (Karageorghis 1972, 1069 εικ. 82· Yon 1993, 148 εικ. 13· 149· Lahusen – Formigli 2001, 139-140 αρ. κατ. 80 εικ. 80.1-80.4· Callot 2019, 506 εικ. 7· Manrojanis 2019β, 512 σημ. 5). Οι ακριβείς διαστάσεις δεν είναι γνωστές. Διασώζεται μόνο το πρόσωπο της μορφής, το ένα αψί και τμήμα της κόμης.

²⁹⁵ Οι G. Lahusen – E. Formigli (ό.π. σημ. 287), αν και αποδέχονται την ένταξη του πορτρέτου στην εποχή των Ιουλίων-Κλαυδίων, δε ταυτίζουν την κεφαλή με κάποιο συγκεκριμένο αυτοκράτορα. Όσον αφορά την εικονογραφία του αυτοκράτορα Κλαυδίου βλ. ενδεικτικά: το μαρμάρινο πορτρέτο του Κλαυδίου στο Βατικανό, Ρώμη, Musei Vaticani, Braccio Nuovo αρ. ευρ. 2221 (Maderna 2010β, 80-81 εικ. 105· Maderna 2010δ, 308-309 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και τον χάλκινο εικονιστικό ανδριάντα του Κλαυδίου, Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale αρ. ευρ. 5593 (Maderna 2010β, 87 εικ. 123· Maderna 2010δ, 311 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

χαρακτηριστικών του προσώπου²⁹⁶, πράγματι χρονολογούν το έργο στην εποχή των Ιουλίων-Κλαυδίων, επειδή όμως είναι δύσκολο να αποδοθεί με βεβαιότητα σε κάποιον αυτοκράτορα, ίσως είναι ορθότερο να θεωρηθεί ότι ανήκει σε κάποιον ιδιώτη.

Είναι πιθανόν να είχε κατασκευαστεί το έργο αυτό στην Κύπρο, καθώς είναι γνωστό ότι υπήρχαν εργαστήρια για την παραγωγή χάλκινων γλυπτών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο στη νήσο²⁹⁷.

IIIδ. Δυτικά παράλια – Σόλοι

Οι Σόλοι ήταν μία παράκτια πόλη που βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά της Κύπρου, στη σημερινή περιοχή της Λεύκας (Εικόνα 48). Κατά την Κυπρο-γεωμετρική και Κυπρο-κλασική περίοδο ήταν ένα από τα βασίλεια της νήσου, ενώ παρέμεινε σημαντική θέση στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, συνεχίζοντας και κατά τους χριστιανικούς χρόνους μέχρι τον 7^ο αι. μ.Χ.²⁹⁸ Ο πλούτος της οφειλόταν κυρίως στα μεγάλα ορυχεία χαλκού που βρίσκονται στην περιοχή²⁹⁹. Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα οι Σόλοι φαίνεται να βρέθηκαν σε μία περίοδο άνθισης. Ο

---

²⁹⁶ Για παράδειγμα, το ελαφρώς προεξέχον άνω χείλος από το κάτω και η κοιλότητα που υπάρχει μεταξύ του στόματος και του πηγουνιού παραπέμπει στη φυσιολογία του Γερμανικού (4 μ.Χ.-19 μ.Χ.). Βλ. χαρακτηριστικά τη χάλκινη εικονιστική κεφαλή από τη Ρώμη, Ρώμη, Museo Nazionale αρ. ευρ. 1058 (Lahusen – Formigli 2001, 88-90 εικ. 40.1-40.7 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Βεβαίως, δεν υπάρχουν αναλογίες στην κόμμωση. Για περισσότερες πληροφορίες για τον Γερμανικό και για τις απεικονίσεις του βλ. Boschung 2015α, 88-92.

²⁹⁷ Βλ. σελ. 97 σημ. 385.

²⁹⁸ Παναγίδης 2018, 19.

²⁹⁹ Kassianidou 2000, 748, 753.

πλούτος και το μέγεθος της βασιλικής της πόλεως του 5^{ου} αι. μ.Χ. την κατατάσσουν στην τρίτη σημαντικότερη της Κύπρου³⁰⁰.

Η ρωμαϊκή πόλη των Σόλων παρουσιάζει μία εικόνα αφθονίας και ευημερίας με δρόμους που περιβάλλονταν από κιονοστοιχίες, την πλακόστρωτη αγορά με το μαρμάρινο νυμφαίο, το θέατρο και το λιμάνι³⁰¹. Ωστόσο, παρά την πληθώρα δημοσίων κτηρίων και πλούσιων οικιών, από την περιοχή της αρχαίας πόλεως έχει σωθεί μικρός μόνο αριθμός γλυπτών. Η απουσία περισσότερων γλυπτών από μία τέτοια πόλη πιθανόν να οφείλεται σε δράσεις εκκαμίνευσης αυτών για την παραγωγή ασβέστου³⁰².

Σήμερα, η περιοχή ανήκει στο κατεχόμενο από τα τουρκικά στρατεύματα τμήμα της Κύπρου.

Τα λιγοστά γλυπτά που έχουν βρεθεί ανακαλύφθηκαν στο θέατρο και σώζονται αποσπασματικά³⁰³. Ωστόσο, από τους Σόλους έχει προέλθει

---

³⁰⁰ Παναγίδης 2018, 19.

³⁰¹ Fejfer 2006, 88· Κρίγκος 2008, 143· Michaelides 2017, 68.

³⁰² Fejfer 2006, 88.

Ιστορία των ανασκαφών: Οι ανασκαφές στην περιοχή ξεκίνησαν από τη Σουηδική Κυπριακή αποστολή (Swedish Cyprus Expedition) από το 1927 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1930, τόσο εντός της πόλεως, όσο και στο ιερό (σελ. 78-82), και συνεχίστηκαν στην πόλη κατά τη δεκαετία 1964-1974 από αποστολή του Πανεπιστημίου Laval του Καναδά και το 1972 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου (Westholm 1936· Gjerstad κ.ά. 1937, 412-581· Nys 2012, 30-31. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κυπριακής Δημοκρατίας, Θέατρο Σόλων. Σημαντικοί Αρχαιολογικοί Χώροι και Μνημεία στην Κατεχόμενη Κύπρο, <http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/66CA4306BF13B1FBC225727300382D4A?OpenDocument> [3.05.2020]).

Μετά τα γεγονότα της τουρκικής εισβολής και την παύση κάθε έρευνας στο βόρειο τμήμα του νησιού, έρευνες διεξήχθησαν εκ νέου στους Σόλους από τη λεγόμενη Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου το 2005 και 2006 (πρβλ.: Kaba 2015, 77-108· Kaba 2016, 225-242).

³⁰³ Gjerstad κ.ά. 1937, 574-576.

και μία χάλκινη εικονιστική κεφαλή εφήβου ύψους 40 εκ.³⁰⁴ (Εικόνες 49 α-β, 50 α-β), η οποία σώθηκε σε καλή κατάσταση.

Αποδίδεται μία νεανική, αγένεια ανδρική μορφή με ψηλό λαιμό, η οποία στρέφεται ελαφρώς προς τα δεξιά. Έχει ωοειδές πρόσωπο με αμυγδαλωτά μάτια, τα οποία καλύπτονται από τα έντονα προβαλλόμενα άνω και κάτω βλέφαρα. Η ίριδα των ματιών έχει δηλωθεί με εγχάραξη και η κόρη με τρυπάνι. Η επιδερμίδα στις παρειές είναι λεία. Διαθέτει ίσια μύτη και σαρκώδη χείλη. Οι άτακτοι, κυματιστοί βόστρυχοι, που ακουμπούν μέχρι το μέσο περίπου του μετώπου, έχουν αποδοθεί εγχάρακτα τόσο στην μπροστινή όψη και στις πλαϊνές πλευρές, όσο και στην πίσω όψη της της κεφαλής.

Τόσο η τεχνική που ακολουθήθηκε στο συγκεκριμένο πορτρέτο για τη δήλωση της ίριδας και της κόρης³⁰⁵, όσο και η μορφή των ματιών με τα βαριά βλέφαρα παραπέμπουν σε πορτρέτα της ύστερης Αδριάνειας και πρώιμης Αντωνίνειας εποχής³⁰⁶.

---

³⁰⁴ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Soloι 1971. Α 23 (Karageorghis 1972, 1075-1076 εικ. 88' Nikolaou 1973, 58 πιν. 8 εικ. 27' Kahil – Faltermeier 1976, 41-48 πιν. 8-12' Vermeule 1976, 84 εικ. 18' Tatton-Brown 1985, 63' Lahusen – Formigli 2001, 223-225 αρ. κατ. 136 εικ. 136.1-136.4). Σώζεται ολόκληρη μέχρι τη βάση του λαιμού. Η παραμόρφωση που υπέστη το έργο οφείλεται στη σύνθλιψη της κεφαλής από δύο πέτρες που είχαν πέσει από παρακείμενο τοίχο. Το σημείο στη δεξιά πλευρά του προσώπου όπου υπήρξε το σπάσιμο λόγω της πτώσης των λίθων, πρέπει να είχε υποστεί επιδιόρθωση ήδη από την Αρχαιότητα, πιθανώς εξαιτίας κάποιου λάθους κατά τη χύτευση (Lahusen – Formigli 2001, 223). Παρουσιάζει αρκετές μικρές οπές, κυρίως στο πίσω μέρος της κόμης, που προέκυψαν από τις σιδερένιες ράβδους κατά τη χύτευση του χαλκού με την τεχνική του χαμένου κεριού, αλλά και μία οπή στην κορυφή του κεφαλιού που προήλθε μάλλον από κάποιο χτύπημα. Για τη δημιουργία χάλκινων αγαλμάτων με την τεχνική του χαμένου κεριού βλ. Neer 2013, 170 εικ. 6.33.

³⁰⁵ Κατά την ύστερη Αδριάνεια περίοδο, οπότε και ξεκινάει η δήλωση της ίριδας και της κόρης στα μαρμάρινα πορτρέτα, σημειώνεται αντίστοιχη αλλαγή και στις χάλκινες κεφαλές. Πλέον η ίριδα και η κόρη των ματιών δεν προστίθενται από διαφορετικό υλικό μετά τη χύτευση του έργου, αλλά δημιουργούνται μαζί με το υπόλοιπο γλυπτό και στη συνέχεια δηλώνονται με τα κατάλληλα εργαλεία. Συγκεκριμένα για την τεχνική δημιουργίας των ματιών στα χάλκινα γλυπτά της ρωμαϊκής περιόδου βλ. Lahusen – Formigli 2001, 462-464.

³⁰⁶ Χαρακτηριστικά αναφέρονται η μαρμάρινη προτομή του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) από την Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 249 (Καλτσάς 2007, 421 Schröder 2011, 37-

Το πρόσωπο και η κόμη δε συμπίπτει με το παρουσιαστικό κάποιου μέλους της Αυτοκρατορικής αυλής, επομένως θα επρόκειτο για την απεικόνιση ενός νεαρού ιδιώτη. Αν και τα χάλκινα δείγματα, με τα οποία μπορεί να αντιπαρατεθεί η συγκεκριμένη κεφαλή, είναι πολύ λίγα³⁰⁷, η σύγκριση με μαρμάρινα πορτρέτα της συγκεκριμένης εποχής φανερώνει τις αναλογίες. Για παράδειγμα το χώρισμα των δύο κεντρικών βοστρύχων στο μέσο του μετώπου, τα έντονα βλέφαρα και τα σαρκώδη χείλη εντοπίζονται και σε μία μαρμάρινη παιδική κεφαλή από την Έπαυλη του Ηρώδη στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας, η οποία χρονολογείται στην ύστερη Αδριάνεια περίοδο³⁰⁸. Επίσης, κάποιες ομοιότητες υπάρχουν μεταξύ του εξεταζόμενου έργου και της μορφής του Πολυδεύκη, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Ηρώδη του Αττικού και αποδόθηκε μετά το θάνατό του, περίπου το 165 μ.Χ., σε μεγάλο αριθμό πορτρέτων³⁰⁹. Τέτοιες ομοιότητες είναι οι μακριοί, ελαφρώς κυματιστοί βόστρυχοι, η ήρεμη έκφραση, το έντονο βλέμμα και η εξιδανικευμένη ομορφιά τους. Ομοιότητες στην κόμη και στη μορφή των ματιών μπορούν να εντοπιστούν και σε μία ανδρική προτομή από τη Ρώμη της πρώιμης Αντωνίνειας εποχής³¹⁰.

38, 67 εικ. 1) και η ερμαϊκή στήλη του κοσμητή Σωσιστράτου (141/2 μ.Χ.) από το Διογένηιο Γυμνάσιο ης Αθήνας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 385 (Goette 2003, 554-555 εικ. 9-10· Καλτσάς 2007, 422).

³⁰⁷ Για παράδειγμα, η μορφή των ματιών με τα βαριά βλέφαρα, βρίσκει αντιστοιχίες σε μία χάλκινη κεφαλή ενός ώριμου, όμως, άνδρα από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Άγκυρας αρ. ευρ. 18912, η οποία χρονολογείται στην ύστερη εποχή του Αδριανού (Lahusen – Formigli 2001, 201-203 αρ. κατ. 121 εικ. 121.1-121.4 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁰⁸ Άστρος, Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους αρ. ευρ. 236 (Ντατσούλη-Σταυρίδη 1993, 29-30 πιν. 18 α-δ).

³⁰⁹ Τα πορτρέτα του φυλάσσονται σήμερα σε πολλά μουσεία της Ελλάδος αλλά και του εξωτερικού. Βλ. χαρακτηριστικά την προτομή του Πολυδεύκη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας αρ. ευρ. 4811 (Goette 2003, 549-550 εικ. 2, 4· Καλτσάς 2007, 425).

³¹⁰ Ρώμη, Musei Capitolini, Galleria αρ. ευρ. 570 (Fittschen κ.ά. 2010, 109-110 αρ. κατ. 105 πιν. 130-131 [K. Fittschen]).

Όπως επισημαίνει και η L. Kahil στην ιδιαίτερα αναλυτική της περιγραφή και εξέταση του γλυπτού, στο έργο υπάρχουν στοιχεία της πολυκλείτειας τεχνοτροπίας³¹¹. Τέτοια στοιχεία είναι για παράδειγμα οι δύο αντιθετικοί βόστρυχοι στο κέντρο του μετώπου, τα λεπτά τοξωτού σχήματος φρύδια, η ίσια, στιβαρή μορφή της μύτης και το περίγραμμα των χειλιών³¹².

Δυστυχώς δεν είναι γνωστό το σημείο στο οποίο ήταν στημένο το συγκεκριμένο γλυπτό μέσα στην πόλη, καθώς βρέθηκε αποκομμένο από το αρχικό του περιβάλλον. Η κεφαλή ανακαλύφθηκε στο εσωτερικό μίας φτωχικής οικίας της Ύστερης Αρχαιότητας χωρίς τον κορμό στον οποίο ανήκε³¹³.

Όσον αφορά τον τόπο κατασκευής του έργου, η πιθανότητα να αποτελεί τοπικό προϊόν δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς είναι γνωστό

---

³¹¹ Kahil – Faltermeier 1976, 44-45.

³¹² Ανάλογα χαρακτηριστικά παρατηρούνται σε έργα της ρωμαϊκής περιόδου τα οποία είναι είτε αντίγραφα ή μεταπλάσεις των δημιουργημάτων του Πολυκλείτου, είτε εντάσσονται γενικότερα σε αυτά που ακολουθούν το πολυκλείτειο ύφος. Βλ. για παράδειγμα: τη ρωμαϊκή χάλκινη κεφαλή η οποία αποτελεί μετάπλαση του Διαδούμενου του Πολυκλείτου, Οξφόρδη, Ashmolean Museum αρ. ευρ. 1918.67 (Maderna-Lauter 1990, 631-632 αρ. κατ. 161 εικ. 161 με παλαιότερη βιβλιογραφία) τη ρωμαϊκή χάλκινη κεφαλή ενός αγοριού σε πολυκλείτειο ύφος, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. Br 4 (Maderna-Lauter 1990, 646-647 αρ. κατ. 177 εικ. 177 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και τη ρωμαϊκή μαρμάρινη ανδρική κεφαλή που αποτελεί μετάπλαση του Αγοριού της Δρέσδης, Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek αρ. ευρ. 1285 (Maderna-Lauter 1990, 637 αρ. κατ. 167 εικ. 167). Για τη σημασία του όρου «μετάπλαση» βλ. σελ. 23 σημ. 86.

³¹³ Kahil – Faltermeier 1976, πιν. 8 εικ. 1, 2. Είναι παράδοση η κατοχή ενός τέτοιου πολυτελούς αντικειμένου από τους κατοίκους μίας λιτής οικίας του 5^{ου} αι. μ.Χ. Πιθανότερο είναι οι ένοικοί της να ενδιαφέρθηκαν μόνο για την αξία του υλικού, όπως υποστήριξαν και οι L. Kahil – K. Faltermeier, καθώς, αν ληφθεί υπόψη η κατάσταση εύρεσής του, δε φαίνεται να υπήρχε ιδιαίτερη επιμέλεια στον τρόπο φύλαξης του έργου (Kahil – Faltermeier 1976, 41 με σημ. 3). Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι βρέθηκε στο δάπεδο της οικίας, χωρίς να γίνεται λόγος για υπολείμματα ή ίχνη κάποιου αντικειμένου, πάνω στο οποίο πιθανώς να ήταν τοποθετημένη η κεφαλή.

ότι στην Κύπρο υπήρχαν εργαστήρια παραγωγής χάλκινων αγαλμάτων³¹⁴.

Τα επιτύμβια γλυπτά που έχουν προέλθει από τους Σόλους αφορούν κυρίως στήλες, κιονίσκους και επιτύμβιες πλάκες³¹⁵. Αυτοκρατορικοί ανδριάντες δεν έχουν εντοπιστεί στην πόλη των Σόλων. Ωστόσο, έχουν βρεθεί μερικές τιμητικές και αναθηματικές επιγραφές προς τιμήν κάποιων αυτοκρατόρων, συγκεκριμένα προς τον Κόμμοδο και τον Τραϊανό³¹⁶.

Ιερό στους Χολλάδες

Δυτικά της αρχαίας πόλεως των Σόλων, περίπου 800 μ. μακριά από αυτήν, βρισκόταν το Ιερό³¹⁷. Στο σημείο αυτό υπήρχε ένα συγκρότημα από ναούς, χτισμένοι σε διαδοχικές φάσεις από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ.³¹⁸ (Εικόνα 51). Ωστόσο, περίπου στην εποχή του Μ. Κωνσταντίνου (307 μ.Χ.-337 μ.Χ.) ο χώρος εγκαταλείπεται³¹⁹.

Από τα γλυπτά που βρέθηκαν σε κάθε ναό, τόσο από μάρμαρο, όσο και από ασβεστόλιθο, φαίνεται πως αυτοί ήταν αφιερωμένοι στην

---

³¹⁴ Βλ. παρακάτω σελ. 97 σημ. 385.

³¹⁵ Parks 2002, 4, 8, 11 εικ. 3.

³¹⁶ Κρίγκος 2008, 848 αρ. κατ. Λευκ. 7' 850 αρ. κατ. Λευκ. 9.

³¹⁷ Ιστορία των ανασκαφών: Το ιερό αυτό ανασκάφηκε από τη Σουηδική Κυπριακή αποστολή (Swedish Cyprus Expedition) από το 1927 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1930 (Westholm 1936' Gjerstad κ.ά. 1937, 416-547). Σήμερα το ιερό είναι απρόσιτο καθώς βρίσκεται εντός στρατιωτικής περιοχής (Kleibl 2007, 127 σημ. 18).

³¹⁸ Kleibl 2007, 128-149.

³¹⁹ Gjerstad κ.ά. 1937, 543.

Αφροδίτη³²⁰ και στην Κυβέλη, στην Ίσιδα³²¹, αλλά και σε άλλες θεότητες αιγυπτιακής προέλευσης³²². Μερικά από τα ευρήματα έχουν ερμηνευτεί από κάποιους ερευνητές ότι παραπέμπουν και σε λατρεία του Μίθρα³²³.

---

³²⁰ Βλ. χαρακτηριστικά το αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο αγαλμάτιο της ένοπλης Αφροδίτης, το οποίο, σύμφωνα με τον A. Westholm, αν και βρέθηκε στον ναό Β, πρέπει για τεχνολογικούς λόγους να ανήκε αρχικά στον ναό Α, που έχει χρονολογηθεί στο διάστημα 250 π.Χ.- περίπου τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (Westholm 1936, 108 αρ. κατ. 466 πιν. 6 εικ. 1-2· Gjerstad κ.ά. 1937, 503-504 αρ. κατ. 466, 521, 524-525 πιν. CLV εικ. 1-2· Hadjioannou 1981, 184-186· Flemberg 1991, 87-90 αρ. κατ. 13 εικ. 38-39· Papantonίου 2009, 273 εικ. 3· 274). Δυστυχώς, ελλείψει της κεφαλής, δε δύναται να ειπωθεί κάτι περαιτέρω όσον αφορά τη χρονολόγηση του γλυπτού. Επίσης, κατά τον A. Westholm, το γλυπτό αυτό έφερε κόκκινη βαφή στην ηβική περιοχή, η οποία όμως δεν έχει διατηρηθεί.

³²¹ Βλ. την κεφαλή Ίσιδος από σκληρό ασβεστόλιθο του 1^{ου} αι. μ.Χ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Westholm 1936, 101 αρ. κατ. 320 πιν. XVI. XVII εικ. 1· Gjerstad κ.ά. 1937, 496 αρ. κατ. 320 πιν. CLXV, CLXVI εικ. 1· Vessberg – Westholm 1956, 99· Fejfer 2006, 100 εικ. 20· Kleibl 2007, 136· Papantonίου 2009, 275 εικ. 8), αλλά και το άγαλμα της Ίσιδας του 4^{ου} αι. μ.Χ. από σκληρό ασβεστόλιθο με ιδιότυπο ένδυμα, δεν είναι γνωστός ο τόπος φύλαξης του γλυπτού (Westholm 1936, 100-101 αρ. κατ. 319 πιν. XXI. XXII εικ. 1-6· 212-215· Gjerstad κ.ά. 1937, 495-496 αρ. κατ. 319 πιν. CLXX-CLXXI εικ. 1-6· Kleibl 2007, 140-141 εικ. 9). Για τη συνύπαρξη Αφροδίτης, Κυβέλης και Ίσιδας βλ. Papantonίου 2009, 276.

³²² Βλ. ενδεικτικά την κεφαλή Σάραπη από σκληρό, γκριζωπό ασβεστόλιθο πιθανόν του α΄ μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. (Westholm 1936, 100 αρ. κατ. 318 πιν. XVIII, XIX εικ. 6· 133, 211· Gjerstad κ.ά. 1937, 495 αρ. κατ. 318 πιν. CLXVII, CLXVIII εικ. 6· Kleibl 2007, 139-140) και το γλυπτό του Οσίριδος-Κανώπου πιθανόν του 3^{ου} αι. μ.Χ. από σκληρό ασβεστόλιθο, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Westholm 1936, 101-102 αρ. κατ. 329· 212, 215 πιν. XXIII εικ. 1-2, 4· Gjerstad κ.ά. 1937, 496 αρ. κατ. 329 πιν. CLXXII εικ. 1-2, 4· Kleibl 2007, 142-143 εικ. 11). Ιερό αφιερωμένο σε αιγυπτιακές θεότητες υπήρχε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και στην πόλη της Αμαθούντας (Flourentzos 2007, 300-301, 306 εικ. 13-15).

³²³ Westholm 1936, 151· Vessberg – Westholm 1956, 101-102. Πιο συγκεκριμένα, οι ανασκαφείς αναγνώρισαν τον ναό F ως χώρο λατρείας του Μίθρα λόγω της διαρρύθμισής του (θρανίο που αναπτύσσεται και στις δύο μακριές πλευρές της αίθουσας, αψίδα στη μία στενή πλευρά του χώρου, απέναντι από την είσοδο). Για τα χαρακτηριστικά στοιχεία που έφεραν οι χώροι λατρείας του Μίθρα βλ. Rohde 2013, 130. Επίσης, κοντά σε αυτόν τον χώρο βρέθηκαν κάποια αποσπασματικά σωζόμενα γλυπτά: μία κεφαλή ενός λιονταριού (Gjerstad κ.ά. 1937, 506 αρ. κατ. 509 πιν. CLXIX εικ. 2), δύο κεφαλές πιθανότατα σκύλων (Gjerstad κ.ά. 1937, 495 αρ. κατ. 312-313 πιν. CLXIX εικ. 1), ένα πτηνό που αναγνωρίζεται ως κόρακας (Gjerstad κ.ά. 1937, 495 αρ. κατ. 311 πιν. CLXIX εικ. 3) και ένα φίδι που ελίσσεται γύρω από ένα κέρασ αφθονίας (Gjerstad κ.ά. 1937, 497 αρ. κατ. 335 πιν. CLXIX εικ. 7. 10). Είναι γνωστό ότι τα τέσσερα προαναφερθέντα στοιχεία συναντώνται στη λατρεία του Μίθρα, βλ. ενδεικτικά το ανάγλυφο το οποίο παλαιότερα βρισκόταν στη Φρανκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte αρ. ευρ. X 9351 (LIMC VI [1992], 599 αρ. κατ. 126 πιν. 336 λ. Mithras [R. Vollkommer]) και το ανάγλυφο από Σιδώνα, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. AO 22255 (Boschung 2015β, 221-222 εικ. 5). Ωστόσο, απουσιάζει από τα ευρήματα η βασική εικονογραφία, δηλαδή ο Μίθρας που σκοτώνει τον ταύρο. Η θεωρία αυτή για την ύπαρξη Μιθραϊστικής λατρείας στον συγκεκριμένο ναό αμφισβητείται από τη K. Kleibl (Kleibl 2007, 147) και από τον H. Schwarzer (Schwarzer 2007, 102-103), ενώ παραλείπεται κάθε αναφορά σε αυτήν από την έρευνα του G. Papantonίου 2009, 271-287.

Ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί μία μαρμάρινη γυναικεία εικονιστική κεφαλή ύψους 33 εκ. από την είσοδο του ναού C, η οποία σύμφωνα με τον A. Westholm και την K. Kleibl αποδίδει την Αγριππίνα την Πρεσβύτερη (14 π.Χ.-33 μ.Χ.)³²⁴ (Εικόνα 52 α-δ).

Παρουσιάζεται μία νεανική γυναικεία μορφή, η οποία κλίνει ελαφρώς την κεφαλή προς τα δεξιά. Φέρει επίμηκες, ωοειδές πρόσωπο και στηρίζεται σε μακρύ λαιμό. Έχει χαμηλό μέτωπο, μεγάλα, αμυγδαλόσχημα μάτια με λεπτά βλέφαρα και ίσια μύτη. Τα ζυγωματικά είναι τονισμένα και έχει λεπτά χείλη και προτεταμένο πηγούνι.

Η κόμη χωρίζεται στη μέση και δένεται στο πίσω μέρος της κεφαλής, το οποίο όμως παραμένει ημιτελές, όπως και μέρος των πλαϊνών όψεων³²⁵. Με εγχάρακτες γραμμές αποδίδονται οι βόστρυχοι πάνω από το μέτωπο, οι οποίοι στο ύψος των κροτάφων αποκτούν κοχλιωτή διαμόρφωση σε τέσσερις επάλληλες σειρές, καλύπτοντας και τα αφτιά. Από το δέσιμο των μαλλιών ξεφεύγουν μερικοί κυματιστοί βόστρυχοι που απλώνονται εκατέρωθεν του λαιμού. Στην κορυφή της κεφαλής υπάρχει μία κυκλική επιφάνεια το οποίο φαίνεται να έχει υποστεί θραύση. Πιθανώς εκεί να στερεωνόταν κάποιο κόσμημα που δεν έχει σωθεί σήμερα. Λόγω του σημείου όπου ανακαλύφτηκε το γλυπτό (τα ευρήματα από τον ναό C μαρτυρούν τη λατρεία της Ίσιδας), η Kleibl

---

³²⁴ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (Westholm 1936, 104, 149-150, 415 αρ. κατ. 414 πιν. VII εικ. 2-4· πιν. VIII· 206-209· Fejfer 2006, 100 εικ. 21· Kleibl 2007, 131-132 σημ. 25 εικ. 4). Η κεφαλή σώζεται ακέραια μέχρι τη βάση του λαιμού, με εξαίρεση τη ράχη της μύτης, η οποία είναι αποκρουσμένη. Για μια περιγραφή του εικονογραφικού τύπου που ακολουθούσαν οι απεικονίσεις της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης βλ. Boschung 1993, 61-62. Τόσο ο A. Westholm (ό.π.), όσο και η K. Kleibl (ό.π.) υποστηρίζουν τη σύνδεση της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης με τη θεά Ίσιδα μέσα από ιστορικά στοιχεία (Westholm 1936, 208· Kleibl 2007, 132). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης, αλλά και για μερικές απεικονίσεις της βλ. Boschung 2002, 207-226 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

³²⁵ Δεδομένου αυτού, το συγκεκριμένο γλυπτό πιθανώς να ήταν στημένο σε σημείο που δεν ήταν ορατή η πίσω του όψη.

υποστήριξε ότι πιθανώς η μορφή να έφερε στο συγκεκριμένο σημείο κάποιο διακριτικό σήμα της λατρευόμενης θεάς³²⁶.

Αν και η κόμη ακολουθεί τον βασικό τύπο της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης, η έντονη περιστροφή των βοστρύχων που δημιουργούν κοχλιωτό σχήμα, η πεπλατυσμένη απόδοσή τους στην κορυφή της κεφαλής και ο προεξέχων όγκος τους στο πλάι του προσώπου, αλλά και το επίμηκες πρόσωπο δεν αποτελούν συνήθη στοιχεία της εικονογραφίας του συγκεκριμένου προσώπου³²⁷. Περισσότερες ομοιότητες, όσον αφορά τους κοχλιωτούς βοστρύχους, φαίνεται να έχει με ένα πορτρέτο της Αγριππίνας της Νεότερης (15 μ.Χ.-59 μ.Χ.) στην Αθήνα, χωρίς όμως πάλι να υπάρχει απόλυτη ταύτιση (Εικόνα 53 α-γ)³²⁸. Επομένως, στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν αποδίδεται κάποια αυτοκράτειρα, αλλά μία γυναίκα της τοπικής κοινωνίας

---

³²⁶ Kleibl 2007, 132. Για τη λατρεία και για την εικονογραφία της Ίσιδας βλ. ενδεικτικά: Takács 1995· Bricault 2013· LIMC V (1990), 761-796 πιν. 501-526λ. Isis (T. T. Tinh).

³²⁷ Βλ. χαρακτηριστικά: Παρίσι, Musée du Louvre αρ. ευρ. MA 127 (Boschung 2002, 213 σημ. 31. 16 με παλαιότερη βιβλιογραφία· 215 εικ. 11· 216 εικ. 15), Ρώμη, Musei Capitolini αρ. ευρ. 421 (Boschung 2002, 213 σημ. 31. 20 με παλαιότερη βιβλιογραφία· 215 εικ. 14· 216 εικ. 18· Maderna 2010α, 59-60 εικ. 87 a-c· Maderna 2010δ, 306), Παρίσι, Musée du Louvre αρ. ευρ. MA 3133 (Boschung 2002, 213 σημ. 31. 17 με παλαιότερη βιβλιογραφία· 221 εικ. 23· Κωνσταντινίδης 2016, 52-53 αρ. κατ. ΣΤ.γ.4 εικ. 220-224). Όσον αφορά τη κοχλιωτή διαμόρφωση των βοστρύχων και την προεξοχή τους από το περίγραμμα του προσώπου, βρίσκει παράλληλο στο μαρμάρινο κολοσσιαίο άγαλμα της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης από τη Veleia, το οποίο παρουσιάζει μερικές μικρές διαφορές από τον χαρακτηριστικό εικονογραφικό τύπο της μορφής, Πάρμα, Museo Nazionale αρ. ευρ. 829 (Boschung 2002, 213 σημ. 31. 19 με παλαιότερη βιβλιογραφία· Maderna 2010α, 57-60 εικ. 86 a-b· Maderna 2010δ, 306). Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ο D. Boschung δεν αναφέρει τη συγκεκριμένη κεφαλή ανάμεσα στα είκοσι οκτώ πορτρέτα της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης (Boschung 2002, 213 σημ. 31), αλλά ούτε και οι K. Fittschen και P. Zanker τη συμπεριλαμβάνουν στον κατάλογό τους (Fittschen – Zanker 1983).

³²⁸ Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης αρ. ευρ. ΕΑΜ 3554 (Κωνσταντινίδης 2016, 63-65 αρ. κατ. Ζ.γ.2 εικ. 274-290 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Ομοιότητες: οι πολλαπλές σειρές κοχλιωτών βοστρύχων στα πλαϊνά μέρη της κεφαλής, ο αριθμός των κοχλιωτών βοστρύχων στην πρώτη σειρά από την κορυφή της κεφαλής μέχρι τα αφτιά, η διαμόρφωση των ζυγωματικών. Διαφορές: το μάκρος των πλαϊνών βοστρύχων στην επιφάνεια του λαιμού, η μεγαλύτερη επιφάνεια των αφτιών, το σχήμα των ματιών, το πάχος των χειλιών, το προτεταμένο πηγούνι.

Δεδομένου ότι το γλυπτό βρέθηκε στην είσοδο του ναού θα μπορούσε να αποδίδει μία ιέρεια της Ίσιδας. Άλλωστε, και οι ιέρειες της συγκεκριμένης θεάς έφεραν διακριτικά στοιχεία του αξιώματός τους, όπως το διάδημα με ημισέληνο³²⁹. Αυτό στην προκειμένη περίπτωση θα εξηγούσε και την αποκρουσμένη κυκλική επιφάνεια στην κεφαλή του γλυπτού.

Η έλλειψη ζωντάνιας που διακρίνει το έργο είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της κυπριακής τέχνης. Ενδεχομένως, λοιπόν, να πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου. Το γλυπτό αυτό χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Δεν έχουν βρεθεί άλλα εικονιστικά αγάλματα μελών της αυτοκρατορικής αυλής στην περιοχή των Σόλων³³⁰. Ωστόσο, από τους Σόλους σώζεται μία αναθηματική επιγραφή σε λίθο προς τιμήν του αυτοκράτορα Τραϊανού³³¹. Σύμφωνα με την αποκατάσταση της επιγραφής αυτής από τον Mitford, ο αναθέτης είχε αφιερώσει στον Τραϊανό ένα άγαλμα³³². Εντούτοις, αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι το άγαλμα αυτό θα ήταν ένας αυτοκρατορικός ανδριάντας.

---

³²⁹ Βλ. για παράδειγμα το επιτύμβιο ανάγλυφο της Galatea, ιέρειας της Ίσιδας, η οποία φέρει στην κεφαλή διάδημα με ημισέληνο, Ρώμη, Musei Vaticani, Museo Pio Clementino, Loggia Scoperta (Goette 2012, 30 εικ. 15).

³³⁰ Γενικά ο αριθμός των αυτοκρατορικών αγαλμάτων που έχουν βρεθεί στην Κύπρο είναι πολύ περιορισμένος (Fejfer 2006, 95· Fujii 2015, 247).

³³¹ Mitford 1950, 32-33 αρ. κατ. 16 εικ. 18· Κρίγκος 2008, 850-851 αρ. κατ. Λευκ. 9.

³³² Ό.π. σημ. 331.

IIIε. Ενδοχώρα Κύπρου – Γόλγοι

Οι Γόλγοι, ή αλλιώς γνωστοί και ως Γολγοί, ήταν μία αρχαία πόλη στο εσωτερικό της νήσου (Εικόνα 54). Συγκεκριμένα βρισκόταν στη νοτιοανατολική πλευρά της Κύπρου, στα νοτιοανατολικά της πεδιάδας της Μεσαορίας.

Μικρά ευρήματα μαρτυρούν την κατοίκηση της περιοχής ήδη πριν από το 1050 π.Χ.³³³ Επιγραφικά δεν πιστοποιείται η ύπαρξη βασιλείου με την επωνυμία Γόλγοι και αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι η περιοχή ήταν ενταγμένη στο γειτονικό βασίλειο του Ιδαλίου. Μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., και την ενσωμάτωση του Ιδαλίου στο βασίλειο του Κιτίου, δεν είναι ακριβώς γνωστή η πορεία της περιοχής μέσα σε αυτό το σύστημα των βασιλείων³³⁴. Στο διάστημα της διαμάχης του Δημήτριου Πολιορκητή και του Πτολεμαίου του Α' για τον έλεγχο του νησιού (306-294 π.Χ.) η πόλη καταστράφηκε³³⁵. Η επανακατοίκηση της περιοχής διήρκεσε από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Η πιο σημαντική περίοδος του οικισμού φαίνεται να υπήρξε ο 5^{ος} και ο 4^{ος} αι. π.Χ., οπότε και χρονολογούνται τα τείχη της πόλεως και η αρουκρήνη³³⁶. Επίσης, εκείνη την εποχή, στα ανατολικά της πόλεως χρονολογείται η νεκρόπολη, ενώ στα νότιο-ανατολικά, στη σημερινή θέση «Άγιος Φώτιος», φαίνεται να υπήρχε κάποιο ιερό³³⁷. Ωστόσο, για

---

³³³ Μπακαλάκης 1988, 148.

³³⁴ Hermary – Mertens 2014, 18-19.

³³⁵ Μπακαλάκης 1988, 143.

³³⁶ Μπακαλάκης 1988, 26-36.

³³⁷ Μπακαλάκης 1988, 157-159. Από τα ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα, τα οποία έχουν εντοπιστεί στο σημείο, φαίνεται ότι υπήρχε λατρεία του Απόλλωνα, βλ. χαρακτηριστικά Hermary – Mertens 2014, 322-323 αρ. κατ. 450 εικ. 450 Vernet 2015, εικ. 4.

την εξεταζόμενη εποχή τα αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως επιτύμβια και αναθηματικά γλυπτά από το ιερό («Άγιος Φώτιος»)³³⁸, φανερώνουν μία μικρή κωμόπολη, χωρίς αξιόλογη υλική παρουσία. Δεν μπόρεσαν να εντοπιστούν δημόσια οικοδομήματα, κάτι που ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι δεν ανασκάφηκε ολόκληρος ο χώρος στον οποίο αναπτύχθηκε η αρχαία πόλη³³⁹. Κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια οικοδομήθηκε μία βασιλική³⁴⁰, ενώ με τις Αραβικές επιδρομές τον 7^ο αι μ.Χ. ο τόπος φαίνεται να ερήμωσε³⁴¹.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν από την κατηγορία των επιτύμβιων έργων δύο δείγματα τα οποία έχουν έντονες ρωμαϊκές επιρροές στην εικονογραφία των προσώπων.

Το πρώτο είναι ένα επιτύμβιο ανάγλυφο από ασβεστόλιθο ύψους 92 εκ. και πλάτους 78 εκ., το οποίο βρέθηκε στη νεκρόπολη των Γόλγων³⁴². (Εικόνα 55 α-β).

---

³³⁸ Βλ. παρακάτω. Επισημαίνεται ότι τα αναθήματα που προέρχονται από τον χώρο του ιερού, καλύπτουν μόνο την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Αυτό πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι μεγάλος αριθμός των ιερών που υπήρχαν στο νησί, εγκαταλείπεται κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων (Parantoniou 2013, 33-57 εικ. 1-16).

³³⁹ Ιστορία των ανασκαφών: Τις ανασκαφές στην περιοχή διεξήγαγε τις χρονιές 1969-1972 το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης με επικεφαλής τον Γ. Μπακαλάκη (Μπακαλάκης 1988). Στους Γόλγους, ωστόσο, βρέθηκαν περίπου έναν αιώνα πριν, κατά τα μέσα του 19^{ου} αι., Γάλλοι ερευνητές (Counts 2001, 132-133 με σημ. 13' Counts 2011β, 45-48), αλλά και ο Luigi Palma di Cesnola, διπλωματικός αντιπρόσωπος της Αμερικής στην Κύπρο, ο οποίος προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στην προσπάθειά του να ανακαλύψει αρχαιολογικά κειμήλια. Τα ευρήματά του κοσμούν σήμερα μεγάλα μουσεία του εξωτερικού (Καραγιώργης 2015' Hermary – Mertens 2014). Σήμερα στους Γόλγους, μερικά μέτρα μόνο μακριά από τον ανεσκαμμένο χώρο, υπάρχουν τουρκικά φυλάκια, καθώς η περιοχή ανήκει στον ημικατεχόμενο δήμο της Αθηνού (Counts 2011β, 52).

³⁴⁰ Μπακιρτζής 1976, 260-266 σχ. 1, 2 πιν. XLII, XLIII.

³⁴¹ Μπακαλάκης 1988, 145.

³⁴² Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2487 (Roujadji-Richter 2009, 178 με σημ. 3 εικ. 1' 183-184' Hermary – Mertens 2014, 347-348 αρ. κατ. 483 εικ. 483). Από το συγκεκριμένο έργο λείπουν μέρος των χεριών των απεικονιζόμενων μορφών και μικρό τμήμα στο κάτω μέρος του αναγλύφου. Επίσης, μεγάλο μέρος του άνω τμήματος του αναγλύφου μαζί με το κεφάλι της δεξιάς μορφής είναι συγκολλημένο, καθώς είχε αποκοπεί. Νεότερες συμπληρώσεις υπάρχουν στις παραστάδες, στις μύτες και στους λαιμούς των μορφών, στο

Το ανάγλυφο θα είχε μορφή ναΐσκου με τις παραστάδες να έχουν ημικυλινδρική απόληξη. Απεικονίζει νεκρόδειπνο³⁴³. Δύο ανδρικές μορφές ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, η μία ανακεκλιμένη και η άλλη καθιστή, φαίνεται να κάνουν τη χειραψία της δεξίωσης. Μπροστά από το ανάκλιτρο, στα δεξιά της σκηνής απεικονίζεται ένα τραπέζι με προσφορές. Η αριστερή ανδρική μορφή διπλώνει το αριστερό της χέρι στο στήθος για να κρατήσει την κατακόρυφη παρυφή του ιματίου της. Και οι δύο άνδρες έχουν στρογγυλό πρόσωπο με αμυγδαλόσχημα μάτια και απεικονίζονται αγένειοι. Επιπλέον, φέρουν την ίδια κόμμωση, δηλαδή ίσιους βοστρύχους που πέφτουν σε πυκνή διάταξη γύρω από το μέτωπο και κατευθύνονται από τους κροτάφους προς το κέντρο του μετώπου. Τέλος και οι δύο ανδρικές μορφές είναι στεφανωμένες, η αριστερή με στρόφιον, ενώ η δεξιά με ένα δάφνινο στεφάνι το οποίο φέρει άνθος στο κέντρο, πάνω από το μέτωπο, και στη συνέχεια φύλλα δάφνης³⁴⁴.

Σκηνές νεκρόδειπνου σε επιτύμβια γλυπτά υπήρχαν στην Κύπρο ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ.³⁴⁵ και μάλιστα φαίνεται να επικρατούν κυρίως

στεφάνι και στην πλαϊνή όψη του προσώπου της δεξιάς μορφής. Κατά τη διάρκεια των συμπληρώσεων σφραγίστηκαν και οι οπές που υπήρχαν εκατέρωθεν της κεφαλής των δύο μορφών, πιθανώς για την τοποθέτηση κάποιου επιπλέον διακοσμητικού στοιχείου (Ρογιάτζι-Ρίχτερ 2009, 178).

³⁴³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με σκηνές νεκρόδειπνου, αλλά και σκηνές συμποσίου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Frenz 1985· Dunbabin 2003. Για το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. χαρακτηριστικά Schmaltz 1983· Fabricius 1999.

³⁴⁴ Ο συνδυασμός φύλλων δάφνης και κορύμβου στην κορυφή του στεφανιού έχει αναγνωριστεί από την Ε. Ρογιάτζι-Ρίχτερ ως τύπος που σημειώνεται μόνο στην Κύπρο (Ρογιάτζι-Ρίχτερ 2009, 183-184). Για τα στεφάνια κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Rumscheid 2000· Bergmann 2010, αλλά και το σημαντικό έργο της Α. Krug, *Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie* (6. - 1. Jahrh. v. Chr.) (Mainz 1968).

³⁴⁵ Hermary – Mertens 2014, 342· Ρογιάτζι-Ρίχτερ 2014, 173, βλ. ενδεικτικά την αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη με σκηνή νεκρόδειπνου από τους Γόλγους που χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ., Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2843

στην κεντρική και στην ανατολική πλευρά της νήσου³⁴⁶. Τα νεκρόδειπνα εγκαταλείπονται ως εικονογραφικό θέμα επιτύμβιων αναγλύφων στην Κύπρο μετά το τέλος της δυναστείας των Ιουλίων-Κλαυδίων³⁴⁷.

Η χειραψία της δεξίωσης, η οποία είναι γνωστή από τα κλασικά χρόνια και συνεχίζει και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (*dextrarum iunctio*), ερμηνεύεται με διάφορους τρόπους: συνήθως αποτελεί σύμβολο πίστεως³⁴⁸, ενώ στις περιπτώσεις που πραγματοποιείται μεταξύ μίας γυναικείας και μίας ανδρικής μορφής συνήθως εξηγείται ως συμβολισμός για την απεικόνιση ενός αντρόγυνου³⁴⁹. Επίσης, όταν απαντάται σε επιτύμβια γλυπτά, μπορεί και να δηλώνει τον οικογενειακό δεσμό ή και την έννοια του αποχαιρετισμού³⁵⁰. Το εξεταζόμενο γλυπτό πιθανώς να εμπίπτει σε αυτήν την τελευταία κατηγορία (οικογενειακός δεσμός ή αποχαιρετισμός).

Οι πτυχές των ενδυμάτων είναι σχηματικά αποδοσμένες χωρίς ιδιαίτερη πλαστικότητα, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τα κεφάλια των ανδρών, τα οποία είναι λεπτομερώς επεξεργασμένα³⁵¹. Αυτή η διαφορά στην κατεργασία δημιουργεί στον θεατή την αίσθηση δυσαναλογίας των μελών του σώματος (μεγάλο κεφάλι σε μικρό σώμα). Επίσης, τα πρόσωπα των δύο μορφών αποδίδονται εξιδανικευμένα, χωρίς να παρουσιάζονται τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά.

(Hermay – Mertens 2014, 343 αρ. κατ. 478 εικ. 478). Αντίθετα, αντίστοιχες σκηνές στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα ξεκινούν από τον 4^ο αι. π.Χ. (Boardman 2002, 212).

³⁴⁶ Parks 2002, 7.

³⁴⁷ Ρογιάτζι-Ρίχτερ 2009, 184-185.

³⁴⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hamat 2014, 881-892 εικ. 1.

³⁴⁹ Aristodemou 2014, 127.

³⁵⁰ Maestro – Nuez 2012, 28-30 εικ. 2-4· Nováková – Pagáčová 2016, 207.

³⁵¹ Η τάση αυτή να αποδίδονται πιο προσεγγισμένα τα πρόσωπα των μορφών σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα επικρατεί στην Κύπρο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. (Ρογιάτζι-Ρίχτερ 2009, 177-178).

Πιθανόν να πρόκειται για ένα έργο εγχώριας παραγωγής, λαμβάνοντας υπ' όψη και το υλικό από το οποίο δημιουργήθηκε.

Οι κοντοί βόστρυχοι που πλαισιώνουν το μέτωπο παραπέμπουν στην εποχή των Ιουλίων-Κλαυδίων και συγκεκριμένα στην εποχή του αυτοκράτορα Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.)³⁵² (Εικόνα 56 α-β).

Το δεύτερο έργο από τους Γόλγους είναι μία επιτύμβια στήλη, καλής ποιότητας, από ασβεστόλιθο ύψους 149 εκ. και πλάτους 72 εκ.³⁵³ (Εικόνα 57 α-β).

Απεικονίζεται μετωπικά, μέσα σε αρχιτεκτονική πλαισίωση, μία καθιστή γυναίκα αποδοσμένη σε έξεργο ανάγλυφο. Πρόκειται για μία ραδινή μορφή ενδεδυμένη με ιμάτιο και χειριδωτό χιτώνα, ο οποίος είναι ζωσμένος κάτω από το στήθος. Φέρει ωοειδές πρόσωπο με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά. Η περίτεχνη κόμμωση αποτελείται αρχικά από μία κοχλιωτή διαμόρφωση των μαλλιών γύρω από το μέτωπο που στη συνέχεια απολήγει σε ένα «τουρμπάνι» από πλεξίδες, το οποίο επικάθεται στην κορυφή της κεφαλής.

Στις πτυχές των ενδυμάτων παρατηρείται έντονη γραμμικότητα, ενώ με ιδιαίτερη επιμέλεια έχουν αποδοθεί τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η κόμη και τα κοσμήματα (περιδέραια, ενώτια). Τα στοιχεία αυτά, δηλαδή η σχηματοποίηση στο σώμα της μορφής και η επιμελημένη

---

³⁵²Βλ. χαρακτηριστικά τον εικονιστικό ανδριάντα του Κλαυδίου ως Jupiter, Ρώμη, Musei Vaticani, Museo Pio Clementino, Sala Rotonda (Maderna 2010β, 91-92 εικ. 129 Maderna 2010δ, 311 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Για μία σύνοψη της έρευνας των πορτρέτων του Κλαυδίου βλ. Massner 1994.

³⁵³ Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. MNB 2029 (Ρογιάτζι-Richter 2009, 179 με σημ. 6 εικ. 4· 185-186). Λείπει το άνω τμήμα της επιτύμβιας στήλης, ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο αποκοπεί, διαμορφώνοντας μία ημικυκλική απόληξη γύρω από την απεικονιζόμενη μορφή, δημιουργεί την εντύπωση ότι πρόκειται για ηθελημένη παρέμβαση. Φθορές υπάρχουν στα δάχτυλα των χεριών και στην περιοχή κάτω από τα γόνατα.

απόδοση της κεφαλής, παραπέμπουν σε προϊόν τοπικού εργαστηρίου, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Όσον αφορά τη χρονολόγηση του έργου, η κοχλιωτή διαμόρφωση αποτελεί χαρακτηριστικό της εποχής του Νέρωνα και των Φλαβίων (69-96 μ.Χ.)³⁵⁴, ενώ έργα αναφοράς για το «τουρμπάνι» από πλεξίδες γύρω από την κεφαλή υπάρχουν κατεξοχήν στην εποχή του αυτοκράτορα Αδριανού (117-138 μ.Χ.), αν και είχε ξεκινήσει να διαδίδεται ήδη από την εποχή του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.)³⁵⁵. Επομένως, η στήλη πρέπει να δημιουργήθηκε στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.³⁵⁶

Τα πρόσωπα που απεικονίζονται στα δύο παραπάνω επιτύμβια γλυπτά, αν και ακολουθούν τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις που επικρατούν στην αυτοκρατορική αυλή τη συγκεκριμένη εποχή, δε πρέπει να ήταν Ρωμαίοι πολίτες, αλλά πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας. Κ' αυτό γιατί στην Κύπρο κατά τον 1^ο αι. και τον 2^ο αι. μ.Χ., το διάστημα, δηλαδή, στο οποίο τοποθετούνται τα δύο γλυπτά, οι Ρωμαίοι πολίτες ήταν λιγιστοί και συγκεντρώνονταν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα (Κούριον, Νέα Πάφος, Παλαίπαφος, Σαλαμίνα, Σόλοι κ.τ.λ.), και όχι τόσο στην ενδοχώρα³⁵⁷. Επιπλέον, η προσεγμένη στα δεδομένα της εποχής εικονογραφία και η αρκετά επιμελημένη εργασία μαρτυρεί ότι οι

---

³⁵⁴ Βλ. χαρακτηριστικά την προτομή της Ιουλίας-Φλάβιας, Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. ευρ. 8638 (Raff κ.ά. 2017β, εικ. 2.15). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δυναστεία των Φλαβίων και την εικονογραφία τους βλ. Daltrop κ.ά. 1966.

³⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά το πορτρέτο μίας νεαρής γυναίκας (130-140 μ.Χ.), Σικάγο, The Art Institute Of Chicago αρ. ευρ. 1960.64 (Raff κ.ά. 2017γ, εικ. 7-7.3).

³⁵⁶ Σύμφωνα με την Ε. Ρογιάτζι-Ρίχτερ σε αυτή τη χρονολόγηση συνηγορούν και τα κοσμήματα της μορφής, καθώς το περιδέριο το οποίο φέρει στον λαιμό αποδίδει έναν τύπο που επικρατούσε στα χρόνια της αυτοκρατορίας του Τραϊανού (Ρογιάτζι-Ρίχτερ 2009, 185-186).

³⁵⁷ Κρίγκος 2008, 79· Michaelides 2017, 57. Βλ. και σελ. 923 σημ. 18.

παραγγελιοδότες αυτών των επιτύμβιων γλυπτών κατάγονταν από τα υψηλά στρώματα της τοπικής κοινωνίας.

Από τα επιτύμβια γλυπτά ξεχωρίζει επίσης και ένα επιτύμβιο μνημείο το οποίο βρέθηκε στη νεκρόπολη των Γόλγων και φέρει την υπογραφή του γλύπτη που το δημιούργησε³⁵⁸.

Το συγκεκριμένο γλυπτό ύψους 109,2 εκ. είναι κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο και αποτελεί δημιούργημα του γλύπτη Ζωΐλου³⁵⁹ (Εικόνα 58 α-β).

Αποδίδονται δύο ολόγλυφες γυναικείες μορφές που πατούν στην ίδια βάση, εκ των οποίων η αριστερή είναι καθιστή, ενώ η δεξιά είναι όρθια. Η καθιστή μορφή φέρει χιτώνα και ιμάτιο με το οποίο καλύπτει εν μέρει και το κεφάλι. Η συστάδα πτυχών, η οποία ξεκινάει από την περιοχή των μηρών και γλιστράει προς τα κάτω, φαίνεται να ανήκει στο ιμάτιο. Αβέβαιη είναι η ταύτιση του στοιχείου που βρίσκεται μεταξύ των πελμάτων και προβάλλεται κάτω από το ιμάτιο. Πιθανόν να πρόκειται για ένα ακόμη ύφασμα από τον χιτώνα της μορφής. Η καθιστή γυναίκα απλώνει το αριστερό της χέρι στην πυξίδα που κρατάει η υπηρέτρια, η οποία στέκεται δίπλα της. Η κεφαλή της καθιστής μορφής είναι αρκετά φθαρμένη με αποτέλεσμα να μην είναι αναγνωρίσιμα τα χαρακτηριστικά του προσώπου της. Το μέτωπο περιβάλλει μία μάζα μαλλιών η οποία αποτελείται από πολλούς κοχλιωτούς βοστρύχους, ενώ εκατέρωθεν του

---

³⁵⁸ Υπογραφές γλυπτών αναφέρθηκαν και στην περιοχή της Σαλαμίνας (σελ. 70).

³⁵⁹ Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2490 (Senff 1989, 189· Karageorghis κ.ά. 2000, 267 αρ. κατ. 431 εικ. 431· Hermary – Mertens 2014, 352 αρ. κατ. 489 εικ. 489). Από το έργο λείπει η κεφαλή και το αριστερό χέρι της δεξιάς μορφής από το ύψος περίπου του αγκώνα και κάτω. Αποκρουσμένο είναι το δεξί χέρι της καθήμενης μορφής, ενώ λείπει το αντικείμενο το οποίο φαίνεται ότι θα κρατούσε. Αρκετά φθαρμένο και αποκρουσμένο είναι και το πρόσωπο της μορφής, ενώ φθαρμένο είναι και το αριστερό χέρι.

λαιμού βρίσκεται ένας στριφτός βόστρυχος. Η γυναίκα φέρει ενώτια και περιδέραιο στον λαιμό. Στα αριστερά της βρίσκεται η υπηρέτρια, η οποία κρατάει την πυξίδα. Στο αριστερό της χέρι, το οποίο σώζεται αποσπασματικά, πιθανόν να κρατούσε καθρέφτη. Η υπηρέτρια, το κεφάλι της οποίας δεν έχει σωθεί, είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και με ένα ύφασμα το οποίο φέρει στον αριστερό της ώμο και στις παρυφές του έχει κρόσσια³⁶⁰.

Στη βάση του έργου, κάτω από τη μορφή της υπηρέτριας, υπάρχει επιγραφή με την υπογραφή του γλύπτη.

Ζώιλος | Γόλγιος | έποιεί

Και σε αυτό το γλυπτό, όπως και στο προηγούμενο (Εικόνα 57 α-β), η καθιστή μορφή φέρει πλήθος κοσμημάτων.

Πρόκειται για έργο εγχώριας παραγωγής, δεδομένου, μάλιστα, ότι ο γλύπτης που υπογράφει το μνημείο κατάγεται από την Κύπρο. Αυτό

---

³⁶⁰ Το είδος του υφάσματος που απολήγει σε κρόσσια δεν είναι εύκολο να αναγνωρισθεί. Είναι γνωστό ότι το μάτιο μπορούσε να έχει κροσσωτή απόληξη και παρατηρείται σε γυναικεία αγάλματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, όπως στο άγαλμα γυναικείας μορφής του 2^{ου} αι. π.Χ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου (Μαρκουλίδου 2007, 214-215 αρ. κατ. Τ 2 πιν. 7.1 με παλαιότερη βιβλιογραφία), στο άγαλμα της Λουκίλλας ή της Άννιας Φαυστίνας από το Νυμφαίο της Αρχαίας Ολυμπίας, Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. Α 160 (Χατζή 2008, 352 με εικόνα· Χιώτη 2012, 265-266 αρ. κατ. 47 πιν. 39) και στο άγαλμα γυναικείας μορφής της εποχής των Σεβήρων, Ρώμη, Musei Capitolini αρ. ευρ. 636 (Μαρκουλίδου 2007, 266-267 αρ. κατ. Ρ 28 πιν. 31.3 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Ωστόσο, στο εξεταζόμενο γλυπτό το εν λόγω στοιχείο δεν έχει το μέγεθος ενός ιματίου. Φαίνεται να αποδίδει περισσότερο μία λωρίδα υφάσματος που καλύπτει μόνο τη αριστερή πλευρά του κορμού και της πλάτης. Ο Β. Καραγεώργης το περιγράφει ως “hieratic tasseled band” (Karageorghis κ.ά. 2000, 267). Ίσως πράγματι κάποιες αντιστοιχίες μπορούν να βρεθούν στον Ισιακό τελαμώννα που φέρουν οι ιέρειες της θεάς, βλ. χαρακτηριστικά το άγαλμα μίας Ιέρειας της Ίσιδας από την Αλεξάνδρεια (Goette 2012, 30-31 εικ. 16a-b). Εντούτοις, συνήθως στοιχεία που υποδηλώνουν ιερατικό αξίωμα φέρουν οι ίδιες οι ιέρειες και οι ιερείς και όχι οι υπηρέτες τους, βλ. ενδεικτικά την επιτύμβια στήλη της Αμμίας Βιβουλλίας, ιέρειας της Ίσιδας του 3^{ου} αι. μ.Χ., Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς (Σταϊνχάουερ 2001, 370, 391 εικ. 507). Για εξαγωγή ενός ασφαλούς συμπεράσματος απαιτείται μία πιο εκτεταμένη παραπάνω έρευνα.

όμως διαπιστώνεται και από τη γραμμικότητα των πτυχών των ενδυμάτων.

Αναφορικά με τη χρονολόγηση του έργου, η κοχλιωτή κόμη γύρω από το μέτωπο παραπέμπει στην εποχή των Φλαβίων (69-96 μ.Χ.)³⁶¹. Η χρονολόγηση του γλυπτού σε αυτήν την περίοδο, υποδεικνύει και την εποχή κατά την οποία δραστηριοποιήθηκε και ο γλύπτης Ζώιλος.

Το επόμενο γλυπτό, αν και δε διακρίνεται για τις ρωμαϊκές του επιρροές και η χρήση του παραμένει άγνωστη³⁶², ξεχωρίζει λόγω του μεγέθους του. Πρόκειται για ένα γυναικείο, ασβεστολιθικό εικονιστικό άγαλμα ύψους 191,8 εκ. (Εικόνα 59)³⁶³.

Αποδίδεται μία όρθια, γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει και το κεφάλι. Το δεξί της χέρι βρίσκεται κάτω από το ιμάτιο και είναι λυγισμένο μπροστά στο στήθος, κρατώντας την παρυφή του ενδύματος που πέφτει από την αριστερή πλευρά της κεφαλής. Το αριστερό χέρι της μορφής, ελαφρώς προτεταμένο, καλυπτόταν επίσης από το ιμάτιο. Στηρίζει το βάρος της στο δεξιό της πόδι, ενώ το αριστερό είναι ελαφρώς λυγισμένο. Φέρει ωοειδές πρόσωπο. Η κόμη της μορφής φαίνεται να ήταν πιασμένη στο πίσω μέρος της κεφαλής. Η γυναίκα, και σε αυτήν την περίπτωση, έφερε περιδέραιο και ενώτια.

---

³⁶¹ Βλ. σελ. 88 σημ. 354.

³⁶² Βλ. σελ. 92-93.

³⁶³ Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2456 (Karageorghis κ.ά. 2000, 265 αρ. κατ. 428 εικ. 428 Hermary – Mertens 2014, 172 αρ. κατ. 208 εικ. 208). Από το έργο λείπει ο αριστερός βραχίονας μαζί με μέρος από την αριστερή πλευρά του σώματος. Επίσης, λείπει η αριστερή παλάμη και η παρυφή του ιματίου που απλώνεται κάτω από αυτήν, αλλά και το μπροστινό τμήμα των πελμάτων που εξέχει κάτω από το ένδυμα. Τα ενώτια αλλά και μέρος του ιματίου είναι συμπληρωμένα.

Το συγκεκριμένο γλυπτό ακολουθεί τον λεγόμενο τύπο Formia³⁶⁴, ο οποίος εντοπίζεται τόσο σε έργα από τις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας³⁶⁵, όσο και σε γλυπτά της Ιταλίας³⁶⁶.

Το επίπεδο σώμα, η γραμμικότητα στις πτυχές των ενδυμάτων, τα τραχιά χαρακτηριστικά της μορφής και η έλλειψη ζωντάνιας στο γλυπτό, υποδηλώνουν ότι πρόκειται για ένα έργο κυπριακής παραγωγής. Πιθανόν αποδίδεται μία γυναίκα της τοπικής αριστοκρατίας, χωρίς την εξατομίκευση των χαρακτηριστικών της, ακολουθώντας έναν δημοφιλή αγαλματικό τύπο της εποχής.

Αν και η επαρχιώτικη τέχνη δυσκολεύει τη χρονολόγηση του γλυπτού, είναι πιθανό να ανήκει στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε και δημιουργείται και ο συγκεκριμένος αγαλματικός τύπος³⁶⁷.

Τέλος, για τη χρήση του λίγα πράγματα μπορούν να γραφούν. Αναφορικά με τον τόπο εύρεσης του γλυπτού, σε προγενέστερους καταλόγους συναντά κανείς μόνο την πληροφορία “From the ruins of Golgoi”³⁶⁸. Επομένως, ελλείψει αυτού του στοιχείου δε μπορεί να αναγνωριστεί με ασφάλεια η λειτουργία του. Μπορεί, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ανάλογου τύπου εικονογραφικά έργα μικρότερου

---

³⁶⁴ Για τον συγκεκριμένο τύπο βλ. Καζακίδη 2012, 202 εικ. 11, 12· 205 με σημ. 37 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁶⁵ Μερικά παραδείγματα προέρχονται και από τον ελλαδικό χώρο βλ. Θέμελης 2004, 183-184, αρ. κατ. 80· Themelis 2012-2013, 24-25 αρ. κατ. 3 εικ. 19· Σταμπολίδης 2020, 85, 98 (σημειώνεται ότι το συγκεκριμένο άγαλμα αναφέρεται από τον Π. Θέμελη και από τον Ν. Χ. Σταμπολίδη ως μικρή Ηρακλειώτισσα. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και η Π. Καραναστάση στις παρακάτω δημοσιεύσεις της, πιθανώς να ταιριάζει καλύτερα στον αγαλματικό τύπο Formia λόγω του τριγωνικού σχήματος που έχει λάβει το ιμάτιο στο διάστημα μεταξύ του δεξιού ώμου και του αριστερού πήχη)· Καζακίδη 2012, 202 εικ. 11, 12· 205 με σημ. 37· Καραναστάση 2015, 418 με σημ. 3· Καραναστάση 2018, 239 σημ. 4.

³⁶⁶ Pflug 1989, 79, 170-171 αρ. κατ. 45 πιν. 10 εικ. 1, 2· 226-227 αρ. κατ. 179 πιν. 24 εικ. 3.

³⁶⁷ Alexandridis 2004, 270 σημ. 37.

³⁶⁸ Karageorghis κ.ά. 2000, 265 αρ. κατ. 428· Hermay – Mertens 2014, 172 αρ. κατ. 208.

μεγέθους, έχουν βρεθεί στην περιοχή του ιερού, στη σημερινή θέση «Άγιος Φώτιος»³⁶⁹ (Εικόνες 60, 61).

IIIστ. Ενδοχώρα Κύπρου – Χύτροι

Οι Χύτροι, σημερινή Κυθρέα, βρίσκονταν στη νότια πλαγιά της οροσειράς του Πενταδακτύλου, σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων από τη σημερινή πόλη της Λευκωσίας (Εικόνα 62).

Κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο ήταν ένα από τα βασίλεια της Κύπρου, ενώ από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά απετέλεσε μία από τις σημαντικές πόλεις του νησιού³⁷⁰. Οι Χύτροι ήταν σημαντικοί για τη γεωγραφική τους θέση, καθώς βρίσκονταν περίπου στη μέση των δρόμων που οδηγούσαν προς τις γειτονικές πόλεις, αλλά και για τις πηγές νερού, από τις οποίες υδροδοτούνταν οι γύρω οικισμοί³⁷¹. Από τους σοβαρούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. επλήγησαν και οι Χύτροι, επειδή όμως η πόλη συνέχισε να υδροδοτεί και τους επόμενους αιώνες τις κοντινές σε αυτήν τοποθεσίες, θα πρέπει να ανοικοδομήθηκε. Αυτό ίσως

---

³⁶⁹ Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2724 και Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2709 αντίστοιχα (Hermayr – Mertens 2014, 172-174 αρ. κατ. 209' 211 εικ. 209' 211).

³⁷⁰ Stylianou 1989, 512.

³⁷¹ Χοτζάκογλου 2005, 544 με σημ. 610' Χοτζάκογλου 2016, 38, 39 εικ. 1γ' Παναγίδης 2018, 15, 16 με εικόνα.

Ιστορία των ανασκαφών: Στα τέλη του 19^{ου} αι. διενεργήθηκαν στην περιοχή έρευνες από τον L. P. Cesnola και από τον M. Ohnefalsch-Richter με μοναδικό στόχο, και στις δύο περιπτώσεις, την ανακάλυψη θησαυρών (Χοτζάκογλου 2016, 44). Πριν το 1974 και την κατάληψη της περιοχής από τα τουρκικά στρατεύματα, το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου διεξήγαγε έρευνες στη νεκρόπολη της Γεωμετρικής περιόδου (Νικολάου 1965, 30-73). Αν και οι επιγραφικές μαρτυρίες υποδεικνύουν μία σημαντική αρχαιολογική θέση, ελλείψει συστηματικών ανασκαφών στην περιοχή, η μορφή της πόλεως κατά την αρχαιότητα παραμένει άγνωστη.

συνέβη στα χρόνια επανίδρυσης και της Σαλαμίνας/Κωνσταντίας από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο Β' (337-361 μ.Χ.)³⁷².

Όσον αφορά τα ευρήματα ρωμαϊκής γλυπτικής, οι επιφανειακές έρευνες απέφεραν μόνο λίγα ειδώλια³⁷³. Ωστόσο, από τους Χύτρους προέρχεται ένα από τα αξιολογότερα δείγματα πλαστικής της ρωμαϊκής Κύπρου και γι' αυτόν τον λόγο δε γινόταν να παραλειφθεί από την παρούσα εργασία.

Πρόκειται για τον χάλκινο εικονιστικό ανδριάντα, υπερφυσικού μεγέθους (ύψ. 208 εκ.), του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) (Εικόνα 63 α-γ)³⁷⁴, ο οποίος ανακαλύφτηκε τυχαία σε καλλιεργήσιμη περιοχή της πόλεως.

Είναι ένα πολύ καλής ποιότητας έργο, το οποίο εικονίζει τον αυτοκράτορα γυμνό³⁷⁵. Αποδίδεται όρθιος με τα δύο χέρια λυγισμένα σε μία στάση που υποδεικνύει ότι κάτι θα κρατούσε. Στηρίζεται στο δεξί του

---

³⁷² Χοτζάκογλου 2016, 39.

³⁷³ Για τις έρευνες αυτές βλ. Παπακωνσταντίνου 2016, 138-151.

³⁷⁴ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Ε 549 (Vessberg – Westholm 1956, 104 πιν. XXI, XXII· McCann 1968, 133-134 αρ. κατ. 11 πιν. 30· Soechting 1972, 140 αρ. κατ. 15· Christou 1997, 46, 47 εικ. 14· Ramage 2000, 266, 268 εικ. 9.3· Lahusen – Formigli 2001, 245-246 αρ. κατ. 150 εικ. 150.1-150.4· Fejfer 2006, 96 εικ. 17· 97 εικ. 18· Michaelides 2012, 70 εικ. 10.3· Fujii 2015, 246-247, 253· Παπακωνσταντίνου 2016, 140 εικ. Β022· 147 αρ. κατ. Β022· Karanastasi 2019, 599 εικ. 16· 600). Το γλυπτό συναρμολογήθηκε από πολλά τμήματα τα οποία είχαν αποκοπεί. Επειδή μέχρι στιγμής δεν υπάρχει λεπτομερής δημοσίευση του έργου δεν μπορεί να γραφεί κάτι συγκεκριμένο για τις εργασίες συντήρησής του. Ωστόσο, φαίνεται να έχουν γίνει συμπληρώσεις σε ορισμένα σημεία, για παράδειγμα στα πόδια και στο δεξί χέρι (Lahusen – Formigli 2001, 245).

³⁷⁵ Η «ηρωική γυμνότητα» σε εικονιστικούς ανδριάντες, αν και ήταν πιο συνηθισμένη στις ανατολικές κτήσεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δεν ήταν κάτι ξένο και για τους κατοίκους των δυτικών επαρχιών. Βλ. ενδεικτικά τον μαρμάρινο εικονιστικό ανδριάντα ενός Ρωμαίου πολίτη από τα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. από τη λεγόμενη Voconius Pollio Villa στο Marino, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum αρ. ευρ. 82302 (Maderna 2010γ, 122 εικ. 191· Maderna 2010δ, 319 με παλαιότερη βιβλιογραφία). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το θέμα της «ηρωικής γυμνότητας» βλ. Hallett 2005.

πόδι, ενώ το αριστερό βρίσκεται ελαφρώς πιο πίσω και πατά στα ακροδάχτυλα. Στρέφει την κεφαλή προς τα αριστερά.

Φέρει ωοειδή κεφαλή με ορθογώνιο μέτωπο χωρίς ρυτίδες και αμυγδαλόσχημα μάτια με έντονα τονισμένα τα κάτω βλέφαρα. Έχει ίσια μύτη με πεπλατυσμένα πτερύγια και ρινοπαραειακές ρυτίδες. Το μουστάκι κυρτώνεται προς τα μέσα και καλύπτει το άνω χείλος του στόματος. Η γενειάδα αποτελείται από μακριούς κυματιστούς βοστρύχους, ενώ η κόμη αποτελείται από κοντούς κυματιστούς βοστρύχους, οι οποίοι απολήγουν τριγωνικά στο μέτωπο, καθώς υποχωρούν στους κροτάφους.

Η κεφαλή εμφανίζει ομοιότητες με τις εικονιστικές κεφαλές που δημιουργήθηκαν στα πρώτα χρόνια ανάληψης της εξουσίας της αυτοκρατορίας από τον Σεπτίμιο Σεβήρο (193 μ.Χ.-196/7 μ.Χ.)³⁷⁶. Συγκεκριμένα, συγκρίνοντας για παράδειγμα τη μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή από τη Ρώμη³⁷⁷ (Εικόνα 64) και τη χρυσή προτομή από την Πλωτινόπολη (Διδυμότειχο)³⁷⁸ (Εικόνα 65 α-β), που έχουν χρονολογηθεί σε αυτό το διάστημα (193 μ.Χ.-196/7 μ.Χ.), με το εξεταζόμενο γλυπτό, παρατηρούνται αντιστοιχίες στους κοντούς κυματιστούς βοστρύχους, στη διευθέτηση της κόμης στο μέτωπο με την ελαφρά υποχώρηση των μαλλιών στους κροτάφους, στις ρινοπαραειακές ρυτίδες και στο μουστάκι

---

³⁷⁶ Σύμφωνα με την κατάταξη της A. M. McCann πρόκειται για τους τύπους I-III (McCann 1968, 85-91), ενώ στην κατάταξη του D. Soechting είναι ο τύπος I (Soechting 1972, 31-32, 271). Για την τυπολογία των πορτρέτων του Σεπτιμίου Σεβήρου βλ. επίσης de Pury-Gysel 2017, 54-57 εικ. 48, 54.

³⁷⁷ Ρώμη, Museo Centrale Montemartini αρ. ευρ. 2309 (McCann 1968, 128-129 αρ. κατ. 4 πιν. 24 εικ. a-d' Soechting 1972, 143 αρ. κατ. 19, de Pury-Gysel 2017, 47 εικ. 48' 54 εικ. 54' Kreikenbom 2019α, 19, 67, 68, 77, 78 εικ. 57 a-b' Kreikenbom 2019β, 518 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁷⁸ Κομοτηνή, Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής αρ. ευρ. 207 (de Pury-Gysel 2017, 10-100 με εικόνες και με αναφορά στην ιστορία της έρευνας σχετικά με αυτό το εύρημα στις σελ. 20-23).

που κυρτώνεται προς τα μέσα. Η Α. Μ. McCann υποστήριξε για το άγαλμα από την Κύπρο ότι ταιριάζει καλύτερα στον τύπο III με επιδράσεις από τους τύπους I και II³⁷⁹, ενώ ο D. Soechting³⁸⁰, αλλά και οι Lahusen – Formigli αργότερα³⁸¹, θεώρησαν ότι πρόκειται για παραλλαγή του τύπου I.

Ακολουθεί κλασικά πρότυπα, καθώς η στάση των ποδιών του, με το ένα πόδι να βρίσκεται λίγο πιο πίσω και να πατά στα ακροδάχτυλα, παραπέμπει σε έργα της σχολής του Πολυκλείτου, ενώ η μαλακή διάπλαση των μυών του σώματος αποτελεί στοιχείο της ύστερης ελληνιστικής περιόδου³⁸². Στο αριστερό του χέρι θεωρείται ότι θα κρατούσε μία λόγχη, ενώ στο δεξί ίσως υπήρχε ένα τρόπαιο. Επομένως, ο Σεπτίμιος Σεβήρος στην προκειμένη περίπτωση έχει αποδοθεί στον τύπο του Mars Pater³⁸³. Δυστυχώς, το ακριβές σημείο, όπου ήταν τοποθετημένο το συγκεκριμένο γλυπτό (π.χ. αγορά, θέατρο, θέρμες, ιερό), παραμένει άγνωστο.

---

³⁷⁹ Ό.π. σημ. 376.

³⁸⁰ Ό.π. σημ. 376.

³⁸¹ Lahusen – Formigli 2001, 246.

³⁸² Βλ. χαρακτηριστικά τον Ψευδο-Αθλητή από τη Δήλο, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1828 (Smith 2009, 327, 329-330, 335 εικ. 315).

³⁸³ Σε νομισματική απεικόνιση του 195 μ.Χ. εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο η προτομή του Σεπτιμίου Σεβήρου, ενώ στον οπισθότυπο υπάρχει το ομοίωμα του Mars Pater (de Pury-Gysel 2017, 49 εικ. 50). Πιθανώς να επιλέχτηκε αυτός ο τύπος απεικόνισης, καθώς ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας εκστράτευσε νικηφόρα στα ανατολικά της Αυτοκρατορίας, ενάντια στους Πάρθους (Ramage 2000, 271· Fujii 2015, 246-247). Ένας ακόμη εικονιστικός ανδριάντας, χάλκινος και σε αυτήν την περίπτωση, του Σεπτιμίου Σεβήρου σε «ηρωική γυμνότητα» βρέθηκε στο λεγόμενο Σεβαστείο από την αρχαία πόλη Βουβών στη Μ. Ασία, Νέα Υόρκη, Εμπόριο τέχνης (για τον κορμό), Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek αρ. ευρ. 4322 (για την κεφαλή) (Lahusen – Formigli 2001, 240-243 αρ. κατ. 148 εικ. 148.1-148.6· Vermeule 1980, 185 αρ. κατ. Α' 186 αρ. κατ. G με παλαιότερη βιβλιογραφία). Σημειώνεται ότι ο κορμός του συγκεκριμένου ανδριάντα είχε εκτεθεί το 1974 στο Indianapolis Museum of Art, σε μία έκθεση αφιερωμένη στην αρχαία τέχνη από ιδιωτικές συλλογές. Για πληροφορίες σχετικά με το Σεβαστείο των Βουβών βλ. Kokkinia 2008, 6-12.

Τόσο η αίσθηση ζωντάνιας που εκπέμπει το έργο αυτό μέσα από την κινητικότητα που παρουσιάζουν τα μέλη του σώματος, όσο και η επιμελημένη επεξεργασία των χαρακτηριστικών του προσώπου, υποδεικνύουν ένα έργο ιδιαίτερα υψηλής τέχνης. Όσον αφορά τον τόπο κατασκευής του έργου, η πολύ καλή ποιότητα αλλά και το γεγονός ότι αποτελεί αυτοκρατορικό γλυπτό³⁸⁴, δεν αποκλείουν την πιθανότητα να ήταν προϊόν τοπικής παραγωγής³⁸⁵.

Με βάση την ομοιότητα του πορτρέτου με τις εικονιστικές κεφαλές στις αρχές της εξουσίας του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, το εξεταζόμενο άγαλμα χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 2^{ου} αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα στο διάστημα 193 μ.Χ.-196/7 μ.Χ.

III.7. Γλυπτά άγνωστης προέλευσης

Για έναν μεγάλο αριθμό κυπριακών γλυπτών δεν είναι γνωστός, ή είναι αμφίβολος, ο τόπος προέλευσής τους. Αυτό οφείλεται κυρίως στις

---

³⁸⁴ Επειδή τα αυτοκρατορικά γλυπτά έπρεπε να τηρούν κάποια συγκεκριμένα κριτήρια, θεωρείται ότι δημιουργούνταν σε συγκεκριμένα, μεγάλα εργαστήρια εντός της αυτοκρατορίας και από εκεί μεταφέρονταν στον παραγγελιοδότη (Michaelides 2017, 64-65). Ωστόσο, σύμφωνα με τον K. Fittschen, αυτό δεν ήταν πάντοτε απαραίτητο, καθώς υπήρχε η δυνατότητα να αποσταλεί ένα εκμαγείο του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου και στη συνέχεια αυτό να αντιγραφεί σε άλλο υλικό από τους τοπικούς γλύπτες (Fittschen 2019, 30). Άλλωστε, αν πράγματι η μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή από το ιερό στους Χολλάδες απεικονίζει την Αγριππίνα την Πρεσβύτερη (σελ. 80-82 εικ. 52 α-δ), τότε είναι φανερό ότι και τα τοπικά εργαστήρια καταπιάνονταν με την αντιγραφή αυτοκρατορικών έργων.

³⁸⁵ Στην Κύπρο υπήρχαν εργαστήρια παραγωγής χάλκινων αγαλμάτων. Ένα τέτοιο εργαστήριο ανακαλύφθηκε στην Νέα Πάφο κάτω από την Οικία του Διονύσου στα στρώματα του τέλους της Ελληνιστικής περιόδου (Νικολαου 1972, 315-316 πιν. 66 εικ. 38). Αν και το συγκεκριμένο εργαστήριο δε θα λειτουργούσε την εποχή κατασκευής του εικονιστικού ανδριάντα του Σεπτιμίου Σεβήρου, καθώς η Οικία του Διονύσου οικοδομήθηκε στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ., η ανακάλυψή του αποδεικνύει την ύπαρξη τέτοιων χώρων στη νήσο.

λαθρανασκαφές, οι οποίες διεξήχθησαν στην Κύπρο κατά τον 19^ο αι. από διπλωματικούς αντιπροσώπους ξένων χωρών³⁸⁶. Είναι απαραίτητο λοιπόν να γίνει αναφορά σε κάποια γλυπτά από τη συγκεκριμένη κατηγορία.

Παρακάτω επιλέχθηκε να αναλυθούν μία γυναικεία κεφαλή, η οποία διαφοροποιείται τυπολογικά από όλα τα υπόλοιπα έργα που παρουσιάστηκαν στη συγκεκριμένη εργασία, δύο ανδρικές κεφαλές που ξεχωρίζουν από τις περισσότερες κεφαλές κυπριακής παραγωγής, η προτομή ενός ιδιώτη πάνω σε επιτύμβιο κιονίσκο και η μοναδική μέχρι στιγμής γνωστή μαρμάρινη προτομή από τη ρωμαϊκή Κύπρο.

Η γυναικεία κεφαλή από ασβεστόλιθο είναι ύψους 26 εκατοστών³⁸⁷ (Εικόνα 66).

Έχει ωοειδές πρόσωπο που στηρίζεται σε έναν ιδιαίτερα ψηλό λαιμό. Έχει αμυγδαλόσχημα μάτια και μικρό στόμα. Οι εγχάρακτοι βόστρυχοι της κόμης, που διακρίνονται κάτω από το ιμάτιο με το οποίο έχει καλύψει το κεφάλι, χωρίζονται στη μέση, περίπου στο κέντρο του μετώπου, και μαζεύονται πίσω. Υπάρχουν ίχνη καύσης στο πίσω μέρος της κεφαλής. Στην κάτω επιφάνεια του γλυπτού υπήρχαν οπές για τη στερέωσή του σε κάποια επιφάνεια.

Έχουν βρεθεί και άλλες, περίπου τριάντα, τέτοιες ασβεστολιθικές κεφαλές, στο εσωτερικό της Κύπρου, γυναικείες και ανδρικές³⁸⁸.

---

³⁸⁶ Piliades 2012α, 22· Πογιατζή-Ρίχτερ 2015. Έχει γίνει, άλλωστε, ήδη λόγος γι' αυτό το ζήτημα στα προηγούμενα κεφάλαια (βλ. *Νοτιοδυτικά παράλια – Κούριον, Ενδοχώρα Κύπρου – Γόλγοι, Ιερό της Αφροδίτης, Παλαίπαφος*).

³⁸⁷ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1965/V-6/1 (Karageorghis 1966, 311, 312 εικ. 36· Zachariou-Kaila 2010, 193 κατ. 174). Σώζεται ακέραια και σε καλή κατάσταση, με εξαίρεση κάποιες απολεπίσεις στην περιοχή της μύτης.

³⁸⁸ βλ. ενδεικτικά τις προτομές δύο αντρών με στεφάνι, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1968/V-30/702 και 1968/V-16/2 (Karageorghis 1969β, 460, 461 εικ. 41, 42· Fejfer 2006,

Χαρακτηριστικό αυτών είναι η γραμμικότητα και η σχηματικότητα στην απόδοση, η απουσία εξατομικευμένων χαρακτηριστικών στα πρόσωπα, δεν πρόκειται δηλαδή για πιστά πορτρέτα των απεικονιζομένων, ο ψηλός λαιμός και οι οπές στο κάτω μέρος τους. Σε όλες τις κεφαλές η μορφή απεικονίζεται μετωπικά και η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Η πρόχειρη επεξεργασία της πίσω όψης αυτών των κεφαλών υποδεικνύει ότι πιθανώς δεν ήταν ορατή αυτή η πλευρά. Επίσης, η πλειονότητα των κεφαλών έφερε και ίχνη βαφής, τα οποία διατηρούνται καλύτερα κυρίως στα μάτια, στα χείλη και στα μαλλιά, ενώ σχεδόν όλες παρουσίαζαν και ίχνη καύσης. Είναι γνωστές στη διεθνή βιβλιογραφία ως *funerary busts*³⁸⁹.

Δεν είναι γνωστή η ύπαρξη τέτοιου είδους κεφαλών σε άλλες περιοχές της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επομένως είναι πιθανό να πρόκειται για έναν κυπριακό τύπο γλυπτών³⁹⁰.

107-109 εικ. 35-37). Κάποιες από αυτές εντοπίστηκαν σύμφωνα με τον Luigi Palma di Cesnola στη νεκρόπολη των Γόλγων (Fejfer 2006, 109 με σημ. 83).

³⁸⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτό το είδος γλυπτών βλ. Bruun-Lundgren 1992, 9-35 πιν. I εικ. 1-3 πιν. II εικ. 1-2 Parks 2002, 8-9 Fejfer 2006, 107-108 εικ. 35, 36 109 εικ. 37 Koiner 2008, 641 Rojadij-Richter 2009, 182, 183, 188). Παρόμοιο ψηλό λαιμό παρουσιάζει και η ασβεστολιθική προτομή από το Ορνίθι που θεωρείται ότι αποδίδει τον αυτοκράτορα Δομιτιανό, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1959/VII-21/1 (Karageorghis 1960, 256 εικ. 24 257) (σελ. 18 σημ. 66). Στη σύντομη περιγραφή του γλυπτού επισημαίνεται ότι η βάση του λαιμού είναι επίπεδη και φέρει μεγάλη, ορθογώνια οπή, όπως και στην περίπτωση των κεφαλών που εξετάζονται σε αυτήν την περίπτωση. Ωστόσο, δεν αναφέρονται ίχνη καύσης και δεν παρατηρούνται οι υπόλοιπες τέσσερις οπές που υπάρχουν στις υπόλοιπες κεφαλές, στις τέσσερις πλευρές του λαιμού. Επομένως, η κεφαλή από το Ορνίθι δεν εντάσσεται στη συγκεκριμένη κατηγορία γλυπτών.

³⁹⁰ Bruun-Lundgren 1992, 20. Τρεις μαρμάρινες ανδρικές κεφαλές-πορτραίτα της εποχής του Αυγούστου από τη Μεσσήνη δίνουν την εντύπωση ότι ακολουθούν τον ίδιο τύπο με τις κυπριακές κεφαλές λόγω του ψηλού λαιμού, Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 12384, 12452, 12254 (Θέμελης 2012, 186-189 αρ. κατ. 1-3 εικ. 14-16 Themelis 2019, 555-557 αρ. κατ. 1-3 εικ. 18.12-18.14). Ωστόσο, δεν φέρουν τις οπές στη βάση του λαιμού που παρουσιάζουν οι κεφαλές από την Κύπρο. Σύμφωνα με τον Π. Θέμελη οι συγκεκριμένες κεφαλές από τη Μεσσήνη αποτελούσαν «παραδείγματα για παραγγελίες» στο εργαστήριο της περιοχής (Θέμελης 2012, 190 Themelis 2019, 558).

Η παρουσία από ίχνη καύσης οδήγησε στην υπόθεση ότι αυτά τα γλυπτά λειτουργούσαν μάλλον ως ταφικά σήματα, καθώς οι οπές ήταν για να στερεωθούν πάνω σε ξύλινο, πιθανώς, πεσσό, ενώ τα ίχνη καύσης προέρχονταν ίσως από τους λύχνους που υπήρχαν ενδεχομένως τοποθετημένοι σε αυτό το σημείο στους πεσσούς³⁹¹.

Η ερμηνεία αυτή παραπέμπει κατά μία έννοια στο άγαλμα του λεγόμενου *Togatus-Barberini*, και συγκεκριμένα στην προτομή που κρατά στο δεξί του χέρι³⁹² (Εικόνα 67). Η προτομή αυτή είναι τοποθετημένη πάνω σε φοινικόσχημο πεσσό. Εντούτοις, κατά τον P. Cain η απεικόνιση αυτή δεν αποδίδει κάποια πραγματική κατάσταση, δηλαδή δεν αποδίδει ένα πραγματικό μνημείο το οποίο αποτελείτο από μία εικονιστική κεφαλή τοποθετημένη πάνω σε έναν πεσσό, καθώς στην προκειμένη περίπτωση ο φοινικόσχημος πεσσός ήταν το στήριγμα του αγάλματος, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ευκαιριακά από τον γλύπτη και για τη στήριξη του πορτρέτου που έφερε ο *Togatus* στο δεξί του χέρι³⁹³. Σε κάθε περίπτωση το γλυπτό του *Togatus-Barberini* έχει συνδεθεί με τη συνήθεια της λατρείας των προγόνων που υπήρχε στη Ρώμη, λόγω των προτομών που φέρει στα δύο του χέρια³⁹⁴.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η σύνδεση των κυπριακών κεφαλών με ταφικό περιβάλλον στηρίζεται αποκλειστικά σε υποθέσεις των ερευνητών, αλλά και στις αναφορές του Luigi Palma di Censola³⁹⁵.

---

³⁹¹ Η πιθανότητα να ανήκαν σε ακρόλιθα αγάλματα δεν εξηγεί τα ίχνη καύσης που παρουσιάζουν αυτές οι κεφαλές. Για περαιτέρω πληροφορίες γύρω από το συγκεκριμένο θέμα βλ. Karageorghis 1969β, 460· Bruun-Lundgren 1992, 18-19· Fejfer 2006, 108.

³⁹² Ρώμη, Centrale Montemartini αρ. ευρ. 2392 (Fittschen κ.ά. 2010, 48-51 αρ. κατ. 38 πιν. 40-41 [P. Cain]).

³⁹³ Fittschen κ.ά. 2010, 51 σημ. 3 (P. Cain).

³⁹⁴ Για τη συγκεκριμένη συνήθεια βλ. Ramage 2000, 79 εικ. 2.26· 80-81· Walker 2000α, 23.

³⁹⁵ Βλ. σελ. 98-99 σημ. 388.

Καμία από αυτές τις κεφαλές δεν προέρχεται από ένα ορθώς ανεσκαμμένο αρχαιολογικό περιβάλλον. Ωστόσο, αν πράγματι αποδειχθούν αυτές οι αναφορές αληθείς, τότε φαίνεται να εμπίπτουν τα συγκεκριμένα γλυπτά στη γενικότερη τάση απεικόνισης των αποθανόντων που υπήρχε στα ρωμαϊκά χρόνια, όπως φάνηκε και παραπάνω³⁹⁶.

Όσον αφορά την τεχνοτροπική εξέταση του συγκεκριμένου έργου, η γραμμικότητα στην απόδοση των μαλλιών και η απουσία εκφραστικότητας το καθιστούν τυπικό δείγμα της κυπριακής τέχνης. Ίδια τεχνοτροπία παρουσιάζουν και οι υπόλοιπες κεφαλές³⁹⁷. Αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι όλες οι κεφαλές αυτού του τύπου είναι κατασκευασμένες από ασβεστόλιθο³⁹⁸ και ότι βρέθηκαν στην ενδοχώρα της Κύπρου, όπου υπήρχαν κυπριακά εργαστήρια γλυπτικής της εποχής, υποδεικνύουν ότι δημιουργούνταν από τοπικά εργαστήρια για να ανταποκριθούν στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας.

Ωστόσο, η τυπική κυπριακή τέχνη, σε συνδυασμό και με την απουσία πληροφοριών για το περιβάλλον εύρεσης, δυσκολεύει τη χρονολόγηση του γλυπτού. Γι' αυτόν τον λόγο, και με βάση την τοποθέτηση της πλειονότητας αυτών των γλυπτών στον 1^ο αι. π.Χ.-1^ο αι. μ.Χ. λόγω στιλιστικών κριτηρίων³⁹⁹, η χρονολόγηση και της

---

³⁹⁶ Βλ. σελ. 100. Παρόμοια συνήθεια απεικόνισης των αποθανόντων υπήρχε και στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπου έχουν εντοπιστεί γύψινα προσωπεία σε μούμιες (βλ. ενδεικτικά: Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. ευρ. EA29477 [Grimm 1974, 34, 63, 77 πιν. 71 εικ. 4· Walker 2000β, 136 αρ. κατ. 88 εικ. 88]). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα βλ. Walker 2000α, 23-25.

³⁹⁷ Βλ. για παράδειγμα τις προτομές της σημ. 388.

³⁹⁸ Bruun-Lundgren 1992, 19-20· Parks 2002, 9.

³⁹⁹ Bruun-Lundgren 1992, 20· Parks 2002, 9.

συγκεκριμένης κεφαλής θα πρέπει να κυμαίνεται μέσα σε αυτό το διάστημα.

Η ανδρική κεφαλή που ακολουθεί έχει αναλυθεί διεξοδικά από πολλές μελέτες⁴⁰⁰. Έχει ύψ. 26,5 εκ. και είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο⁴⁰¹ (Εικόνα 68).

Η μορφή έχει τετράγωνο πρόσωπο, ευρύ, ορθογώνιο μέτωπο με δυο οριζόντιες ρυτίδες στο κέντρο και ελαφρά κύρτωση στο σημείο πάνω από τα μάτια. Τα μάτια με τα λεπτά άνω και κάτω βλέφαρα είναι βαθιά τοποθετημένα στις κόγχες τους. Στη βάση της μύτης, μεταξύ των φρυδιών, σχηματίζονται ρυτίδες. Η μύτη είναι μεγάλη και κάπως ασύμμετρη σε σχέση με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του προσώπου. Εκατέρωθεν της μύτης σχηματίζονται αμυδρά ρινοπαραειακές ρυτίδες. Το στόμα είναι πολύ μικρό. Η κόμη, η οποία θυμίζει χάλκινες κεφαλές λόγω της έντονης εγχάραξης⁴⁰², αποτελείται από κοντούς βόστρυχους οι οποίοι οδηγούνται προς το μέτωπο και δημιουργούν ένα ορθογώνιο πλαίσιο πάνω από τα μάτια. Κοντά στους κροτάφους τα μαλλιά έχουν αντίθετη φορά, δηλαδή οι βόστρυχοι είναι στραμμένοι μακριά από το πρόσωπο.

Η συγκεκριμένη κεφαλή ξεχωρίζει από όλες τις υπόλοιπες που έχουν παρουσιαστεί μέχρι τώρα στην εργασία, καθώς αποτυπώνονται

---

⁴⁰⁰ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1948/Υ-14/3 (Dikaios 1953, 88 πιν. 23 εικ. 1· Vessberg – Westholm 1956, 98-99 πιν. 15, 16 εικ. 1, 2· Vermeule 1976, 72· Connolly 1988, 108-109 αρ. κατ. 66 πιν. 52 εικ. 193, 194· Karageorghis 1991, 184· Senff 1989, 190 με σημ. 27· 191, 192· Erath-Koiner 2005, 171-177 εικ. 1, 2).

⁴⁰¹ Σώζεται γενικά σε καλή κατάσταση με μικρές σύγχρονες φθορές στην αριστερή παρειά και στο πηγούνι. Σύμφωνα με την G. Erath-Koiner, αποκρουσμένο είναι ένα σημείο στο πίσω μέρος της κεφαλής (Erath-Koiner 2005, 171).

⁴⁰² Χαρακτηριστικά βλ. τη χάλκινη προτομή του Αυγούστου, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 3254 (Lahusen – Formigli 2001, 70-71 αρ. κατ. 25 εικ. 25.1-25.4· 361 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

ευδιάκριτα τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά του ανδρός. Η μορφή δε παραπέμπει σε κάποια γνωστή προσωπικότητα της αρχαιότητας και χωρίς κάποια επιγραφική μαρτυρία η ταυτότητά του εικονιζόμενου παραμένει άγνωστη. Κάποια χαρακτηριστικά του όμως υποδηλώνουν ότι πρόκειται για έναν Ρωμαίο πολίτη. Σε αυτά συγκαταλέγονται το ευρύ, ορθογώνιο μέτωπο⁴⁰³, η κύρτωση στο μέτωπο πάνω από τα μάτια⁴⁰⁴, η μεγάλη μύτη, οι ρινοπαραειακές ρυτίδες και οι ρυτίδες στη βάση της μύτης και μεταξύ των φρυδιών⁴⁰⁵.

Χωρίς να είναι γνωστός ο τόπος στον οποίο βρέθηκε το γλυπτό δε είναι δυνατό να γραφεί με βεβαιότητα το πού ήταν στημένο το άγαλμα.

Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη κεφαλή είναι έντονα εκφραστική και εκπέμπει δυναμισμό, στοιχεία σπάνια στην κυπριακή παραγωγή, ο τοπικός ασβεστόλιθος από το οποίο είναι φτιαγμένη υποδεικνύει ότι μάλλον πρόκειται για ένα τοπικό έργο. Σε κάθε περίπτωση όμως, είναι ένα δημιούργημα ενός πολύ επιδέξιου τεχνίτη.

Ύστερα από μακροσκελή ανάλυση και συγκρίσεις με άλλα παραδείγματα, έχει πειστικά χρονολογηθεί από την G. Erath-Koiner στην ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο ή στην πρώιμη εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ-14 μ.Χ)⁴⁰⁶.

---

⁴⁰³ Βλ. για παράδειγμα το πορτρέτο του Ιουλίου Καίσαρα (100 π.Χ.-44 π.Χ.), Ρώμη, Musei Vaticani, Sala dei Busti (Johansen 1987, 17 εικ. 1a-b με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά την προτομή του Αγρίππα (63 π.Χ.-12 π.Χ.), Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. MA 1208 (Nodelman 1987, 66-67 εικ. 20a με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴⁰⁵ Βλ. χαρακτηριστικά το πορτρέτο του Κικέρωνα (106 π.Χ.-43 π.Χ.), Ρώμη, Musei Capitolini, Stanza dei Filosofi 56 αρ. ευρ. 589 (Goette 1985, 293 πιν. 117 εικ. 1-2 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴⁰⁶ Erath-Koiner 2005, 171-176.

Επίσης άγνωστης προέλευσης είναι μία ανδρική κεφαλή από ασβεστόλιθο ύψους 26 εκ.⁴⁰⁷ (Εικόνα 69 α-γ).

Έχει ωοειδές πρόσωπο, το οποίο στηρίζεται σε φαρδύ λαιμό. Έχει ευρύ ορθογώνιο μέτωπο και αμυγδαλόσχημα μάτια με έντονα πλαστικά αποδοσμένο το άνω βλέφαρο. Η μύτη αποδίδεται με πεπλατυσμένα πτερύγια, ενώ έχει σαρκώδη χείλη και προτεταμένο πηγούνι. Η κόμη αποτελείται από κυματιστούς βοστρύχους, οι οποίοι κατευθύνονται από την κορυφή της κεφαλής προς τα εμπρός. Από τις πλάγιες όψεις φαίνεται να αποδίδεται ένα μειδίαμα στην έκφραση, το οποίο όμως δε γίνεται αντιληπτό στην πρόσθια όψη. Σύμφωνα με την G. Koiner, η εικόνα της κατάστασης που παρουσιάζει το πίσω μέρος της κεφαλής οφείλεται σε μεταγενέστερες παρεμβάσεις⁴⁰⁸. Τότε θα δημιουργήθηκαν και οι οπές οι οποίες διακρίνονται στη δεξιά πλευρά της κεφαλής.

Πάντως, στο συγκεκριμένο έργο παρατηρείται εξατομίκευση στα χαρακτηριστικά του προσώπου, κάτι το οποίο απουσιάζει από τα περισσότερα έργα της κυπριακής γλυπτικής. Η τονισμένη απόδοση των χειλιών, η διογκωμένη μύτη και το προτεταμένο πηγούνι αρχικά δίνουν την εντύπωση ενός άνδρα αιγυπτιακής καταγωγής. Ωστόσο, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν είναι σε τέτοιο βαθμό τονισμένα, ώστε να πρόκειται αναμφίβολα για άτομο ξενικής προέλευσης⁴⁰⁹.

---

⁴⁰⁷ Λάρνακα, Μουσείο Πιερίδη αρ. ευρ. LC 227 (854) (Koiner 2008, 637–647). Σώζεται σε καλή κατάσταση. Τμήμα της μύτης, το οποίο ήταν αποκρουσμένο, έχει συμπληρωθεί με γύψο, ενώ στο πίσω μέρος της κεφαλής υπάρχουν μερικά χτυπήματα.

⁴⁰⁸ Koiner 2008, 638.

⁴⁰⁹ Βλ. για παράδειγμα το πορτρέτο του Μέμνονα από την Αιθιοπία, μαθητή του Ηρώδη του Αττικού, Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου αρ. ευρ. 1503 (R 73) (Goette 2008, 194-195 εικ. 5 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και το πήλινο προσωπίο από την Αμαθούντα, Λεμεσός, Αρχαιολογικό Μουσείο Λεμεσού (Christou 1993, 722, 724 εικ. 12). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αντικείμενα από την Κύπρο τα οποία απεικονίζουν μορφές με δηλωτικά στοιχεία της εθνικής τους καταγωγής βλ. Karageorghis 1988.

Προπάντων, η κόμη, με τους βοστρύχους που οδηγούνται από το κέντρο της κεφαλής προς τα εμπρός, και το ορθογώνιο μέτωπο της μορφής παραπέμπουν σε ρωμαϊκά πορτρέτα⁴¹⁰. Επομένως, τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτελούν ως φαίνεται περισσότερο μια προσπάθεια ατομικής προβολής του εικονιζόμενου προσώπου παρά δήλωσης της εθνικότητάς του.

Η χρήση του τοπικού ασβεστόλιθου και η χονδροειδής απόδοση της μορφής αποτελούν στοιχεία τα οποία παραπέμπουν ενδεχομένως σε ένα εγχώριο προϊόν.

Δυστυχώς, η έλλειψη πληροφοριών από το περιβάλλον προέλευσης του γλυπτού δυσκολεύει την ερμηνεία του. Όσον αφορά τη χρονολόγηση του έργου, οι βόστρυχοι που οδηγούνται από το κέντρο της κεφαλής προς το μέτωπο και προς τους κροτάφους, δημιουργώντας ένα ορθογώνιο πλαίσιο πάνω από τα μάτια, απαντούν σε πορτρέτα τόσο της ύστερης ρεπουμπλικανικής περιόδου⁴¹¹, όσο και της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου⁴¹². Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η διαμόρφωση της κόμης που ακολουθείται στο εξεταζόμενο γλυπτό δεν ταυτίζεται απόλυτα με κάποια από τα μέλη της πρώιμης αυτοκρατορίας. Μέσα σε αυτό το διάστημα (ύστερη ρεπουμπλικανική έως πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο) χρονολογεί και η G. Koiner την κεφαλή

---

⁴¹⁰ Βλ. χαρακτηριστικά το πορτρέτο του Ιουλίου Καίσαρα (100 π.Χ.-44 π.Χ.), Ρώμη, Musei Vaticani, Sala dei Busti (Johansen 1987, 17 εικ. 1a-b με παλαιότερη βιβλιογραφία) και μία ανδρική εικονιστική κεφαλή από τη Δήλο, Δήλος αρ. ευρ. A 4186 (Smith 2009, 336 εικ. 317).

⁴¹¹ Βλ. για παράδειγμα την ανδρική κεφαλή από ασβεστόλιθο από την Κύπρο, η οποία αναλύεται παραπάνω (σελ. 102-103 εικ. 68) και τις ανδρικές κεφαλές από το ταφικό ανάγλυφο των Furii, Ρώμη, Musei Vaticani, Museo Gregoriano Profano αρ. ευρ. 10464 (Borg 2000, 296 πιν. IX εικ. 8· Boschung 2007, 226 εικ. 5).

⁴¹² Αναφέρεται λ.χ. ένα ανδρικό πορτρέτο της ύστερης εποχής του Τιβερίου ή της πρώιμης εποχής του Κλαυδίου, Ρώμη, Musei Capitolini, Sala delle Colombe αρ. ευρ. 347 (Fittschen κ.ά. 2010, 60-61 αρ. κατ. 53 πιν. 56, 59, 61 [P. Zanker – P. Cain]).

συγκρίνοντας τα φυσιογνωμικά της χαρακτηριστικά με πορτρέτα της συγκεκριμένης περιόδου⁴¹³.

Ακολουθεί ένας κιονίσκος από τοπικό ασβεστόλιθο ύψους 1,18 εκ. και διαμέτρου 54 εκ. με προτομή ενός άνδρα⁴¹⁴ (Εικόνα 70). Ο κιονίσκος αυτός λειτουργούσε ως ταφικό σήμα και φέρει επιγραφή στη βάση του, στην οποία κατονομάζεται ο νεκρός⁴¹⁵.

Μάρκε χρηστέ χαῖρε

Κάτω από το κιονόκρανο, σε μία κόγχη, βρίσκεται σχεδόν ολόγλυφη η προτομή του αποθανόντα. Ο άνδρας απεικονίζεται με μικρό, ωοειδές πρόσωπο, το οποίο στηρίζεται σε μακρύ λαιμό. Έχει χαμηλό μέτωπο και μεγάλα αμυγδαλόσχημα μάτια. Έχει τονισμένα τα ζυγωματικά και φέρει μικρό στόμα. Ο όγκος των μαλλιών αποδίδεται με κυματιστούς πλοκάμους, ενώ η γενειάδα αποτελείται από ευδιάκριτους, κοχλιωτούς βοστρύχους σε παράταξη. Στη βάση του λαιμού ξεχωρίζουν οι πτυχώσεις του χιτώνα.

---

⁴¹³ Koiner 2008, 639.

⁴¹⁴ Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Ins. GR 372 (Fejfer 2006, 107 εικ. 32-33· Rojadij-Richter 2009, 179 με σημ. 8· 186 εικ. 6). Από την προτομή λείπει η μύτη, ενώ η κορυφή της κεφαλής είναι συγκολλημένη, καθώς ολόκληρο το πάνω τμήμα του κιονίσκου είχε αποκοπεί. Ο κιονίσκος παρουσιάζει αποκρούσεις στο κιονόκρανο, ενώ στο σημείο όπου είχε αποκοπεί λείπουν κάποια μέρη του.

⁴¹⁵ Αν και έχουν βρεθεί πολλοί επιτύμβιοι κιονίσκοι κυρίως στην κεντρική και νότια Κύπρο, λίγοι μόνο από αυτούς ήταν διακοσμημένοι με εικονιστικές κεφαλές (Parks 2002, 2-4· 19-20· Rojadij-Richter 2009, 178, 187). Η πλειονότητα αυτών των μνημείων έφερε μόνο επιγραφή με μία φράση προς τιμήν του νεκρού (Rojadij-Richter 2009, 187· Καντηρέα 2015, εικ. 5), ενώ μερικοί κιονίσκοι ήταν διακοσμημένοι περιμετρικά με μία ζώνη από φύλλα, κουκουνάρια ή φρούτα σε έξεργο ανάγλυφο (Karageorghis κ.ά. 2000, 265 αρ. κατ. 429 εικ. 429· Hermary – Mertens 2014, 308 αρ. κατ. 503 εικ. 503· 382 αρ. κατ. 506 εικ. 506). Οι επιτύμβιοι κιονίσκοι ήταν προϊόντα τα οποία παράγονταν μαζικά από τα κυπριακά εργαστήρια της ρωμαϊκής περιόδου (Parks 2002, 2). Παρόμοιου είδους επιτύμβια κυλινδρικά μνημεία φαίνεται να υπήρχαν αυτήν την περίοδο στην Ανατολική Μεσόγειο (Parks 2002, 4 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

Όπως παρατηρείται και σε άλλες απεικονίσεις ιδιωτών που παρουσιάστηκαν στην εργασία⁴¹⁶, η μορφή αποδίδεται ιδεαλιστικά χωρίς να αποτυπώνονται τα φυσιολογικά της χαρακτηριστικά. Το διακριτικό στοιχείο και σε αυτήν την περίπτωση είναι η κόμη και η γενειάδα που μιμούνται τις στυλιστικές προτιμήσεις της εποχής.

Αυτή η διαμόρφωση της γενειάδας αλλά και των μαλλιών, σε συνδυασμό με το χαμηλό μέτωπο, παραπέμπει σε πορτρέτα του 2ου αι. μ.Χ.⁴¹⁷

Η όλη σύνθεση της προτομής όπως και οι βαριές αναλογίες του κιονίσκου υποδηλώνουν την επαρχιακή τεχνοτροπία που διακατέχει το έργο. Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, το συγκεκριμένο έργο μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Ελάχιστες πληροφορίες είναι γνωστές και για τη μέχρι στιγμής μοναδική μαρμάρινη προτομή που έχει βρεθεί στην Κύπρο. Η συμπερίληψή της στο κεφάλαιο των γλυπτών άγνωστης προέλευσης προέκυψε κυρίως λόγω των λιγοστών διαθέσιμων πληροφοριών και όχι επειδή πράγματι προέρχεται από άγνωστη τοποθεσία⁴¹⁸. Αυτή τη στιγμή εκτίθεται στο Μουσείο της Πάφου. Ωστόσο ο τόπος φύλαξης ενός γλυπτού δε συνδέεται απαραίτητα και με τον τόπο εύρεσής του. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι πιο πιθανό κατά τη γνώμη μου να έχει βρεθεί

---

⁴¹⁶ Βλ. σελ. 84-89 εικ. 55 α-β, 57 α-β' 91-93 εικ. 59' 98-102 εικ. 66.

⁴¹⁷ Βλ. για παράδειγμα την προτομή ενός ανδρός της πρώιμης εποχής του Αδριανού με υπογραφή του γλύπτη Ζήνα Β', Ρώμη, Musei Capitolini, Sala del Fauno αρ. ευρ. 459 (Fittschen κ.ά. 2010, 102-104 αρ. κατ. 98 πιν. 96, 120-121 [K. Fittschen]), την προτομή ενός νεαρού ανδρός της εποχής του Αδριανού (117 μ.Χ.-138 μ.Χ.) ή της εποχής των Αντωνίνων (138 μ.Χ.-192 μ.Χ.), Ρώμη, Musei Capitolini, Galleria αρ. ευρ. 261 (Fittschen κ.ά. 2010, 106-107 αρ. κατ. 102 πιν. 125-126 [K. Fittschen]) και το πορτρέτο του αυτοκράτορα Λουκίου Βήρου από τη Μ. Ασία, Τολέδο/Ohio, Toledo Museum of Art (Ramage 2000, 245 εικ. 8.10).

⁴¹⁸ Την προτομή αυτή συμπεριλαμβάνει στην έρευνά της η J. Fejfer με εικόνα χωρίς όμως να κάνει εκτενή αναφορά και χωρίς να παραπέμπει σε άλλες πηγές (Fejfer 2006, 122 εικ. 55).

στη Νέα Πάφο ή σε κάποια άλλη παράκτια κυπριακή πόλη, παρά σε μία πόλη της ενδοχώρας. Αυτό κυρίως λόγω του υλικού, καθώς στις πόλεις της ενδοχώρας της Κύπρου χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά ο ασβεστόλιθος αντί του μαρμάρου.

Πρόκειται για μία ακέφαλη μαρμάρινη γυναικεία προτομή με tunica και palla⁴¹⁹ (Εικόνα 71). Η tunica διακρίνεται από τις πτυχές που σχηματίζει στο στέρνο, ενώ η palla τυλίγει το σώμα και περνάει οριζόντια μπροστά από το στήθος. Το στήριγμα της προτομής αποτελείται από τη βάση και την tabula, δηλαδή το στέλεχος που υπάρχει μεταξύ της βάσης και του στήθους της μορφής. Η tabula μόνο στην πρόσθια όψη φέρει έλικες στη δεξιά και στην αριστερή της πλευρά.

Ελλείπει της κεφαλής και χωρίς τα απαραίτητα στοιχεία για το σημείο εύρεσης της προτομής δε δύναται να αναγνωρισθεί η ταυτότητα της μορφής, αν δηλαδή αποδίδεται μία αυτοκράτειρα ή μία απλή ιδιώτης.

Για τη χρονολόγηση του έργου λαμβάνεται υπόψη ο τρόπος τοποθέτησης της palla και η μορφή της tabula. Ομοίως τυλίγεται γύρω από το σώμα περνώντας οριζόντια στην περιοχή του στήθους και η palla στην προτομή της Φαυστίνας της Νεότερης, συζύγου του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου (161 μ.Χ.-181 μ.Χ.)⁴²⁰, αλλά και σε μία άλλη γυναικεία

---

⁴¹⁹ Πάφος, στον κήπο του Επαρχιακού Αρχαιολογικού Μουσείου Πάφου (Fejfer 2006, 122 εικ. 55). Σώζεται σε καλή κατάσταση με λίγες φθορές στην tabula. Από την προτομή λείπει η κεφαλή, η οποία έμπαινε ένθετη όπως φαίνεται από την οπή που υπάρχει στο κέντρο του λαιμού.

Η tunica και η palla είναι δύο ενδύματα τα οποία αντιστοιχούν στον αρχαίο ελληνικό χιτώνα και στο αρχαίο ελληνικό ιμάτιο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα ενδύματα της αρχαίας ελληνικής αλλά και της ρωμαϊκής περιόδου βλ. Goette 2013, 83-93 εικ. 1-12 a-c.

⁴²⁰ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 4536 (Καλτσάς 2007, 425· Λαμπρινός 2011, 27-28· 108 αρ. κατ. VΘ πιν. 48 εικ. 1, 2· Κωνσταντινίδης 2016, 138-139 αρ. κατ. KB.γ.3. εικ. 498-507).

προτομή του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴²¹ Στον 2^ο αι. μ.Χ. εντάσσεται και η μορφή της tabula του εξεταζόμενου γλυπτού, καθώς οι έλικες που φέρει στη δεξιά και στην αριστερή πλευρά εμφανίζονται στις προτομές από την εποχή του Αδριανού (117 μ.Χ.-138 μ.Χ.)⁴²². Επομένως η γυναικεία προτομή από την Κύπρο ανήκει στον 2^ο αι. μ.Χ.

IV. Συμπεράσματα

Συγκρίνοντας τα γλυπτά των παράκτιων περιοχών με τα γλυπτά της ενδοχώρας, όσον αφορά το υλικό κατασκευής των γλυπτών, παρατηρείται, ότι ορισμένες ρωμαϊκές πόλεις της Κύπρου ήταν κατάμεστες από μαρμάρινα γλυπτά, ενώ σε άλλες περιοχές κυριαρχεί ο ασβεστόλιθος. Συγκεκριμένα, από τις πόλεις που εξετάστηκαν στη συγκεκριμένη εργασία, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η Σαλαμίνα και η Νέα Πάφος έχουν τον μεγαλύτερο αριθμό μαρμάρινων έργων, ακολουθεί το Κούριον και στη συνέχεια οι Σόλοι. Παράλληλα, στο εσωτερικό της νήσου, λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα από τους Γόλγους και τη Φασούλα⁴²³, προκύπτει ότι υπήρχε σχεδόν αποκλειστική προτίμηση στον τοπικό ασβεστόλιθο.

---

⁴²¹ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 421 (Λαμπρινός 2011, 27 πιν. 61 εικ. 2 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴²² Goette 1985, 297 σημ. 19' 298 εικ. 2' Λαμπρινός 2011, 50 πιν. 64 εικ. 2. Βλ. ενδεικτικά την tabula στην προτομή της Σαβίνας, σύζυγος του αυτοκράτορα Αδριανού (117 μ.Χ.-138 μ.Χ), Ρώμη, Musei Vaticani, Museo Pio Clementino αρ. ευρ. 634 (Λαμπρινός 2011, 90-91 αρ. κατ. VE.2 πιν. 26 εικ. 1-3 με παλαιότερη βιβλιογραφία) και την προτομή της Φαυστίνας της Νεότερης, Ρώμη, Musei Capitolini, Stanza degli Imperatori 32 αρ. ευρ. 449 (Λαμπρινός 2011, 91-92 αρ. κατ. VE.3 πιν. 27 εικ. 1-3 με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴²³ Βλ. σελ. 18-19 εικ. 6. Οι Χύτροι, αν και συγκαταλέγονται στις πόλεις της ενδοχώρας της Κύπρου, επειδή αρχαιολογικά δεν έχουν μελετηθεί διεξοδικά, δε μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα.

Επομένως, τα μαρμάρινα γλυπτά απαντούν κυρίως στις παραθαλάσσιες πόλεις και φαίνεται να επικεντρώνονται, με βάση τα σημερινά δεδομένα⁴²⁴, κυρίως στη Νέα Πάφο, που βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά, και στη Σαλαμίνα, που βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της νήσου. Αυτό σχετίζεται βεβαίως με την οικονομική ευρωστία αυτών των τόπων, αφού πρόκειται για τις δύο σημαντικότερες πόλεις που απετέλεσαν και πρωτεύουσες της νήσου κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου. Επίσης, είναι γνωστό ότι διέθεταν τα μεγαλύτερα λιμάνια, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες πόλεις της Κύπρου, και αποτελούσαν σημαντικοί εμπορικοί σταθμοί της εποχής⁴²⁵, γεγονός καθοριστικό αφού το μάρμαρο ή τα μαρμάρινα έργα ήταν εισηγμένα υλικά.

Από την άλλη, τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν για τα αγάλματα από χαλκό είναι πιο επισφαλής, καθώς σε αυτήν την περίπτωση διαδραμάτισε ρόλο και η μεταγενέστερη εκκαμίνευσή τους. Όπως φαίνεται από τις πόλεις που αναλύθηκαν στο κυρίως μέρος της εργασίας, και τα λιγοστά δείγματα τα οποία έχουν βρεθεί, χάλκινα αγάλματα υπήρχαν και στις παραθαλάσσιες πόλεις (Σόλοι, Σαλαμίνα), αλλά και σε θέσεις του εσωτερικού (Χύτροι)⁴²⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη τα γλυπτά εκείνα, τα οποία παρουσιάζουν έντονα τα χαρακτηριστικά στοιχεία της κυπριακής γλυπτικής και

---

⁴²⁴ Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η σημερινή εικόνα δεν είναι βέβαιο ότι αντικατοπτρίζει και την πραγματικότητα της ρωμαϊκής εποχής. Για παράδειγμα στους Σόλους, όπως αναφέρθηκε και στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, είναι πιθανό η απουσία μαρμάρινων γλυπτών από την πόλη να οφείλεται σε μεταγενέστερες δράσεις εκκαμίνευσης (σελ. 74).

⁴²⁵ Lund 2006, 44, 45.

⁴²⁶ Σημειώνεται ότι, αν και υπάρχουν μαρτυρίες για μεγάλο αριθμό βάσεων για χάλκινα αγάλματα από την Κύπρο (Michaelides 2012, 68, 70), δε διευκρινίζεται περαιτέρω η τοπική τους προέλευση.

αναγνωρίστηκαν και στο κύριο μέρος της εργασίας ως εγχώρια δημιουργήματα, φαίνεται ότι η πλειονότητα αυτών προέρχεται από τις πόλεις που βρίσκονται στο εσωτερικό της Κύπρου. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Ιερού στους Χολλάδες στους Σόλους, όπου, αν και παράκτια περιοχή, εντοπίζονται αρκετά γλυπτά εγχώριας τέχνης. Βεβαίως, η παραπάνω διαπίστωση για τον καταμερισμό των εγχώριων γλυπτών βασίζεται στα δεδομένα που παρουσιάζουν οι πόλεις οι οποίες αναλύθηκαν στο κύριο μέρος της εργασίας. Επόμενες έρευνες, κυρίως σε περιοχές λιγότερο μελετημένες, πιθανώς να αποφέρουν καινούργια στοιχεία.

Από τα ρωμαϊκά πορτρέτα που βρέθηκαν στην Κύπρο, ένας μικρός μόνο αριθμός από ανδριάντες ή εικονιστικές κεφαλές ιδιωτών τελικά διασώθηκε, σε σύγκριση πάντα με το πλήθος των ενεπίγραφων βάσεων που έχουν βρεθεί⁴²⁷. Τα περισσότερα δείγματα προέρχονται από την περιοχή της Σαλαμίνας, αλλά και από το ιερό του Δία Λαβρανίου στη Φασούλα, λίγο βορειότερα της πόλεως Λεμεσού⁴²⁸. Όσον αφορά τους αγαλματικούς τύπους που χρησιμοποιήθηκαν, οι ανδρικές μορφές αποδίδονται συνήθως στον τύπο του ιματιοφόρου, ενώ υπάρχουν και παραδείγματα πολιτών από το θέατρο της Σαλαμίνας που αποδόθηκαν ακολουθώντας τον εικονογραφικό τύπο της «ηρωικής γυμνότητας»⁴²⁹. Οι γυναικείες μορφές αποδίδονται μεταξύ άλλων στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας⁴³⁰, στον τύπο της Pudicitia⁴³¹ και στον τύπο της

---

⁴²⁷ Βλ. Κρίγκος 2008, 32-46.

⁴²⁸ Βλ. σελ. 18-19 εικ. 6.

⁴²⁹ Karageorghis – Vermeule 1964, 42 αρ. κατ. 51 πιν. XLV' 47 αρ. κατ. 62 πιν. LIII εικ. 4, 5' Γκειβανίδου 2014, 249-250 αρ. κατ. 418 πιν. 126 α-β' 250 αρ. κατ. 419 πιν. 126 γ-δ.

⁴³⁰ Βλ. Karageorghis – Vermeule 1964, 20-21 αρ. κατ. 10 πιν. XVIII εικ. 1, 2.

⁴³¹ Βλ. Karageorghis – Vermeule 1964, 23-24 αρ. κατ. 14 πιν. XXI εικ. 1-3. Για περισσότερες πληροφορίες για τον συγκεκριμένο τύπο βλ. Μαρκουλίδου 2007.

Formia⁴³². Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από την Κύπρο δεν φαίνεται να έχει προέλθει κάποιο άγαλμα τηβεννοφόρου⁴³³, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχαν απεικονίσεις τηβεννοφόρων στην Κύπρο οι οποίες δεν έχουν σωθεί μέχρι σήμερα. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, έχουν σωθεί πολλές ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων ιδιωτών και αυτοκρατόρων, χωρίς όμως να έχουν διασωθεί τα γλυπτά. Επίσης, δεδομένου ότι και σε άλλες περιοχές των ανατολικών επαρχιών υπήρχαν αγαλματικοί τύποι τηβεννοφόρων τόσο ιδιωτών όσο και αυτοκρατόρων⁴³⁴, είναι μάλλον αναμενόμενο να υπήρχαν τέτοια αγάλματα και στην περίπτωση της Κύπρου.

Επίσης, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από την Κύπρο έχουν προέλθει, μέχρι στιγμής, μόνο δύο λίθινες προτομές⁴³⁵. Αυτός ο τύπος απεικόνισης φαίνεται ότι υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής μεταξύ των ιδιωτών σε ολόκληρη την επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αν ληφθεί υπόψη ο μεγάλος αριθμός των προτομών που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα⁴³⁶. Όπως αναφέρθηκε και για τους τηβεννοφόρους παραπάνω, και σε αυτήν την περίπτωση, θα πρέπει να υπήρχαν και άλλες προτομές

---

⁴³² Βλ. σελ. 91-93 εικ. 59.

⁴³³ Fejfer 2019, 615. Αναφορά για κορμό τηβεννοφόρου υπάρχει στην πόλη των Σόλων (Gjerstad κ.ά. 1937, 575-576 αρ. κατ. 56 πιν. CLXXXI εικ. 2), ωστόσο σώζεται αρκετά αποσπασματικά, ώστε να μπορεί να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα για το αν φέρει τήβεννο ή μάτιο.

⁴³⁴ Karanastasi 2013α, 95. Χαρακτηριστικά αναφέρονται ο εικονιστικός ανδριάντας του Καλιγούλα με τήβεννο από τη Γόρτυνα, Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή (MADERNA 2010α, 66 εικ. 98 Maderna 2010δ, 307-308 Karanastasi 2013α, 95 εικ. 1) και ο εικονιστικός ανδριάντας ενός τηβεννοφόρου ιδιώτη από τη Μ. Ασία που πιθανώς να αποδίδει τον αυτοκράτορα Νέρωνα, Detroit, Institute of Arts Museum αρ. ευρ. 69.218 (MADERNA 2010γ, 126 εικ. 196 Maderna 2010δ, 320).

⁴³⁵ Βλ. σελ. 36-38 εικ. 17 σελ. 107-109 εικ. 71.

⁴³⁶ Γενικά για τις ρωμαϊκές προτομές βλ. ενδεικτικά την έρευνα της J. Fejfer, αλλά και την έρευνα του Z. Λαμπρινού (Fejfer 2008, 235-261 Λαμπρινός 2011).

στην περιοχή της Κύπρου οι οποίες όμως δε έχουν σωθεί μέχρι σήμερα⁴³⁷.

Ένας ιδιαίτερος τύπος απεικόνισης ιδιωτών που προέρχεται από την Κύπρο και ο οποίος ομοιάζει με τις προτομές, είναι αυτός των ολόγλυφων εικονιστικών κεφαλών από ασβεστόλιθο με πολύ ψηλό λαιμό και οπές για προσάρτηση⁴³⁸. Πιθανώς πρόκειται για εγχώριο δημιούργημα, δεδομένου ότι οι κεφαλές αυτές είναι κατασκευασμένες από ασβεστόλιθο, επομένως από ένα τοπικό υλικό, παρουσιάζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά της κυπριακής τέχνης (γραμμικότητα, έλλειψη εκφραστικότητας) και δεν έχουν εντοπιστεί σε άλλο σημείο της αυτοκρατορίας. Αν και δεν είναι γνωστός ο ακριβής τόπος εύρεσης αυτών των κεφαλών, φαίνεται να προέρχονται κυρίως από την ενδοχώρα.

Παρατηρώντας τις απεικονίσεις των ιδιωτών εγχώριας παραγωγής γίνεται αντιληπτό ότι δεν εφαρμόζεται μία ρεαλιστική απόδοση της φυσιογνωμίας του απεικονιζόμενου. Συνήθως προτιμάται μία ιδεαλιστική απόδοση του προσώπου σε συνδυασμό με την κόμμωση που επικρατεί την εκάστοτε περίοδο⁴³⁹. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένα, λιγοστά έργα της κυπριακής τέχνης με πιο εμφανή τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του απεικονιζόμενου⁴⁴⁰.

Επίσης, παρατηρείται ότι ελάχιστες είναι οι υπογραφές των γλυπτών που έχουν διασωθεί από την Κύπρο. Εκτός από τον Ζώιλο από

---

⁴³⁷ Αυτό φαίνεται και από την αναφορά του Luigi Palma di Cesnola, η οποία, αν αληθεύει, κάνει λόγο για άλλες τρεις προτομές που καταστράφηκαν (σελ. 37-38).

⁴³⁸ Βλ. σελ. 98-102 εικ. 66.

⁴³⁹ Βλ. σελ. 84-89 εικ. 55 α-β, 57 α-β, 91-93 εικ. 59, 98-102 εικ. 66, 106-107 εικ. 70.

⁴⁴⁰ Βλ. σελ. 102-106 εικ. 68, 69 α-γ.

τους Γόλγους, που αναλύθηκε παραπάνω⁴⁴¹, μαρτυρούνται επιγραφικά στην Σαλαμίνα άλλοι τρεις δημιουργοί⁴⁴². Να σημειωθεί ότι μόνο στην περίπτωση του Ζωίλου δηλώνεται και η καταγωγή του γλύπτη, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις καταγράφεται απλώς το όνομα του δημιουργού.

Ακόμα, από τα ευρήματα της όψιμης αρχαιότητας συνάγεται ότι παράλληλα με τον Χριστιανισμό και την οικοδόμηση μεγάλων βασιλικών στις πόλεις, διατηρούνται ταυτοχρόνως μέσα σε αυτές και τα υλικά κατάλοιπα της προχριστιανικής θρησκείας. Τέτοιο παράδειγμα είναι η Έπαυλη του Θησέα στη Νέα Πάφο, οι ένοικοι της οποίας φαίνεται να διατήρησαν τον πλαστικό της διάκοσμο μέχρι και τον 6^ο αι. μ.Χ.⁴⁴³ Η ύπαρξη παγανιστικών αγαλμάτων και σε δημόσιους χώρους στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μαρτυρείται στην περίπτωση της Σαλαμίνας⁴⁴⁴. Ωστόσο, το φαινόμενο της αποκοπής των γεννητικών οργάνων από τις εικονιζόμενες μορφές, υποδεικνύει ίσως κάποια αλλαγή στη στάση των ανθρώπων προς αυτά τα αγάλματα και κατ' επέκταση προς την παλαιότερη θρησκεία. Αυτό προκύπτει, εν μέρει, και από την παρακμή που γνωρίζουν το συγκεκριμένο διάστημα, αλλά και νωρίτερα, δηλαδή ήδη πριν από τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁴⁵, τα μεγάλα ιερά της νήσου⁴⁴⁶. Εντύπωση, ωστόσο, προκαλεί η περίπτωση

---

⁴⁴¹ Βλ. σελ. 89-91 εικ. 58 α-β.

⁴⁴² Βλ. σελ. 70.

⁴⁴³ Βλ. σελ. 22 σημ. 83' 24.

⁴⁴⁴ Βλ. σελ. 64-65 με σημ. 261.

⁴⁴⁵ Rautman 2002, 8.

⁴⁴⁶ Βλ. *Ιερό της Αφροδίτης, Παλαίπαφος* σελ. 40, *Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριον* σελ. 50, *Ιερό του Ολυμπίου Διός, Σαλαμίνα* σελ. 71. Βεβαίως, η πλήρης εγκατάλειψη των συγκεκριμένων λατρευτικών τόπων που, στους περισσότερους από αυτούς, σημειώνεται περίπου στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ., δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στη μεταβολή του κοινού αισθήματος προς την προηγούμενη θρησκεία, καθώς στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. θεσμοθετείται η λατρεία του Χριστιανισμού.

των Σόλων, όπου η οικοδόμηση του ναού F στο αιγυπτιακό ιερό ανάγεται στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁴⁷

Σε άλλες περιπτώσεις τα γλυπτά έχασαν εντελώς την αξία τους και χρησιμοποιήθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις καινούργιες ανάγκες των ανθρώπων της εποχής. Αυτό φαίνεται για παράδειγμα από το θέατρο της Σαλαμίνας στο οποίο εντοιχίστηκε μεγάλος αριθμός αγαλμάτων κατά την οικοδόμησή του μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ.,⁴⁴⁸ καθώς και από τη χάλκινη κεφαλή των Σόλων που, όπως όλα δείχνουν, διατηρήθηκε από τους ενοίκους μίας οικίας της Ύστερης Αρχαιότητας για την αξία του μετάλλου από το οποίο ήταν κατασκευασμένη⁴⁴⁹.

Όσον αφορά τα γλυπτά από τα μεγάλα ιερά της Κύπρου (ιερό της Αφροδίτης στην Αμαθούντα, ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριον, ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, ιερό του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα), παράδοξο είναι το γεγονός ότι είναι γνωστός μικρός μόνο αριθμός έργων. Αυτό οφείλεται αφενός στις παρεμβάσεις που δέχτηκαν στους μετέπειτα χρόνους οι συγκεκριμένοι χώροι, αλλά και στο ότι πολλά από τα γλυπτά παραμένουν ακόμα αδημοσίευτα⁴⁵⁰.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τις δυσκολίες της μελέτης των γλυπτών από την Κύπρο, μεγάλη δυσχέρεια υπάρχει στη χρονολόγηση των γλυπτών, η οποία προκύπτει κυρίως στα έργα που παρουσιάζουν έντονα τα στοιχεία της εγχώριας τέχνης και έχουν αποδοθεί σε ασβεστόλιθο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η τεχνική αλλά και η εικονογραφία που επέλεγαν να υιοθετήσουν οι τοπικοί τεχνίτες, παρέμειναν ίδιες καθ' όλη τη διάρκεια

---

⁴⁴⁷ Βλ. σελ. 78, 79 σημ. 323.

⁴⁴⁸ Karageorghis – Vermeule 1964, 6 πιν. XLII εικ. 3.

⁴⁴⁹ Βλ. σελ. 74-78 εικ. 49 α-β, 50 α-β.

⁴⁵⁰ Βλ. *Ιερό της Αφροδίτης, Παλαίπαφος* σελ. 40 σημ. 160 και *Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριον* σελ. 50.

της ρωμαϊκής περιόδου. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπου η εικονογραφία εμπλουτίζεται από στοιχεία που υπήρξαν δημοφιλή σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο (π.χ. τύπος κόμμωσης), η αναγνώριση είναι πιο εύκολη, αλλά, ελλείψει τέτοιων στοιχείων, η προσπάθεια χρονολόγησης δυσχεραίνεται.

Βιβλιογραφία

Η εργασία αυτή ακολουθεί τις οδηγίες και τις συντομογραφίες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (DAI).

Αγαθοκλέους 2001

A. Αγαθοκλέους, Συμβολή στην προσωπογραφία της Κύπρου των Ρωμαϊκών χρόνων (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001)

Afonasina – Afonasin 2014

A. Afonasina – E. Afonasin, The Houses of Philosophical Schools in Athens, ΣΧΟΛΗ (Schole) 8.1, 2014, 9-23

Alexandridis 2004

A. Alexandridis, Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Julia Domma (Mainz 2004)

Ambros 2019

G. Ambros, Der kyprische Apollo : Heiligtum und Kult des Apollon Hylates in Kourion, Kypriaka, Forschungen zum Antiken Zypern 3 (Wien 2019)

Amedick 1991

R. Amedick, Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben, Vierter Teil: Vita Privata, ASR 1.4 (Berlin 1991)

Aristodemou 2014

G. A. Aristodemou, Representations of Women and Children in Roman Banquet Scenes, στο: I. K. Uhač (επιμ.), Akti XII. Međunarodnog Kolokvija o Rimskoj Provincijalnoj Umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije/ Proceedings of the 12th Interational Colloquium on Roman Provincial Art. The dating of stone monuments and criteria for

determination of chronology, Pula 23. – 28. V. 2011 (Pula 2014)
123-128

Balandier 2017

C. Balandier, Nea Paphos (Cyprus): From the Hellenistic Foundation to the Development of the Roman city: latest results of the French Archeological Mission to Paphos (MafaP) 2014-2017. Chronique d'Orient - Chronique 2017, DialHistAnc 43.2, 2017, 217-231

Bald Romano 2006

I. Bald Romano, Classical Sculpture. Catalogue of the Cypriot, Greek, and Roman Stone Sculpture in the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology (Philadelphia 2006)

Barker 2018

C. Barker, Nea Paphos Theatre: 2017 Season, The Australian Archaeological Institute at Athens Bulletin 14, 2018, 12-13

Barker 2020

C. Barker, Paphos Theatre Archaeological Project: 2019 Activities, The Australian Archaeological Institute at Athens Bulletin 16, 2020, 14-17

Beard 2003

M. Beard, The Triumph of Flavius Josephus, στο: A. J. Boyle – W. J. Dominik (επιμ.), Flavian Rome. Culture, Image, Text (Leiden – Boston 2003) 543-558

Beer 1987

C. Beer, Comparative votive religion: the evidence of children in Cyprus, Greece and Etruria, στο: T. Linders – G. Nordquist (επιμ.), Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, BoreasUpps 15, 1987, 21-29

Bekker-Nielsen 2000

T. Bekker-Nielsen, The Foundation of Nea Paphos, στο: S. Isager – I. Nielsen (επιμ.), Proceedings of the Danish Institute at Athens (Athens 2000) 195-207

Bergmann 2010

B. Bergmann, Der Kranz des Kaisers, Genese und Bedeutung einer römischen Insignie (Berlin – New York 2010)

Bergmann – Zanker 1981

M. Bergmann – P. Zanker, Damnatio memoriae. Umgearbeitete Nero- und Domitiansporträts. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und des Nerva, Jdl 96, 1981, 317-412

Bergmann – Kovacs 2016

M. Bergmann – M. Kovacs, Portrait style, στο: R. R. R. Smith - B. Ward-Perkins (επιμ.), The Last Statues of Antiquity (Oxford 2016) 280-294

Bielefeld 2019α

D. Bielefeld, Die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts n. Chr., στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 299-398

Bielefeld 2019β

D. Bielefeld, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 561-582

Boardman 2002

J. Boardman, Ελληνική Πλαστική. Κλασσική Περίοδος² (Αθήνα 2002)

Borg 2000

B. Borg, Das Gesicht der Aufsteiger: Römische Freigelassene und die Ideologie der Elite, στο: Braun - A. Haltenhoff - F.-H. Mutschier (επιμ.), *Moribus antiquis res stat Romana. Römische Werte und römische Literatur im 3. und 2. Jh. v. Chr. Beiträge zur Altertumskunde 134* (Leipzig 2000) 285-299

Borg 2004

B. E. Borg (επιμ.), *Paideia: The World of the Second Sophistic* (Berlin – New York 2004)

Boschung 1993

D. Boschung, Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht, *JRA 6*, 1993, 39-79

Boschung 2002

D. Boschung, Agrippina “Glanz des Vaterlandes“. Zum Bildnis der Agrippina Maior im Römisch-Germanischen Museum Köln, *KölnJb 35*, 2002, 207-226

Boschung 2007

D. Boschung, Individualität und soziale Rolle im Grabrelief der späten Republik und der frühen Kaiserzeit, *AnCord 18*, 2007, 219-235

Boschung 2015α

D. Boschung, Bilder des Germanicus Die römische Staatskunst als Instrument kaiserlicher Selbstdarstellung, *AiD Sonderheft 08*, 2015, 88-92

Boschung 2015β

D. Boschung, Mithras: Konzeption und Verbreitung eines neuen Götterbildes, στο: D. Boschung – A. Schäfer (επιμ.), *Römische Götterbilder Der Mittleren Und Späten Kaiserzeit. Morphomata 22* (Paderborn 2015) 217-234

Bricault 2013

L. Bricault, Les Cultes isiaques dans le monde gréco-romain (Paris 2013)

Bruun-Lundgren 1992

M. Bruun-Lundgren, A Male Portrait Bust of the Roman Period in a Private Collection in Sweden, στο: Paul Astrom (επιμ.), Acta Cyprica: acts of an International Congress on Cypriote Archaeology held in Goteborg on 22-24 August 1991 (Jonsered 1992) 9-35

Bruun-Lundgren 2002

M. Bruun-Lundgren, Cypriots in Stone, Limestone sculpture in late Hellenistic and Roman Cyprus (Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Göteborgs Universitet, Göteborg 2002)

Budde – Nicholls 1964

L. Budde – R. Nicholls, A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge (Cambridge 1964)

Budin 2010

St. L. Budin, Aphrodite enoplion, στο: A. C. Smith – S. Pickup (επιμ.), Brill's Companion to Aphrodite (Leiden 2010) 79-112

Buell κ.ά. 2009

M. Buell – C. Mauromatis – D. A. Parks, The Kourion Mapping Project: a contextual spatial analysis of the Kourion acropolis, RDAC 2009, 261-294

Cain 2019α

H. U. Cain, Die Bildhauerkunst zur Zeit der Antoninischen Kaiser (138-192 n. Chr.), στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 1-61

Cain 2019β

H. U. Cain, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 497-517

Callot 2019

O. Callot, Le temple de Zeus a Salamine de Chypre, στο: S. Rogge – Ch. Ioannou – Th. Mavrojannis (επιμ.), Salamis of Cyprus – History and Archaeology from the Earliest Times to Late Antiquity, Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien 13 (Münster – New York 2019) 502-508

Caneva – Pizzi 2014

S. G. Caneva – A. D. Pizzi, Classical and Hellenistic statuettes of the so-called “Temple Boys”: A religious and social reappraisal, στο: C. Terranova (επιμ.), La Presenza Dei Bambini Nelle Religioni del Mediterraneo Antico (Rome 2014) 495-521

Carstens 2006

A. M. Carstens, Cypriot chamber tombs, στο: L.W. Sørensen - K. W. Jacobsen (επιμ.), Panayia Ematousa II. Political, cultural, ethnic and social relations in Cyprus. Approaches to regional studies (Athens 2006) 125-166

Cesnola 1884

L. P. Cesnola, Salaminia. The history, treasures and the antiquities of Salamis in the island of Cyprus (London 1884)

Γεωργίου 2015

A. Γεωργίου, Η ιστορία της έρευνας στην Παλαίπαφο, http://kyrioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboloes/details/arkhaiologia/e-istoria-tes-ereunas-sten-palaipapho#_ftn2 (08.01.2020)

Cheal 1979

C. L. Cheal, Early Hellenistic Architecture and Sculpture in Cyprus: Tumulus 77 at Salamis (Διδακτορική διατριβή, Brown University, Providence 1979)

Christou 1993

D. Christou, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1992, BCH 117, 1993, 719-755

Christou 1997

D. Christou, Ancient Cypriote Sculpture: Neolithic-Roman Period (7000 BC-330 AD), στο: Ν. Λοϊζίδη (επιμ.), Μνήμες και Σύγχρονοι Δρόμοι της Κυπριακής Πλαστικής/ Memories and Contemporary Roads of Cypriot Plastic Arts. Κατάλογος Έκθεσης Θεσσαλονίκη 7 Δεκεμβρίου 1997 – 11 Ιανουαρίου 1998 (Θεσσαλονίκη 1997) 33-48

Γκείβανίδου 2014

Μ. Γκείβανίδου, [Εικονιστικά αγάλματα στα θέατρα και τα ωδεία των ανατολικών επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας](#) (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014)

Γκράτζιου 2010

Β. Γκράτζιου, [Αγαλματικοί τύποι του Ερμή στην πλαστική της κλασικής εποχής](#) (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2010)

Clauss 2013

M. Clauss, Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich (Stuttgart – Leipzig 1991· Ανάτυπο Berlin – Boston 2013)

Closuit 1978

L. Closuit, L'Aphrodite de Cnide: étude typologique des principales répliques antiques de l'Aphrodite de Cnide de Praxitèle (Martigny 1978)

Connelly 1988

J. B. Connelly, *Votive Sculpture of Hellenistic Cyprus* (Nicosia 1988)

Connelly 2010

J. B. Connelly, *Cyprus in the Age of Empires: Hellenistic and Roman Periods, 310 B.C.- A. D. 330*, στο: S. Hadjisavvas (επιμ.), *Cyprus: Crossroads Between East and West* (Washington D.C. 2010) 173-178

Costello 2014

B. Costello, *Architecture and Material Culture from the Earthquake House at Kourion, Cyprus*, BARIntSer 2635 (Oxford 2014)

Counts 2001

D. Counts, *Prolegomena to the study of Cypriote Sculpture*, CahCEC 31, 2001, 129-181

Counts 2011α

D. Counts, *Local Styles and Regional Trends in Cypriot Limestone Sculpture*. The Atheniou School, στο: M. K. Toumazou – P. N. Kardulias – D. B. Counts (επιμ.), *Crossroads and Boundaries: The Archaeology of Past and Present in the Malloura Valley, Cyprus*, AASOR 65, 2011, 149-162

Counts 2011β

D. B. Counts, *A History of Archaeological Activity in the Athienou Region*, στο: M. K. Toumazou – P. N. Kardulias – D. B. Counts (επιμ.), *Crossroads and Boundaries: The Archaeology of Past and Present in the Malloura Valley, Cyprus*, AASOR 65, 2011, 45-54

Daltrop κ.ά. 1966

G. Daltrop – U. Hausmann – M. Wegner, *Die Flavier: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Julia Titi, Domitilla, Domitia, Herrscherbild 2. 1* (Berlin 1966)

Daszewski 1976

W.A. Daszewski, Les Fouilles Polonaises à Nea Paphos 1972-1975, RDAC 1976, 185-225

Daszewski 1982

W.A. Daszewski, Aphrodite Hoplismene from Nea Paphos, RDAC 1982, 195-201

Daszewski 1989

W.A. Daszewski, Aphrodite from Paphos and from Egypt, στο: V. Tatton-Brown (επιμ.), Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age. Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium April 1988 (London 1989) 122-131

Daszewski 1993

W.A. Daszewski, Nea Paphos 1992, PolAMed 4, 1993, 83-93

Daszewski 1994α

W.A. Daszewski, Nea Paphos 1993, PolAMed 5, 1994, 101-110

Daszewski 1994β

W. A. Daszewski, Marble sculptures in Nea Paphos, Cypriote or imported? στο: F. Vandenabeele – R. Laffineur (επιμ.), Cypriote stone sculpture: proceedings of the Second International Conference of Cypriote Studies Brussels-Liege 17-19 May 1993 (Brussels – Liège 1994) 153-160

Daszewski 1995

W. A. Daszewski, Nea Paphos 1994, PolAMed 6, 1995, 67-74

Davis 2010

Th. W. Davis, Earthquakes and the Crises of Faith: Social Transformation in Late Antique Cyprus, Buried History. Journal of the Australian Institute of Archaeology 46, 2010, 5-16

Demesticha 2012

S. Demesticha, Harbours, navigation and sea trade, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 80-83

De Pury-Gysel 2017

A. de Pury-Gysel, Die Goldbüste des Septimius Severus. Gold- und Silberbüsten römischer Kaiser (Frankfurt am Main 2017)

Dikaios 1953

P. Dikaios, A Guide to the Cyprus Museum² (Nicosia 1953)

Dostert 2009

A. Dostert, Die Antikensammlung des Kardinals Melchior de Polignac (Διδακτορική διατριβή, Freien Universität Berlin, Berlin 2009)

Δρακούλης 2009

Δ. Δρακούλης, Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4^{ος}-6^{ος} αιώνας) 1. Θρακική – Ιλλυρικών – Ασιανή, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 53A (Θεσσαλονίκη 2009)

Δρακούλης 2010

Δ. Δρακούλης, Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο (4^{ος}-6^{ος} αιώνας) 2. Ποντική – Ανατολική – Αιγυπτιακή, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 53B (Θεσσαλονίκη 2010)

Dunbabin 2003

K. M. D. Dunbabin, The Roman Banquet, Images of Conviviality (Cambridge 2003)

Erath-Koiner 2005

G. Erath-Koiner, Der sogenannte Caligula – ein spätrepublikanisches Porträt in Nicosia, στο: B. Brandt – V. Gassner

– S. Ladstätter (επιμ.), Synergia. Festschrift für Friedrich Krinzinger II (Wien 2005) 171–177.

Fabricius 1999

J. Fabricius, Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten, Studien zur antiken Stadt 3 (München 1999)

Fejfer 2006

J. Fejfer, Sculpture in Roman Cyprus, στο: L.W. Sørensen - K. W. Jacobsen (επιμ.), Panayia Ematousa II. Political, cultural, ethnic and social relations in Cyprus. Approaches to regional studies (Athens 2006) 81-123

Fejfer 2008

J. Fejfer, Roman Portraits in Context. Image & Context 2 (Berlin 2008)

Fejfer 2019

J. Fejfer, Just Facade? The Relationship between Sculpture and Architecture in the Roman East: Cyprus and Beyond, στο: S. Rogge – Ch. Ioannou – Th. Mavrojannis (επιμ.), Salamis of Cyprus – History and Archaeology from the Earliest Times to Late Antiquity, Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien 13 (Münster – New York 2019) 609-658

Filges 1999

A. Filges, Marmorstatuetten aus Kleinasien. Zu Ikonographie, Funktion und Produktion antoninischer, severischer und späterer Idealplastik, IstMitt 49, 1999, 377-430

Fittschen 1999

K. Fittschen, Prinzenbildnisse antoninischer Zeit (Mainz 1999)

Fittschen 2019

K. Fittschen, Η διάδοση της εικόνας των Αυτοκρατόρων και των υψηλά ιστάμενων προσώπων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: Μέθοδοι και Τεχνικές, στο: Η διάδοση της εικόνας των Αυτοκρατόρων και των υψηλά ιστάμενων προσώπων στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία: μέθοδοι και τεχνικές. Πρακτικά της Δημόσιας Συνεδρίας της 19^{ης} Μαρτίου 2019 (Αθήνα 2019)

Fittschen – Zanker 1983

K. Fittschen – P. Zanker, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 3. Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse, Frauenporträts, BeitrESkAr 5 (Mainz 1983)

Fittschen κ.ά. 2010

K. Fittschen – P. Zanker – P. Cain, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 2. Die männlichen Privatporträts, BeitrESkAr 4 (Berlin – New York 2010)

Flemberg 1991

J. Flemberg, Venus Armata. Studien zur bewaffnetten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst (Stockholm 1991)

Florek 2016

M. Florek, Stone finds uncovered during excavation in the Agora of Nea Paphos, στο: E. Papuci-Władyka – A. Dobosz (επιμ.), In the Heart of the Ancient City. Five Years of Krakow Archaeologists' research at the Paphos Agora on Cyprus (2011-2015). International Symposium organized by the Department of Classical Archaeology at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, 21-22 January 2016 (Kraków 2016) 54-56

Flourentzos 2007

P. Flourentzos, An unknown Graeco-Roman temple from the lower town of Amathous, CahCEC 37, 2007, 299-306

Frenz 1985

H. G. Frenz, Römische Grabreliefs in Mittel-und Suditalien, Archaeologica 37 (Roma 1985)

Fujii 2015

T. Fujii, Imperial Cult and Imperial Statues in Roman Cyprus: A Preliminary Report, στο: A. Jacobs – P. Cosyns (επιμ.), Cypriot Material Culture Studies from Picrolite carving to Proskynitaria Analysis (Βρυξέλλες 2015) 245-256

Gehn 2012α

U. Gehn, Six fragments of plaque from base for imperial statues, possibly of Diocletian, Maximian, Galerius, and Constantius I. Salamis (Cyprus). 293-305, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-864 (15.03.2020)

Gehn 2012β

U. Gehn, Base for statue of Constantius I, emperor. Salamis (Cyprus). 293-305, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-865 (15.03.2020)

Gehn 2012γ

U. Gehn, Base for statue of Galerius, emperor. Salamis (Cyprus). 293-305, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-866 (15.03.2020)

Gehn 2012δ

U. Gehn, Eight fragments of plaque, probably associated with statues, with dedication to Diocletian, Maximian, Constantius I and Galerius, emperors. From Salamis (Cyprus). 293-305, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-867 (15.03.2020)

Gjerstad κ.ά. 1934

E. Gjerstad – J. Lindros – E. Sjøqvist – A. Westholm, SCE 1 (Stockholm 1934)

Gjerstad κ.ά. 1935

E. Gjerstad – J. Lindros – E. Sjøqvist – A. Westholm, SCE 2
(Stockholm 1935)

Gjerstad κ.ά. 1937

E. Gjerstad – J. Lindros – E. Sjøqvist – A. Westholm, SCE 3
(Stockholm 1937)

Goette 1985

H. R. Goette, Zum Bildnis des “Cicero”, RM 92, 1985, 291-318.

Goette 1989

H. R. Goette, Kaiserzeitliche Bildnisse von Sarapis-Priestern, MDAIK
45, 1989, 173-186

Goette 2003

H. R. Goette, Zum Bildnis des Polydeukion. Stiltendenzen
athenischer Werkstätten im 2. Jahrhundert n. Chr., στο: P. Noelke
– F. Naumann-Steckner – B. Schneider (επιμ.), Romanisation und
Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des
Imperium Romanum (Mainz am Rhein 2003) 549-557

Goette 2008

H. R. Goette, Ein Antoninisches Jünglings-portrait in Berlin, στο: N.
Ζαφειροπούλου (επιμ.), Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη
Αλκμήνης Σταυρίδη (Αθήνα 2008) 189-196

Goette 2012

H. R. Goette, Zur Darstellung von religiöser Tracht in Griechenland
und Rom, στο: S. Schrenk – K. Vössing – M. Tellenbach (επιμ.),
Kleidung und Identität in religiösen Kontexten der römischen
Kaiserzeit Beiträge des Altertumswissenschaftlichen Kolloquiums
der Arbeitsgruppe D „Kleidung und Religion“, Projekt DressID
Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 30. und 31.
Oktober 2009. Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 47
(Mannheim 2012) 20-34

Goette 2013

H. R. Goette, Das antike Griechenland und die römische Kleidung, στο: A. Wiezorek – R. Schulz – M. Tellenbach (επιμ.), Die Macht der Toga. DressCode im Römischen Weltreich, Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 56 (Regensburg 2013) 94-97

Grimm 1974

G. Grimm, Die römischen Mumienmasken aus Ägypten (Wiesbaden 1974)

Grimsley κ.ά. 2016

L. Grimsley – L. A. Swantek – T. W. Davis – C. J. Davey – W. J. Weir, The Kourion Urban Space Project (KUSP): Preliminary Results of the First Three Seasons, 2012-2014, RDAC 2016, https://www.academia.edu/37722280/The_Kourion_Urban_Space_Project_KUSP_Preliminary_Results_of_the_First_Three_Seasons_2012_2014 (26.09.2020)

Grimsley κ.ά. 2018

L. Grimsley – L. A. Swantek – T. W. Davis – C. J. Davey – W. J. Weir, Kourion Urban Space Project: Preliminary Report of the 2016 Season, RDAC 2018, https://www.academia.edu/40075525/Kourion_Urban_Space_Project_Preliminary_Report_of_the_2016_Season (26.09.2020)

Guilaine κ.ά. 2012

J. Guilaine – J. D. Vigne – F. Briois 2012, Ayios Tychonas-Klimonas, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 42-43

Hadjioannou 1981

K. Hadjioannou, Aphrodite in arms, RDAC 1981, 184-186

Hadjioannou 1983

K. Hadjioannou, The ἔγχειος Αφροδίτη again, RDAC 1983, 281-282

Hallett 2005

C.H. Hallett, *The Roman Nude: Heroic Portrait Statuary 200 B.G.-A.D. 300* (Oxford 2005)

Hamat 2014

A. C. Hamat, *Dextrarum Iunctio și studiul bijuteriilor în epoca romană. Un melanj între istoria artei, epigrafie, numismatică, gliptică și studiul bijuteriilor*, στο: S. Forțiu – A. Cîntar (επιμ.), *Arheovest* II2. In Honorem Gheorghe Lazarovici. *Interdisciplinaritate în Arheologie Timișoara 6 decembrie 2014* (Szeged 2014) 881-892

Hannestad 2006

N. Hannestad, *Skulpturenausstattung spätantiker Herrschaftshäuser*, στο: A. Demandt – J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Große. Geschichte - Archäologie – Rezeption. Internationales Kolloquium vom 10.-15. Oktober 2005 an der Universität Trier, Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier* 32 (Trier 2006) 195-208

Hannestad 2007

N. Hannestad, *Late Antique Mythological Sculpture. In Search of a Chronology*, στο: F.A. Bauer – C. Witschel (επιμ.), *Statuen in der Spätantike. Spätantike - Frühes Christentum - Byzanz* 23 (Wiesbaden 2007) 273-305

Havelock 1995

C. M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and her Successors. A historical review of the female nude in Greek art* (Ann Arbor 1995)

Hermay 2004

A. Hermay, *Monuments funéraires et votifs à Chypre: les stèles et les reliefs en pierre*, στο: R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), *Sepulkral- und Votivdenkmäler östlicher Mittelmeergebiete (7. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.): Kultur begegnungen im Spannungsfeld von Akzeptanz und Resistenz. Akten des Internationalen Symposiums Mainz 1.-3. November 2001* (Möhnesee 2004) 73-83

Hermary 2009

A. Hermary, La Sculpture en Marbre À Chypre à L'époque Hellénistique et sous L'empire: essai de bilan, CahCEC 39, 2009, Actes du colloque «Chypre à l'époque hellénistique et impériale», Recherches récentes et nouvelles découvertes, Université Paris Ouest-Nanterre et Institut National d'Histoire de l'Art Nanterre – Paris 25-26 septembre 2009, 153-176

Hermary – Mertens 2014

A. Hermary – J. R. Mertens, The Cesnola Collection of Cypriot Art: Stone Sculpture
https://www.metmuseum.org/art/metpublications/The_Cesnola_Collection_of_Cypriot_Stone_Sculpture (26.03.2020)

Iacovou 2012

M. Iacovou, Early Iron Age (1050-312 BC), στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 62-65

Iacovou 2013

M. Iacovou, Paphos before Palaepaphos. New approaches to the history of the Paphian kingdom, στο: D. Michaelides (επιμ.), Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus. Papers in Honour of Ino Nicolaou, SIMA PB 179 (Uppsala 2013) 275–291

Ignatiadou – Chatzipanagiotou 2018

D. Ignatiadou – A. Chatzipanagiotou, Jewellery Uses and Symbolism, from the Geometric to Roman Period, στο: M. Lagogianni-Georgakarakos (επιμ.), The Countless Aspects of Beauty in Ancient Art (Athens 2018) 265-281

Inan 1975

J. Inan, Roman sculpture in Side (Ankara 1975)

Inan – Alföldi-Rosenbaum 1979

J. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei (Mainz am Rhein 1979)

Johansen 1987

F. S. Johansen, The Portraits in Marble of Gaius Julius Caesar: A Review, στο: J. Frel – A. Houghton – M. True (επιμ.), Ancient Portraits in the J. Paul Getty Museum 1. Occasional Papers on Antiquities 4 (Malibu 1987) 17-40

Kaba 2015

H. Kaba, A Cypro-Classical Aphrodite and Eros Figurine from Soloi (Cyprus), *Anatolia* 41, 2015, 77-108

Kaba 2016

H. Kaba, Being Rich in Life and Death. Gold and Silver Finds from a 4th Century Tomb in Soloi, στο: L. Summerer – H. Kaba (επιμ.), *The Northern Face of Cyprus. New Studies in Cypriot Archaeology and Art History* (Istanbul 2016) 225-242

Kahil – Faltermeier 1976

L. Kahil – K. Faltermeier, Tête de Bronze de Soloi (Chypre), *AntK* 19, 1976, 41-48

Καλογήρου 2017

A. Καλογήρου, «Τα γλυπτά της Θεσσαλονίκης στον χώρο και τον χρόνο» (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2017)

Καλτσάς 2007

N. Καλτσάς, Το εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο (Αθήνα 2007)
https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_14/nam_gr.pdf (16.08.2020)

Καντηρέα 2015

M. Καντηρέα, Αλφαβητικές επιγραφές της Κύπρου: επιγραφική συμβολή στην ανασύνθεση της ιστορίας του νησιού κατά την

Αρχαιότητα, <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/epigraphike/alphabetikes-epigraphes-tes-kuprou-epigraphike-sumbole-sten-anasunthese-tes-istorias-tou-nesiou-kata-ten-arkhaioteta> (11.01.2021)

Karageorghis 1960

V. Karageorghis, Chronique des fouilles à Chypre, BCH 84, 1960, 242-299

Karageorghis 1966

V. Karageorghis, Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques à Chypre en 1965, BCH 90, 1966, 297-389

Karageorghis 1968

V. Karageorghis, Zypern, Archaeologia Mundi (Genf 1968)

Karageorghis 1969α

V. Karageorghis, Salamis in Cyprus. Homeric, Hellenistic and Roman, στο: M. Wheeler (επιμ.), New Aspects of Antiquity (London 1969)

Karageorghis 1969β

V. Karageorghis, Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1968, BCH 93, 1969, 431-569

Karageorghis 1970

V. Karageorghis, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1969, BCH 94, 1970, 191-300

Karageorghis 1972

V. Karageorghis, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1971, BCH 96, 1972, 1005-1088

Karageorghis 1973

V. Karageorghis, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1972, BCH 97, 1973, 601-689

Karageorghis 1985

V. Karageorghis, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1984, BCH 109, 1985, 897-967

Karageorghis 1988

V. Karageorghis, Blacks in Ancient Cypriot Art (Houston 1988)

Karageorghis 1991

V. Karageorghis, Les anciens Chypriotes. Entre Orient et Occident (Paris 1991)

Karageorghis 1998

V. Karageorghis, Greek Gods and Heroes in Ancient Cyprus (Athens 1998)

Καραγιώργης 2015

B. Καραγιώργης, Συλλογές κυπριακών αρχαιοτήτων σε μουσεία του εξωτερικού, http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symbolos/details/sulloges-kupriakon-arkhaioteton/sulloges-kupriakon-arkhaioteton-se-mouseia-tou-exoterikou#_ftn9 (30.12.2019)

Karageorghis – Vermeule 1964

V. Karageorghis – C.C. Vermeule, Sculptures from Salamis I, RDAC 1964

Karageorghis – Vermeule 1966

V. Karageorghis – C.C. Vermeule, Sculptures from Salamis II, RDAC 1966

Karageorghis κ.ά. 1999

V. Karageorghis – E. Vassilika – P. Wilson, The Art of Ancient Cyprus in the Fitzwilliam Museum, Cambridge (Nicosia 1999)

Karageorghis κ.ά. 2000

V. Karageorghis – J. R. Mertens – M. E. Rose, Ancient Art from Cyprus: The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art (New York 2000)

Karageorghis 2015

J. Karageorghis, Αφροδίτη, η θεά της Κύπρου, <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symbolos/details/threskeia-kai-latreutikes-praktikes/aphrodite-e-thea-tes-kuprou> (08.01.2020)

Karanastassis 1986

P. Karanastassis, Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland. I: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Aphrodite-Typen des 5. Jhs. v. Chr., στο: Sonderdruck aus den Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung 101 (Berlin 1986) 207-291

Karanastassis 1987

P. Karanastassis, Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland. II: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena-Typen des 5. Jhs. v. Chr., στο: Sonderdruck aus den Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung 102 (Berlin 1987) 323-428

Karanastasi 2013α

P. Karanastasi, Die statuarische Repräsentation der römischen Kaiser im östlichen Imperium, στο: A. Wiezorek – R. Schulz – M. Tellenbach (επιμ.), Die Macht der Toga. DressCode im Römischen Weltreich, Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 56 (Regensburg 2013) 94-97

Karanastasi 2013β

P. Karanastasi, Hadrian im Panzer. Kaiserstatuen zwischen Realpolitik und Philhellenismus, JdI 127/128, 2013, 323-391

Καραναστάση 2015

Π. Καραναστάση, Νέα στοιχεία για τη ρωμαϊκή Ελεύθερνα, στο: Π. Καραναστάση – Α. Τζιγκουνάκη – Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, 2. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013 (Ρέθυμνο 2015) 417-428

Καραναστάση 2018

Π. Καραναστάση, Γυναικεία εικονιστικά αγάλματα στη ρωμαϊκή Κρήτη. Εικονογραφία και κοινωνικές προβολές, στο: Π. Καραναστάση – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα: καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές. Διεθνές Συνέδριο Ρεθύμνου 26-28 Σεπτεμβρίου 2014 (Θεσσαλονίκη 2018) 239-256

Karanastasi 2019

P. Karanastasi, Roman Sculptures from Salamis: A Reappraisal, στο: S. Rogge – Ch. Ioannou – Th. Mavrojannis (επιμ.), Salamis of Cyprus – History and Archaeology from the Earliest Times to Late Antiquity, Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien 13 (Münster – New York 2019) 591-608

Kassianidou 2000

V. Kassianidou, Hellenistic and Roman mining in Cyprus, στο: Acts of the third International Congress of Cypriot Studies (Nicosia 2000) 745-756

Kassianidou 2012

V. Kassianidou, Natural resources and the importance of copper, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 76-79

Κατάκης 2002

Στ. Κατάκης, Επίδαυρος. Τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων από το Ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού (Αθήνα 2002)

Κατάκης 2007

Στ. Κατάκης, Τρία Μικρασιατικά Αγαλμάτια της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Εθνικό Κήπο της Αθήνας, στο: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Α. Α. Λαιμού – Λ. Γ. Μενδώνη – Ν. Κούρου (επιμ.), άμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη, *Archaignosia* 5, 2007, 389-408

Κatakis 2018

St. Katakis, Attic Sarcophagi with Garlands, Erotes and Dionysiac Themes, CSIR I,2 (Athens 2018)

Κατάκης 2018

Στ. Κατάκης, Ημίεργα μεν, όχι όμως και ημιτελή γλυπτά κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, στο: Π. Καρανασάση – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα: καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές. Διεθνές Συνέδριο Ρεθύμνου 26-28 Σεπτεμβρίου 2014 (Θεσσαλονίκη 2018) 83-94

Κατσαούνου 2012

Σ. Κατσαούνου, Συμπληρωματικές μορφές στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2012)

Καζακίδη 2012

Ν. Καζακίδη, Ένα οικογενειακό σύνταγμα ανδριάντων της εποχής του Κλαυδίου και το γυμνάσιο στη Σικυώνα, στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Π. Καρανασάση – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009 (Θεσσαλονίκη 2012) 193-211

Kiessel 2013

M. Kiessel, Spätantike Kapitellausstattungen in Zypern. Das Thermen-Gymnasium von Salamis/Constantia und der Forumbereich von Kourion, στο: Adalya. The Annual of the Suna &

İnan Kiraç Research Institute on Mediterranean Civilizations 13,
2013, 241-260

Kiilerich – Torp 1994

B. Kiilerich – H. Torp, Mythological Sculpture in the fourth century
A.D.: the Esquiline group and the Silahtaraga statues, *IstMitt* 44,
1994, 307-316

Kleibl 2007

K. Kleibl, Der hellenistisch-römische Tempel gräco-ägyptischer
Gottheiten in Soli, στο: S. Rogge (επιμ.), *Begegnungen. Materielle
Kulturen auf Zypern bis in die römische Zeit*, Schriften des Instituts
für Interdisziplinäre Zypern-Studien 5 (Münster – New York 2007)
125-150

Koch – Sichtermann 1982

G. Koch – H. Sichtermann, Römische Sarkophag, *HdArch*
(München 1982)

Koiner 2008

G. Koiner, Der männliche Kopf Larnaca, Pierides Museum LC 227
(854). Physiognomische Überlegungen zu einem römischen
Kalksteinporträt aus Zypern, στο: P. Mauritsch - W. Petermandl - R.
Rollinger - Ch. Ulf (επιμ.), *Antike Lebenswelten. Konstanz – Wandel
– Wirkungsmacht. Festschrift für Ingomar Weiler zum 70.
Geburtstag, Philippika. Marburger altertumskundliche
Abhandlungen* 25 (Wiesbaden 2008) 637–647

Kokkinia 2008

Ch. Kokkinia, The Sebasteion, στο: Ch. Kokkinia (επιμ.), *Boubon. The
Inscriptions and Archaeological Remains: A Survey 2004-2006*,
Μελετήματα 60 (Athens 2008) 6-12

Kokkinos 1992

N. Kokkinos, Antonia Augusta: Portrait of a Great Roman Lady
(London – New York 1992)

Kousser 2007

R. Kousser, Mythological Group Portraits in Antonine Rome: The Performance of Myth, *AJA* 111, 673-691

Kovacs 2019α

M. Kovacs, Die Bildhauerkunst im 5. Und im 6. Jahrhundert n. Chr. Die Skulpturen, στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 399-453

Kovacs 2019β

M. Kovacs, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 582-597

Krag – Raja 2016

S. Krag – R. Raja, Representations of Women and Children in Palmyrene Funerary Loculus Reliefs, Loculus Stelae and Wall Paintings, *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 9, 2016, 134-178

Kranz 1979

P. Kranz, Ein Bildnis frühtheodosianischer Zeit in der Sammlung George Ortiz bei Genf, *AA* 1979, 76-103

Kranz 1989

P. Kranz, Die Asklepiosstatue im Schlosspark von Klein-Glienicke. Ein neuer Typus und sein Kulturgeschichtlicher Hintergrund, *Jdl* 104, 1989, 107-155

Kreikenbom 2019α

D. Kreikenbom, Die Bildhauerkunst zur Zeit der Severischen Kaiser (193-235 n. Chr.), στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5.

Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 63-99

Kreikenbom 2019β

D. Kreikenbom, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende der Antike (Worms 2019) 517-530

Κρίγκος 2008

A. B. Κρίγκος, Οι Ελληνικές Και Λατινικές Επιγραφές Ρωμαϊκής Περιόδου από την Κύπρο (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2008)

Krug 1968

A. Krug, Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie (6. - 1. Jahrh. v. Chr.) (Mainz 1968)

Κωνσταντινίδης 2016

Π. Κωνσταντινίδης, Γυναικεία δυναστικά πορτρέτα αυτοκρατορικής περιόδου από την Ελλάδα (τέλη 1^{ου} αι. π.Χ. – 5^{ος} αι. μ.Χ.) (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016)

Λαμπρινός 2011

Z. I. Λαμπρινός, Προτομές Ρωμαίων Αυτοκρατειρών (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011)

Lahusen – Formigli 2001

G. Lahusen – E. Formigli, Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik (München 2001)

Landwehr 2006

Ch. Landwehr, Die Skulpturen von Caesarea Mauretania 3. Idealplastik. Bacchus und Gefolge – Masken – Fabelwesen – Tiere – Bukranien – nicht benennbare Figuren (Mainz 2006)

Le Brun 2012

Al. Le Brun, Neolithic Period (10th-5th millennia BC), στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 38-41

Lenaghan 2012α

J. Lenaghan, Portrait head of Oecumenius. Salamis (Cyprus). Late fourth to early fifth century, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-869 (15.03.2020)

Lenaghan 2012β

J. Lenaghan, Portrait head of a man with short beard and brushed forward hair. Asia Minor. Late fourth to early fifth century, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-380 (15.03.2020)

Lenaghan 2012γ

J. Lenaghan, Portrait head of man from bust. From Asia Minor. Late fourth to fifth century, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-450 (15.03.2020)

Lenaghan 2012δ

J. Lenaghan, Portrait bust of bearded man wearing chlamys. From Sebastopolis (Helenopontus). Late fourth to early fifth century, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-2282 (15.03.2020)

Lenaghan 2012ε

J. Lenaghan, Statue of Oecumenius, governor. Aphrodisias (Caria). Late fourth-early fifth century, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk>, LSA-150 (15.03.2020)

Levick 1999

B. Levick, Vespasian (London 1999)

Λουλλούπης 1971

Μ. Χρ. Λουλλούπης, Ανασκαφαί εις Κούριον, 1967-1970. «Η Οικία των Μονομάχων», RDAC 1971, 86-116

Lulić 2014

J. Lulić, Dalmatian Silvanus: A Cognitive Approach to Reinterpretation of the Reliefs Representing Silvanus from Roman Dalmatia, στο: H. Platts – J. Pearce – C. Barron – J. Lundock – J. Yoo (επιμ.), Proceedings of the Twenty-Third Annual Theoretical Roman Archaeology Conference London 4–6 April 2013 (Oxford – Havertown 2014) 37-51

Lund 2006

J. Lund, On the circulation of goods in Hellenistic and Early Roman Cyprus: the ceramic evidence, στο: L.W. Sørensen - K. W. Jacobsen (επιμ.), Panayia Ematousa II. Political, cultural, ethnic and social relations in Cyprus. Approaches to regional studies (Athens 2006) 31-49

Maderna 2004α

C. Maderna, Die letzten Jahrzehnte der spätklassischen Plastik, στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 2. Klassische Plastik (Mainz am Rhein 2004) 303-382 εικ. 279-349

Maderna 2004β

C. Maderna, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 2. Klassische Plastik (Mainz am Rhein 2004), 530-541

Maderna 2010α

C. Maderna, Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Caligula (37 – 41 n. Ch.), στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 51-68

Maderna 2010β

C. Maderna, Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Claudius (41 – 54 n. Ch.), στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 69-99

Maderna 2010γ

C. Maderna, Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Nero (54 – 68 n. Ch.), στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 101-133

Maderna 2010δ

C. Maderna, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 304-322

Maderna-Lauter 1990

C. Maderna-Lauter, Katalog, στο: H. Beck – P. C. Bol – M. Bückling (επιμ.), Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik. Ausstellung im Liebieghaus, Museum alter Plastik, Frankfurt am Main 17.10.1990-20.01.1991 (Mainz am Rhein 1990) 631-648

Maestro – Nuez 2012

J. J. F. Maestro – J. B. Nuez, La Dextrarum Iunctio y Surepresentación en el Registro arqueológico Romano: La Lucernade Sant Gregori (Burriana, España), Millars. Espai i Historia 35, 2012, 25-47

Μαρκουλίδου 2007

A. Μαρκουλίδου, Pudicitia (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007)

Martens 2018

B. Martens, The Statuary of Asklepios from the Athenian Agora, Hesperia 87, 2018, 545-610

Mason 2003

S. Mason, Flavius Josephus in Flavian Rome, στο: A. J. Boyle – W. J. Dominik (επιμ.), Flavian Rome. Culture, Image, Text (Leiden 2003) 559-589

Massner 1994

A. K. Massner, Zum Stilwandel im Kaiserporträt claudischer Zeit, στο: V. M. Strocka (επιμ.), Die Regierungszeit des Kaisers Claudius (41-54 n. Chr.): Umbruch oder Episode?, Internationales interdisziplinäres Symposium aus Anlass des hundertjährigen Jubiläums des Archäologischen Instituts der Universität Freiburg i. Br., 16.-18. Februar 1991 (Mainz 1994) 159-176

Mavrojannis 2015

T. Mavrojannis, The Roman Temples of Kourion and Amathus in Cyprus: A Chapter on the Arabian Policy of Trajan, στο: G. A. Xenis (επιμ.), Literature, Scholarship, Philosophy, and History. Classical Studies in Memory of Ioannis Taifacos (Stuttgart 2015) 457-502

Mavrojannis 2019α

T. Mavrojannis, The «House - Annex of Eustolios» at Kourion in Cyprus: 435 A.D., KypSpud OH' (2016-2017), 2019, 233-254

Mavrojannis 2019β

T. Mavrojannis, The Temple of Zeus Olympios at Salamis as Capitolium and the Temple of Zeus Olbios at Olba-Diocaesarea in Cilicia between Antiochus IV Epiphanes and Ptolemy VI Philometor, στο: S. Rogge – Ch. Ioannou – Th. Mavrojannis (επιμ.), Salamis of Cyprus – History and Archaeology from the Earliest Times to Late Antiquity, Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien 13 (Münster – New York 2019) 509-544

Mazzuca 2014

V. Mazzuca, Asclepius with egg “type Nea Paphos – Alexandria – Trier”: New data and some new reflections, στο: Arheologia Moldovei 37, 2014, 291-298

McCann 1968

A. M. McCann, The portraits of Septimius Severus (A.D. 193-211),
MemAmAc 30, 1968

McFadden 1951

G. H. McFadden, Archaeological News, AJA 55, 1951, 167-171

Megaw 1951

A. H. S. Megaw, Archaeology in Cyprus, 1949–1950, JHS 71, 1951,
258-260

Michaelides 1989

D. Michaelides, A Trapezephoron with a representation of Hercules
from Nea Paphos, RDAC 1989, 151-155

Michaelides 2012

D. Michaelides, Hellenistic and Roman Period (312-58 BC, 58 BC-AD
395), στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus:
Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 68-71

Michaelides 2015

D. Michaelides, House of Orpheus at Nea Paphos, CahCEC 45, 2015,
329-337

Michaelides 2017

D. Michaelides, Roman Cyprus, στο: E. Hadjipaschalis – P. Lyssiotis
– A. Lyritsas – M. Miltiadou (επιμ.), Cyprus Has Always Been Europe.
Η Κύπρος ήταν πάντα Ευρώπη (Nicosia 2017) 45-79

Millar 2002

F. Millar, Rome, the Greek World, and the East. The Roman Republic
and the Augustan Revolution 1 (Chapel Hill – London 2002)

Misk – Papuci-Władyka 2016

Ł. Misk – E. Papuci-Władyka, Nea Paphos and its harbours. Gates
to the Mediterranean in the light of the Jagiellonian University

research, στο: M. Seifert – L. Ziemer (επιμ.), North Meets East 3 Aktuelle Forschungen zu antiken Häfen. Ein Workshop veranstaltet von Julia Daum und Martina Seifert an der Universität Hamburg vom 15. bis 17. März 2016, Gateways. Hamburger Beiträge zur Archäologie und Kulturgeschichte des antiken Mittelmeerraumes 6 (Aachen 2016) 1-19

Mitford 1950

T. B. Mitford, New Inscriptions from Roman Cyprus, OpArch 6, 1-95

Mitford 1971

T. B. Mitford, The Inscriptions of Kourion (Philadelphia 1971)

Mitford – Nicolaou 1974

T. B. Mitford – I. K. Nicolaou, The Greek and Latin inscriptions from Salamis, Salamis 6 (Nicosia 1974)

Młynarczyk 1990

J. Młynarczyk, Nea Paphos in the Hellenistic Period, Nea Paphos III (Varsovie 1990)

Młynarczyk 2011

J. Młynarczyk, Descendants of the god-like Kinyras: the kings of Paphos in archaeological record, στο: A. Demetriou (επιμ.), Proceedings of the IV. International Cyprological Congress (Nicosia 2011) 645-654.

Młynarczyk 2015

J. Młynarczyk, Moving to a new place: The cult of Paphia Aphrodite in Hellenistic Nea Paphos, στο: C. Balandier κ.ά. (επιμ.), Kypromedousa. Hommage à Jacqueline Karageorghis, Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes 45, 2015, 79-86

Μπακαλάκης 1988

Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφή στο Λόφο Γιόρκους ΒΑ της Αθαιίνου, Κύπρος (Αθήνα 1988)

Μπακιρτζής 1976

Χ. Ν. Μπακιρτζής, Παλαιοχριστιανική Βασιλική στους «Γιούρκους»
ΒΑ της Αθηνών, RDAC 1976, 260-266

Μπάνου – Τσόγκα 2017

Ε. Σ. Μπάνου – Κ. Τσόγκα, Οι Φιλοσοφικές Σχολές της Ύστερης
Αρχαιότητας στην Αθήνα: Τα Υλικά Κατάλοιπα, Ανθέμιον 28, 2017,
15-32

Μπουραζέλης 1989

Κ. Μπουραζέλης, Θεία Δωρεά. Μελέτες πάνω στην πολιτική της
δυναστείας των Σεβήρων και την Constitutio Antoniniana,
Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος. Σειρά
Μονογραφιών 1 (Αθήνα 1989)

Μπουραζέλης 2017

Κ. Μπουραζέλης, Οι τρόφιμοι της λύκαινας. Συνοπτική ιστορία των
Ρωμαίων και της πολιτείας τους από την ίδρυση της Ρώμης έως την
εποχή του Διοκλητιανού (753 π.Χ. - 305 μ.Χ.) (Αθήνα 2017)

Neer 2013

R. T. Neer, Kunst und Archäologie der Griechischen Welt. Von den
Anfängen bis zum Hellenismus (Darmstadt 2013)

Νικολάου 1965

Κ. Νικολάου, Γεωμετρικοί Τάφοι Κυθραίας, RDAC 1965, 30-73

Nikolaou 1972

Κ. Nikolaou, Archaeological News from Cyprus 1970, AJA 76, 1972,
311-320

Nikolaou 1973

Κ. Nikolaou, Archaeological News from Cyprus 1970, AJA 77, 1973,
51-60

Nodelman 1987

S. Nodelman, *The Portrait of Brutus the Tyrannicide*, στο: J. Frel – A. Houghton – M. True (επιμ.), *Ancient Portraits in the J. Paul Getty Museum 1. Occasional Papers on Antiquities 4* (Malibu 1987) 41-86

Nováková – Pagáčová 2016

L. Nováková – M. Pagáčová, *Dexiosis: a meaningful gesture of the Classical antiquity*, *Iliria International Review* 6. 1, 2016, 207-222

Ντασούλη-Σταυρίδη 1993

A. Ντασούλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά από την Θυρεάτιδα Κυνουρίας* (Αθήνα 1993)

Nys 2012

K. Nys, V. *The Swedish Cyprus Expedition: the first comprehensive study of the island's ancient history*, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), *Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue* (Nicosia 2012) 30-31

Öztaner 2010

S. H. Öztaner, *Salamis-Constantia Kent Planlaması Üzerine Yeni Araştırmalar: Cardo ve Decumanus*, *Anadolu / Anatolia* 36, 2010, 199-214

Palagia 2010

O. Palagia, *Sculptures from the Peloponnese in the Roman Imperial Period*, στο: A. D. Rizakis – C. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity And Innovation*, *Μελετήματα* 63 (Athens 2010) 431-445

Panayides 2016α

P. Panayides, *The fate of statues: a contextualised study of sculpture in Late Antique Cyprus* (Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Durham University, Durham 2016)

Panayides 2016β

P. Panayides, Villa of Theseus, Nea Paphos: Reconsidering its Sculptural Collection, στο: R. Maguire – J. Chick (επιμ.), Approaching Cyprus: Proceedings of the Post-Graduate Conference of Cypriot Archaeology (PoCA) held at the University of East Anglia, Norwich, 1st-3rd November 2013 (Newcastle 2016) 228-243

Παναγίδης 2018

Π. Παναγίδης, Η Κύπρος στα τέλη της Αρχαιότητας: Νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις, Χρονικό 12, 2018, 3-22

Panayides 2019

P. Panayides, Castrating the Gods of Salamis: A case study on the Sexual Mutilation of Statuary in Late Antiquity, στο: S. Rogge - Ch. Ioannou - Th. Mavrojannis (επιμ.), Salamis of Cyprus: history and archaeology from the earliest times to Late Antiquity, Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien 13 (Münster – New York 2019) 706-716

Papadimitriou – Alphas 2012

N. Papadimitriou – E. Alphas, Cultures in dialogue: exhibiting the past of an island, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 18-19

Papagianni 2016

E. Papagianni, Attische Sarkophage mit Erosen und Girlanden, Sarkophag-Studien 9 (Ruhpolding 2016)

Παπακωνσταντίνου 2016

Χ. Παπακωνσταντίνου, Αρχαιότητες της Κυθρέας, στο: Κυθρέα. Η γη των Χύτρων. Αρχαιότητες, κειμήλια και θησαυροί. Κατάλογος Έκθεσης, Λευκωσία 25 Οκτωβρίου 2016 – 31 Ιανουαρίου 2017 (Λευκωσία 2016) 138-151

Papantoniou 2009

G. Papantoniou, “Revisiting” Soloi-Cholades. Ptolemaic Power, Religion and Ideology, CahCEC 39, 2009, Actes du colloque «Chypre

à l'époque hellénistique et impériale», Recherches récentes et nouvelles découvertes, Université Paris Ouest-Nanterre et Institut National d'Histoire de l'Art Nanterre – Paris 25-26 septembre 200, 271-287.

Papantoniou 2013

G. Papantoniou, Cyprus from Basileis to Strategos: A Sacred-Landscapes Approach, AJA 117, 2013, 33-57

Παπαντωνίου 2015

Γ. Παπαντωνίου, Από τους Κύπριους βασιλείς στον πτολεμαϊκό στρατηγό: τα αρχαιολογικά τεκμήρια, http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/kingdoms-kings-2/apo-tous-kuprious-basileis-ston-ptolemaiko-stratego-ta-arkhaiologika-tekmeria#_ftn30 (13.01.2020)

Papuci-Władyka 2016

E. Papuci-Władyka, Five years of the Jagiellonian University activity in Paphos Agora and beyond, στο: E. Papuci-Władyka – A. Dobosz (επιμ.), In the Heart of the Ancient City. Five Years of Krakow Archaeologists' research at the Paphos Agora on Cyprus (2011-2015). International Symposium organized by the Department of Classical Archaeology at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, 21-22 January 2016 (Kraków 2016) 19-21

Parks 2002

D.A. Parks, Epitaphs and tombstones of Hellenistic and Roman Cyprus, στο: C. Callaway (επιμ.), Ancient journeys: a festschrift in honor of Eugene Numa Lane, <https://mospace.umsystem.edu/xmlui/bitstream/handle/10355/70113/AJ2002-14-Parks.pdf?sequence=1> (08.06.2020)

Peltenburg 2012

E. Peltenburg, Chalcolithic Period (3900-2500 BC), στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 44-47

Πετροχείλος 1992

Ι. Πετροχείλος, Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά, Αρχαιολογική Εφημερίς 1992, 21-65

Pflug 1989

H. Pflug, Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie (Mainz am Rhein 1989)

Pilides 2012α

D. Pilides, From treasure hunting to systematic excavation, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 22-23

Pilides 2012β

D. Pilides, Late Bronze Age (1650-1050 BC), στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 56-59

Pollini 2005

J. Pollini, The Armstrong and Nuffler Heads and the Portraiture of Julius Caesar, Livia and Antonia Minor, στο: J. Pollini (επιμ.), Terra Marique. Studies in Art History and Marine Archaeology in Honor of Anna Marguerite McCann on the Receipt of the Gold Medal of the Archaeological Institute of America (Oxford 2005) 89-122

Pollini 2008

J. Pollini, Gods and Emperors in the East: Images of Power and the Power of Intolerance, στο: Y. Z. Eliav – E. A. Friedland – S. Herbert (επιμ.), The sculptural Environment of the Roman Near East. Reflections on Culture, Ideology and Power (Leuven-Dudley 2008) 165-194

Pollitt 1986

J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge 1986)

Polyviou 2019

E. Polyviou, *The Upheaval of the Jews in 115–117 AD in Salamis and the Proconsulate of C. Calpurnius Flaccus in 123 AD in Cyprus*, στο: S. Rogge - Ch. Ioannou - Th. Mavrojannis (επιμ.), *Salamis of Cyprus: history and archaeology from the earliest times to Late Antiquity*, *Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien* 13 (Münster – New York 2019) 581-590

Pouilloux κ.ά. 1987

J. Pouilloux – P. Roesch – J. Marcillet-Jaubert, *Testimonia Salamina 2, Salamine de Chypre* 13 (Paris 1987)

Poyiadji-Richter 2003

E. Poyiadji-Richter, *Die Grabreliefs auf Zypern von der archaischen bis zur römischen Zeit, Peleus. Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* 23 (Mannheim und Möhnesee 2003)

Poyiadji-Richter 2009

E. Poyiadji-Richter, *Roman portraits on Cypriot grave reliefs*, *CahCEC* 39, 2009, *Actes du Colloque «Chypre à l' époque hellénistique et impériale». Recherches récentes et nouvelles découvertes*, Université Paris Ouest-Nanterre et Institut National d' Histoire de l' Art Nanterre – Paris 25-26 septembre 2009, 177-196

Poyiadji-Richter 2014

E. Poyiadji-Richter, *Aspects of Funerary Art: The sculptures in the Cyprus Collection in Berlin*, στο: V. Karageorghis – E. Poyiadji-Richter – S. Rogge (επιμ.), *Cypriote Antiquities in Berlin in the focus of new research – Conference in Berlin, 8 May 2013* (Münster 2014) 169-191

Πογιατζή-Ρίχτερ 2015

Ε. Πογιατζή-Ρίχτερ, Επιτύμβια ανάγλυφα στην Κύπρο από την αρχαϊκή μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο, <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/arkhaiologia/oi-sulloges-kupriakon-arkhaioteton-sto-lebenteio-demotiko-mouseio-leukosias> (26.04.2020)

Raat 2013

A. Raat, Diadems: a girl's best friend? Jewellery finds and sculptural representations of jewellery from Rome and Palmyra in the first two centuries AD (Διπλωματική Εργασία, Leiden University, Rotterdam 2013)

Raff κ.ά. 2017α

K. A. Raff – R. Sabino – L. Lazzarini, Cat. 1 Statue of a Young Boy, 1st century A.D., στο: K. A. Raff (επιμ.), Roman Art at the Art Institute of Chicago <https://publications.artic.edu/roman/reader/romanart/section/488> (25.03.2020)

Raff κ.ά. 2017β

K. A. Raff – R. Sabino – L. Lazzarini, Cat. 2 Cinerary Urn, 1st/ early 2nd century A.D., στο: K. A. Raff (επιμ.), Roman Art at the Art Institute of Chicago <https://publications.artic.edu/roman/reader/romanart/section/489> (25.03.2020)

Raff κ.ά. 2017γ

K. A. Raff – R. Sabino – L. Lazzarini, Cat. 7 Portrait Head of a Young Woman, A.D. 130/40, στο: K. A. Raff (επιμ.), Roman Art at the Art Institute of Chicago <https://publications.artic.edu/roman/reader/romanart/section/494> (25.03.2020)

Raff κ.ά. 2017δ

K. A. Raff – R. Sabino – L. Lazzarini, Cat. 13 Statue of the Aphrodite of Knidos, 2nd century A.D., στο: K. A. Raff (επιμ.), Roman Art at the Art Institute of Chicago <https://publications.artic.edu/roman/reader/romanart/section/500> (25.03.2020)

Ramage 2000

N. H. Ramage – A. Ramage, Ρωμαϊκή τέχνη. Από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο (Θεσσαλονίκη 2000)

Raptou 1999

E. Raptou, Athènes et Chypre à l'époque perse (VIe-IVe s. av. J.-C.). Histoire et données archéologiques, Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen. Série archéologique 28 (Lyon 1999)

Raptou 2009

E. Raptou, Sarcophage attique trouvé à Paphos, RDAC 2009, 205-236

Raptou 2012

E. Raptou, Statue of Asclepius, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 268 κατ. 289

Ράπτου 2016

E. Ράπτου, Οι σχέσεις Αθηνών - Κύπρου κατά την κλασική περίοδο, <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symbolos/details/e-kupros-kai-oi-alloi/oi-skheseis-athenon-kyprou-kata-ten-klasike-periodo#sdfootnote15sym> (14.01.2020)

Raptou 2016

E. Raptou, From Kinyras to Nikokles: Paphos before Nea Paphos, στο: E. Paruci-Władyka – A. Dobosz (επιμ.), In the Heart of the Ancient City. Five Years of Krakow Archaeologists' research at the Paphos Agora on Cyprus (2011-2015). International Symposium organized by the Department of Classical Archaeology at the

Institute of Archaeology, Jagiellonian University, 21-22 January
2016 (Kraków 2016) 11-15

Rautman 2002

M. Rautman, From Polytheism to Christianity in the Temples of
Cyprus, στο: C. Callaway (επιμ.), Ancient Journeys: A Festschrift in
Honor of Eugene Numa Lane,
<http://www.stoa.org/texts/2001/01/0014/> (28.11.2019)

Rawson 1999

B. Rawson, Iconography of Roman Childhood, στο: B. Rawson – P.
Weaver (επιμ.), The Roman Family in Italy. Status, Sentiment,
Space² (Oxford 1999) 205-232

Rees 2004

R. Rees, Diocletian and the Tetrarchy, Debates and Documents in
Ancient History (Edinburgh 2004)

Reinsberg 2019α

C. Reinsberg, Die Zeit der Soldatenkaiser (235-285 n. Chr.), στο: P.
C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die
Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen
Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende
der Antike (Worms 2019) 101-216

Reinsberg 2019β

C. Reinsberg, Die Zeit der Soldatenkaiser (235-285 n. Chr.), στο: P.
C. Bol – C. Reinsberg – R. Bol – D. Kreikenbom (επιμ.), Die
Geschichte der antiken Bildhauerkunst 5. Plastik der römischen
Kaiserzeit vom Regierungsantritt des Antoninus Pius bis zum Ende
der Antike (Worms 2019) 530-548

Rigsby 1996

K. J. Rigsby, Asyilia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World
(Berkeley – Los Angeles – London 1996)

Rohde 2013

D. Rohde, Götterverehrung in der Kaiserzeit. Religiöse Vielfalt im Imperium Romanum, στο: M. Bernhard – B. Onken (επιμ.), Wege nach Rom (Schwalbach am Taunus 2013) 117–134

Rumscheid 2000

J. Rumscheid, Kranz und Krone. Zu Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit (Tübingen 2000)

Sadurska – Bounni 1994

A. Sadurska – A. Bounni, Les sculptures funéraires de Palmyre, Supplementi alla RdA 13 (Roma 1994)

Schmaltz 1983

B. Schmaltz, Griechische Grabrelief (Darmstadt 1983)

Schröder 2011

T. Schröder, Porträtstilisierungen der lokalen Eliten in Athen im 2. und 3. Jh. Kontinuität oder Umbruch in severischer Zeit? Mit einem Beitrag zur kaiserlichen Selbstdarstellung des Jahres 193, στο: S. Faust – F. Leitmeir (επιμ.), Repräsentationsformen in severischer Zeit (Berlin 2011) 34-76

Schwarzer 2007

H. Schwarzer, Sakrale Banketträume mit Liegepodien auf Zypern und im Vorderen Orient – ein Beitrag zum Kulturtransfer in hellenistisch-römischer Zeit, στο: S. Rogge (επιμ.), Begegnungen. Materielle Kulturen auf Zypern bis in die römische Zeit, Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien 5 (Münster – New York 2007) 89-123

Senff 1983

R. Senff, Datierungsprobleme der späthellenistischen und römischen Kalksteinplastik aus Zypern (Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Ludwig Maximilians Universität München, München 1983)

Senff 1989

R. Senff, Roman sculpture in Cyprus. Imperial art and the local tradition, στο: V. Tatton-Brown (επιμ.), Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age: proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium London 19-20 April 1988 (London 1989) 188-192

Serwint 2002

N. Serwint, Aphrodite and her Near Eastern sisters: spheres of influence, στο: D. Bolger – N. Serwint (επιμ.), Engendering Aphrodite. Women and Society in Ancient Cyprus, American Schools of Oriental Research. Archaeological Reports 7 (Boston 2002) 325-350

Sfameni 2012

C. Sfameni, Isis, Cybele and other oriental Gods in Rome in late Antiquity: “private” contexts and the role of senatorial aristocracy, στο: A. Mastrocinque – C. G. Scibona (επιμ.), Demeter, Isis, Vesta, and Cybele. Studies in Greek and Roman Religion in Honour of Giulia Sfameni Gasparro, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beitrage 36 (Stuttgart 2012) 117-136

Sieveking 1947

J. Sieveking, Bronzekopf eines Satyrs, στο: P. Arndt (επιμ.), Brunn-Bruckmann’s Denkmäler griechischer und römischer Sculptur. Texte und Register zu den Tafeln 751-800 (Μόναχο 1947) 18-22 αρ κατ. 760.

Sinn 2010α

F. Sinn, Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Nerva und des Traian (96-117 n.Chr.), στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 149-213

Sinn 2010β

F. Sinn, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen

Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 326-339

Sinn – Schöldner 2010α

F. Sinn – M. Schöldner, Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Hadrian (117-138 n. Chr.), στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 215-290

Sinn – Schöldner 2010β

F. Sinn – M. Schöldner, Bibliographie zu den Abbildungen, στο: P. C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 4. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians (Mainz am Rhein 2010) 339-353

Smith 2009

R.R.R Smith, Ελληνιστική Πλαστική (Αθήνα 2009)

Soechting 1972

D. Soechting, Die Porträts des Septimius Severus (Bonn 1972)

Σταϊνχάουερ 2001

Γ. Σταϊνχάουερ, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς (Αθήνα 2001)
https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_9/piraeus_gr.pdf (27.12.2020)

Σταμπολίδης 2020

Ν. Χ. Σταμπολίδης, Ελεύθερνα (Αθήνα 2020) https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_29/eleytherna-greek-f.pdf (28.12.2020)

Stemmer 1978

K. Stemmer, Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen, AF 4 (Berlin 1978)

Στεφανίδου-Τιβερίου 1989

Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ένα μικρασιατικό γλυπτό στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας, *AEphem* 1989, 39-66

Stirling 1996

L. Stirling, *Divinities and Heroes in the Age of Ausonius: A Late-Antique Villa and Sculptural Collection at Saint-Georges-De-Montagne (Gironde)*, *RA* 1, 1996, 103-143

Stirling 2014

L. Stirling, *Collections, Canons, and Context: The Afterlife of Greek Masterpieces in Late Antiquity*, στο: S. Birk – T.M. Kristensen – B. Poulsen (επιμ.), *Using Images in Late Antiquity* (Oxford 2014) 96-114

Strocka 1972

V. M. Strocka, *Beobachtungen an den Attikareliefs des severischen Quadrifrons von Lepcis Magna*, *AntAfr* 6, 1972, 147-72

Stylianou 1989

P. J. Stylianou, *The Age of The Kingdoms. A Political History of Cyprus in the Archaic and Classical Periods*, *Μελέται και Υπομνήματα 2* (Λευκωσία 1989/ Ανάτυπο Λευκωσία 1992) 373-530

Swantek κ.ά. 2019

L. A. Swantek – L. Grimsley – T. W. Davis – C. J. Davey – W. J. Weir, *Kourion Urban Space Project: Preliminary Report of the 2018 Season*, RDAC 2019, https://www.academia.edu/40075549/Kourion_Urban_Space_Project_Preliminary_Report_of_the_2018_Season (25.09.2020)

Takács 1995

S. A. Takács, *Isis and Sarapis in the Roman World* (Leiden – New York – Köln 1995)

Tatton-Brown 1985

V. Tatton-Brown, Archaeology in Cyprus, 1960-1985: Classical to Roman Periods, στο: V. Karageorghis (επιμ.), Archaeology in Cyprus 1960-1985 (Nicosia 1985) 60-72

Θέμελης 2004

Π. Θέμελης, Ευρήματα από την πόλη και την Ακρόπολη, στο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), Ελεύθερνα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη (Αθήνα 2004) 154-232

Θέμελης 2012

Π. Θέμελης, Έργα επωνύμων γλυπτών και εργαστήριο γλυπτικής πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων στη Μεσσήνη, στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009 (Θεσσαλονίκη 2012) 177-191

Themelis 2012-2013

P. Themelis, Sculpture from Eleutherna, Eulimene 13-14, 2012-2013, 9-44

Themelis 2019

P. Themelis, The Sculpture of Messene, στο: Ο. Palagia (επιμ.), Handbook of Greek Sculpture (Berlin – Boston 2019) 536-576

Thomas – Acosta 2018

R. I Thomas – C. Acosta, Jewellery and mirrors, στο: A. Villing – M. Bergeron – G. Bourogiannis – A. Johnston – F. Leclère – A. Masson – R. Thomas (επιμ.), Naukratis: Greeks in Egypt. https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20190801123437/https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis/jewellery_and_mirrors.aspx (28.12.2020)

Thompson 1963

D. B. Thompson, *Troy: The terracotta figurines of the Hellenistic period*, *Troy: Supplementary Monograph 3* (Princeton 1963)

Ulbrich 2012

A. Ulbrich, *Cult and ritual*, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), *Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue* (Nicosia 2012) 100-103

Uzzi 2005

J. D. Uzzi, *Children in the Visual Arts of Imperial Rome* (New York 2005)

Vandenabeele – Laffineur 1991

F. Vandenabeele – R. Laffineur (επιμ.), *Cypriote terracottas* (Brussels-Liège 1991)

Vermeule 1976

C. C. Vermeule, *Greek and Roman Cyprus: Art from Classical through Late Roman Times* (Boston 1976)

Vermeule 1980

C. C. Vermeule, *The Late Antonine and Severan bronze portraits from Southwest Asia Minor*, στο: *Eikones. Studien zum Griechischen und Römischen Bildnis. Hans Jucker zum sechzigsten Geburtstag gewidmet* (Basel 1980) 185-190

Vermeule 1988

C. C. Vermeule, *Small Statuettes in the Greek World*, *RDAC* 1988, 135-142

Vermeule 1990

C. C. Vermeule, *Hermes, Protector of Shepherds at Salamis and at Kourion*, *Archaeologia Cyprica (Κυπριακή Αρχαιολογία)* II, 1990, 105-108

Vernet 2015

Υ. Vernet, *Ο Κύπριος Απόλλων. Χαρακτηριστικά της λατρείας του Απόλλωνα στην Κύπρο*,

http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/threskeia-kai-latreutikes-praktikes/o-kuprios-apollo-kharakteristika-tes-latreias-tou-apollo-sten-kupro#_ftn6 (04.04.2020)

Vessberg – Westholm 1956

O. Vessberg - A. Westholm, SCE IV 3. The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus (Stockholm 1956)

Videbech 2015

Ch. Videbech, Private Collections of Sculpture in Late Antiquity. An Overview of the Form, Function and Tradition, στο: J. Fejfer – M. Moltesen – A. Rathje (επιμ.), Tradition. Transmission of Culture in the Ancient World, ActaHyp 14, 2015, 451-479

Vitas 2016

D. Vitas, The Foundation of Nea Paphos: A new Cypriot city or a Ptolemaic katoikia?, στο: C. Balandier (επιμ.), Nea Paphos. Fondation et développement urbanistique d'une ville chypriote de l'antiquité à nos jours Études archéologiques, historiques et patrimoniales. Actes du 1er colloque international sur Paphos, Avignon 30, 31 octobre et 1er novembre 2012, Ausonius Éditions. Mémoires 43, 2016, 241-248

Walbank 1999

F. W. Walbank, Ο Ελληνιστικός Κόσμος (Θεσσαλονίκη 1999)

Walker 2000α

S. Walker, Mummy Portraits and Roman Portraiture, στο: S. Walker (επιμ.), Ancient Faces (New York 2000) 23-25

Walker 2000β

S. Walker, 88 Painted plaster mask of a woman, στο: S. Walker (επιμ.), Ancient Faces (New York 2000) 136

Webb – Frankel 2012

J. M. Webb – D. Frankel, Early and Middle Bronze Age (2500-1650 BC), στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 50-53

Westholm 1936

A. Westholm, The temples of Soli. Studies on Cypriote art during the Hellenistic and Roman periods (Stockholm 1936)

Williams – Ogden 1994

D. Williams – J. Ogden, Greek Gold. Jewellery of the Classical World (London 1994)

Wuilleumier 1928

P. Wuilleumier, Musée d'Alger, Supplément (Musées de l'Algérie et de la Tunisie) (Paris 1928)

Xagorari-Gleisner 2008

M. Xagorari-Gleisner, Meter theon. Die Göttermutter bei den Griechen, Peleus 40, 2008.

Χαμαλίδου 2016

Ο. Χαμαλίδου, Ολόγλυφες απεικονίσεις παιδιών στον ελλαδικό χώρο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016)

Χατζή 2008

Γ. Ε. Χατζή, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας (Αθήνα 2008)
https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_15/olympia_gr.pdf
(27.12.2020)

Χιώτη 2012

Ε. Χιώτη, Αυτοκρατορικά και Ιδιωτικά Πορτρέτα της Εποχής των Αντωνίωνων στην Ελλάδα (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012)

Χιώτη 2018

Ε. Χιώτη, Τα ελληνικά ανδρικά ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίνων: αναζητώντας τα πρότυπα, στο: Π. Καραναστάση – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα: καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές. Διεθνές Συνέδριο Ρεθύμνου 26-28 Σεπτεμβρίου 2014 (Θεσσαλονίκη 2018) 339-350

Χοτζάκογλου 2005

Χ. Γ. Χοτζάκογλου, Βυζαντινή αρχιτεκτονική και τέχνη στην Κύπρο, στο: Ίστορία τής Κύπρου 3. Βυζαντινή Κύπρος (Λευκωσία 2005) 465-787

Χοτζάκογλου 2016

Χ. Γ. Χοτζάκογλου, Ειδήσεις για τη Βυζαντινή Κυθρέα, στο: Κυθρέα. Η γη των Χύτρων. Αρχαιότητες, κειμήλια και θησαυροί. Κατάλογος Έκθεσης, Λευκωσία 25 Οκτωβρίου 2016 – 31 Ιανουαρίου 2017 (Λευκωσία 2016) 38-45

Χριστόπουλος 2015

Μ. Χριστόπουλος, Μέρος Β. Αυτοκρατορική Περίοδος. Κεφάλαιο 4. Εισαγωγικά
<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/SOCTHEOL103/>
(05.01.2021)

Yon 1993

Μ. Yon, La ville de Salamine. Fouilles françaises 1964-1974, στο: Μ. Yon (επιμ.), Kinyras. L'Archéologie française à Chypre, Travaux de la Maison de l'Orient 22 (Lyon 1993) 139-158

Yon 2012

Μ. Yon, Cultural interaction through time, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou (επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 92-95

Zachariou-Kaila 2010

E. Zachariou-Kaila, Bust of a woman, στο: S. Hadjisavvas (επιμ.),
Cyprus: Crossroads Between East and West (Washington D.C. 2010)
193 κατ. 174

Zomeni 2012

Z. Zomeni, The geology of Cyprus, στο: D. Pilides – N. Papadimitriou
(επιμ.), Ancient Cyprus: Cultures in Dialogue (Nicosia 2012) 34-37

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

B. ΕΙΚΟΝΕΣ

Καπράλου Πηνελόπη-Παναγιώτα

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

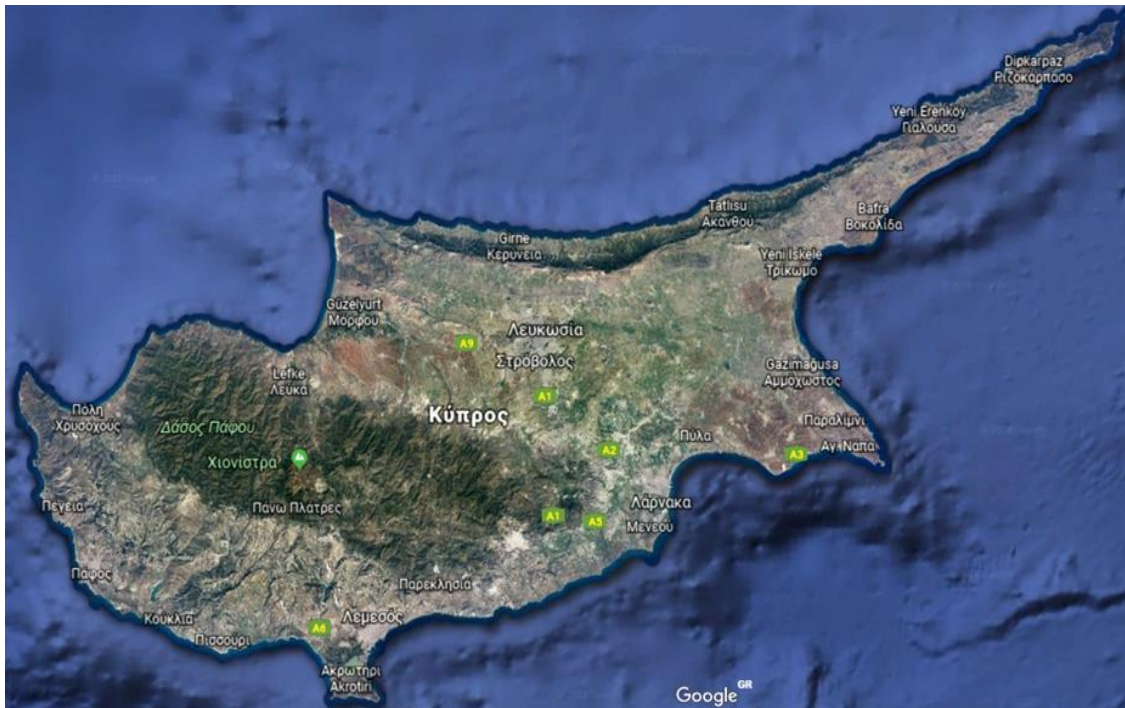
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Κλασικής Αρχαιολογίας

Αριθμός Μητρώου: 1561201701017

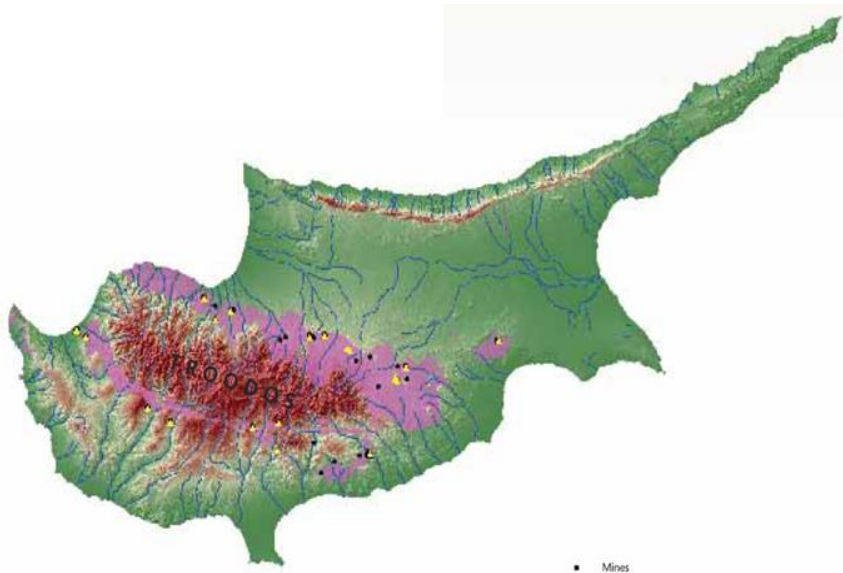

Εικόνα 1: Η θέση της Κύπρου στη Μεσόγειο θάλασσα και το μέγεθός της σε σχέση με τη Σικελία και τη Σαρδηνία.

Εικόνα 2: Γεωμορφολογία της Κύπρου.

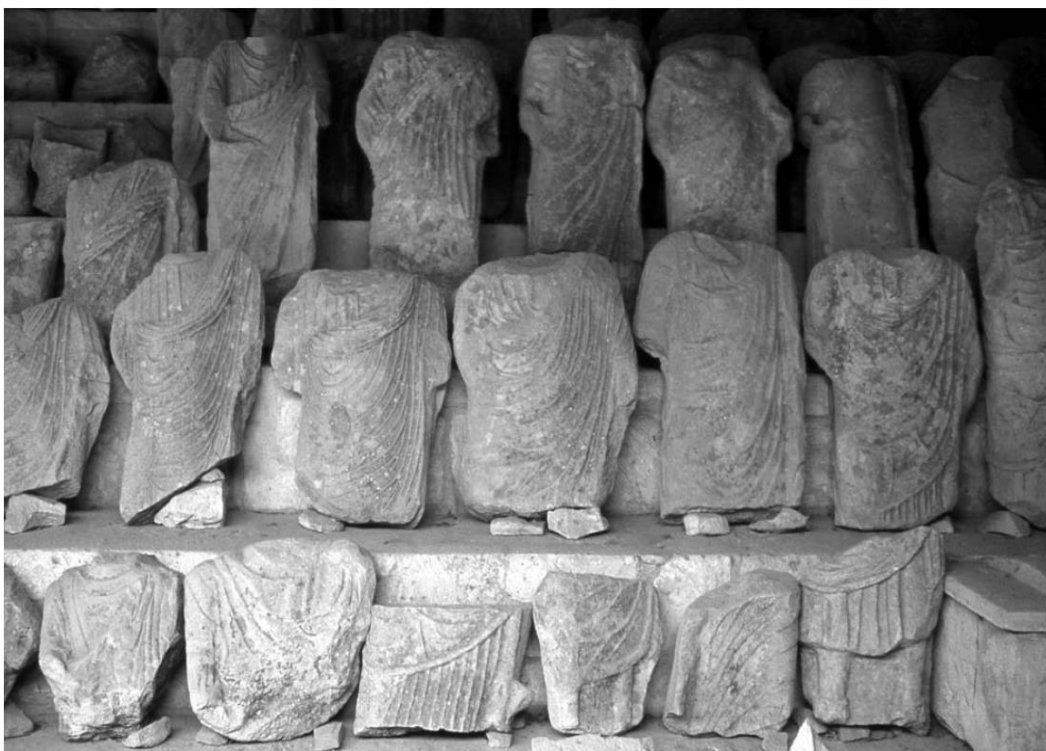
Εικόνα 3: Χάρτης της Κύπρου με σημειωμένες τις θέσεις αρχαίων ορυχείων και μεταλλουργικές εγκαταστάσεις.

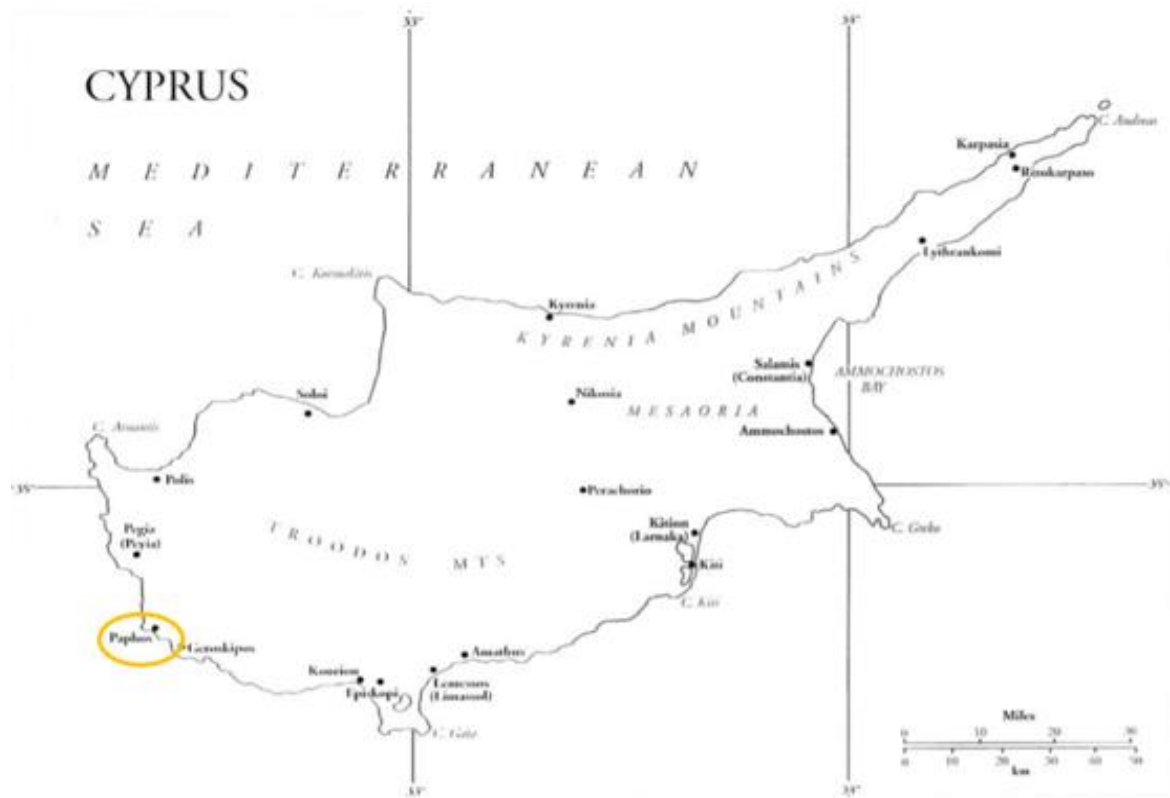
Εικόνα 4: Σωρός σκωρίας μετάλλου των υστερορωμαϊκών χρόνων στο μεταλλείο της Σκουριώτισσας.

Εικόνα 5: Οι θέρμες του Κουρίου.

Εικόνα 6: Κορμοί ανδρικών μορφών από το ιερό του Δία Λαβρανίου στη Φασούλα, ρωμαϊκή περίοδος, ασβεστόλιθος, Λεμεσός, στον κήπο του Επαρχιακού Αρχαιολογικού Μουσείου Λεμεσού.

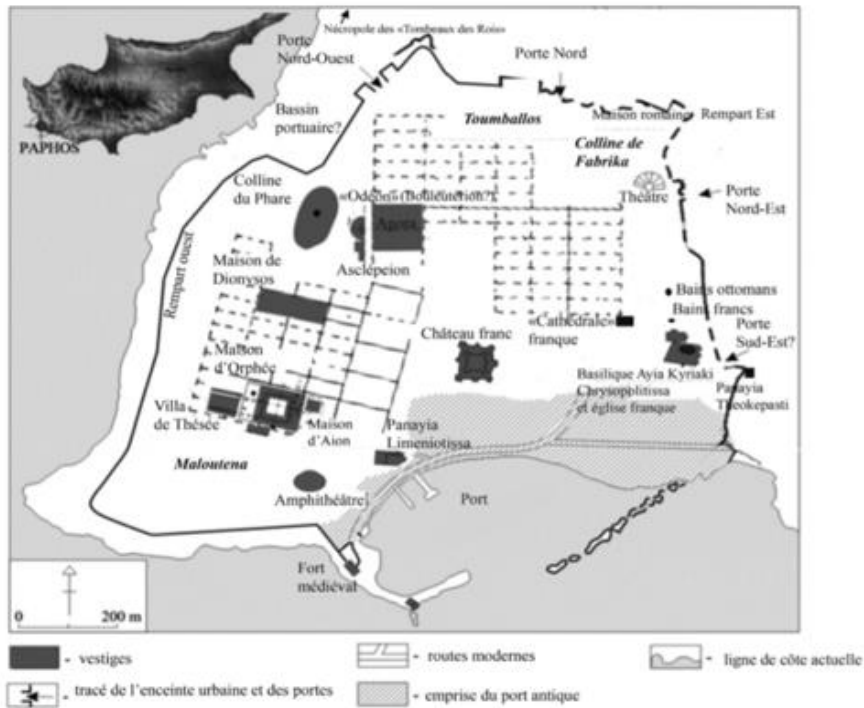
Εικόνα 7: Χάρτης της Κύπρου με σημειωμένη τη θέση της Νέας Πάφου.

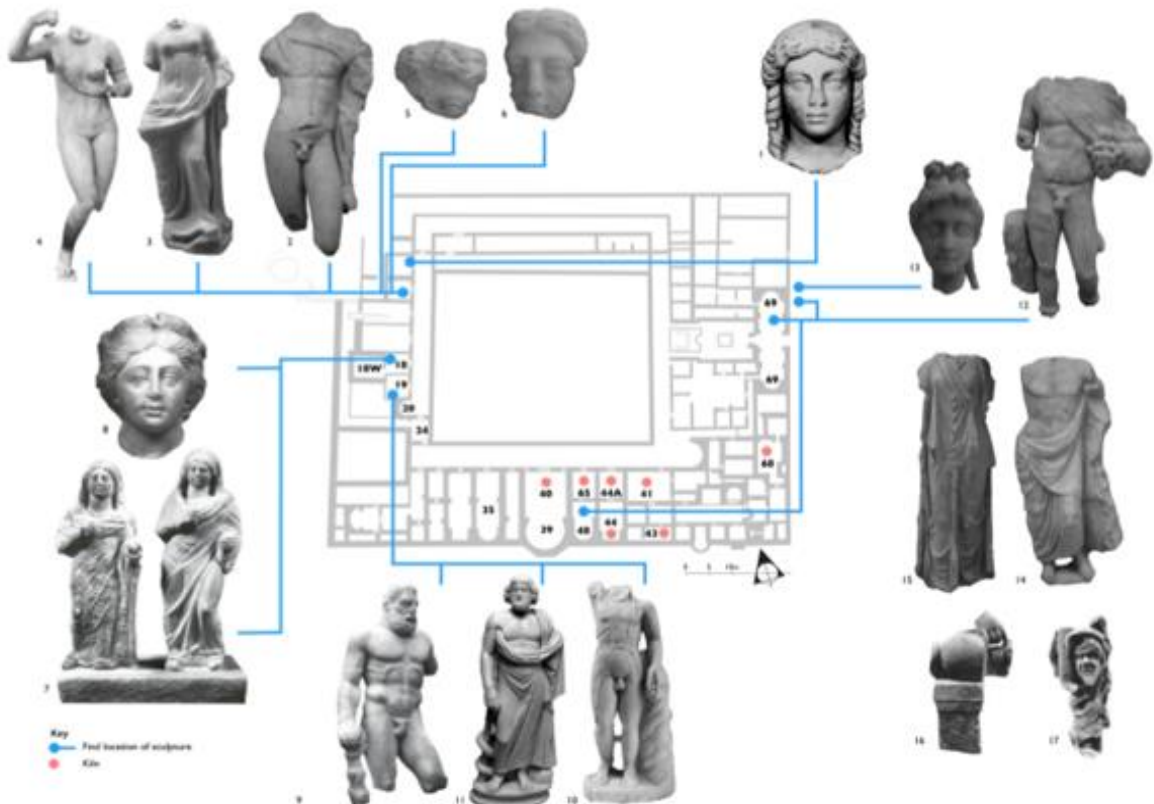
Εικόνα 8: Δορυφορική όψη της Νέας Πάφου.

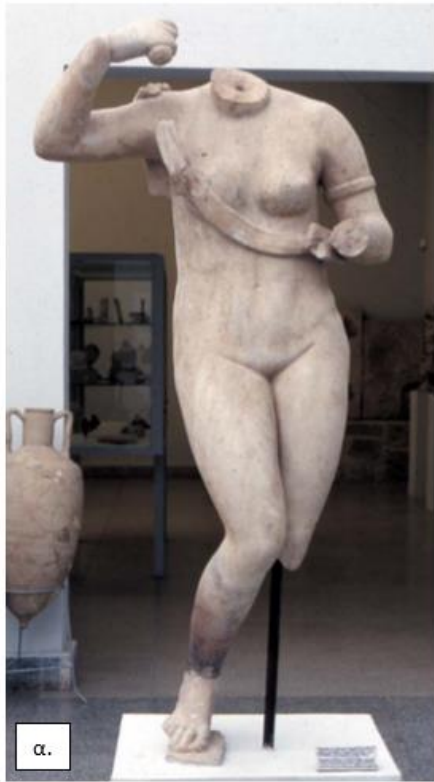
Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Εικόνα 9: Χάρτης της πόλεως της Νέας Πάφου.

Εικόνα 10: Σχεδιαστική αποτύπωση του σημείου εύρεσης των γλυπτών στην Έπαυλη του Θησέα.

α.

β.

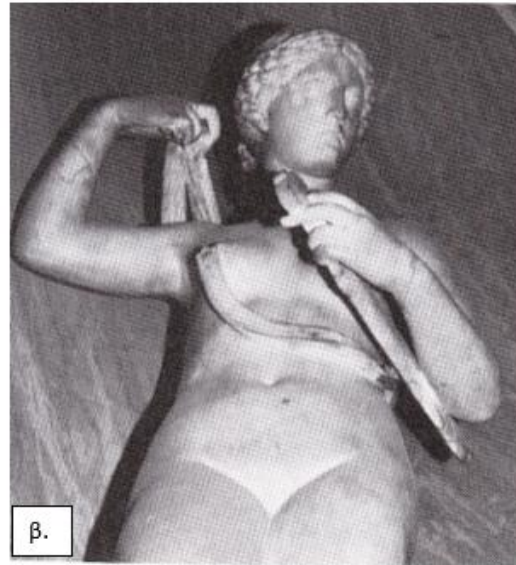
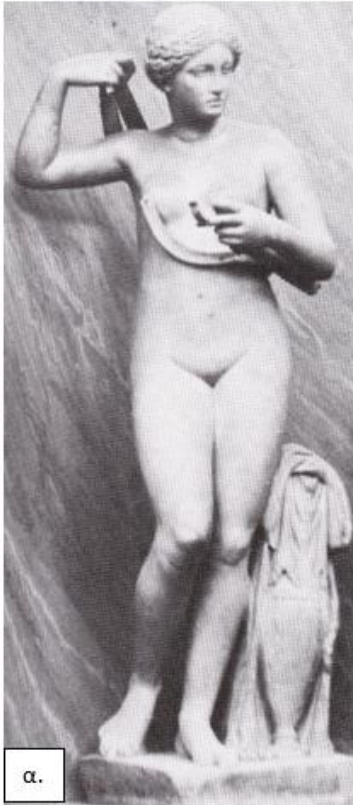
γ.

δ.

Εικόνα 11 α-δ: Άγαλμα ένοπλης Αφροδίτης από την Έπαυλη του Θησέα στην Πάφο, τέλη 2ου αι. μ.Χ.-αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 91 εκ., Πάφος, Επαρχιακό Αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου αρ. ευρ. FR 67/73.

Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Εικόνα 12 α-β: Άγαλμα ένοπλης Αφροδίτης, μάρμαρο, α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., Ύψ. 123 εκ., Φλωρεντία, Accademia di Belle Arti.

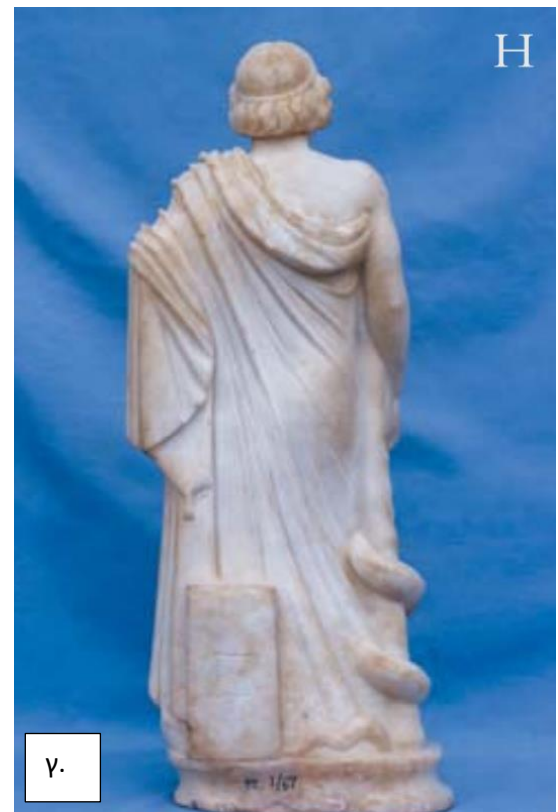

Εικόνα 13: Άγαλμα της ένοπλης Αφροδίτης από τη Ρώμη του 2ου αι. μ.Χ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. MA 370.

Εικόνα 14: Αγαλμάτιο με δύο γυναικείες μορφές σε κοινή βάση από την Έπαυλη του Θησέα στην Πάφο, πιθανόν 4ος αι. μ.Χ., λευκό και γκριζωπό μάρμαρο, Ύψ περίπου 50 εκ., Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. FR 31/67 και FR 32/67.

Εικόνα 15 α-γ: Αγαλμάτιο Ασκληπιού από την Έπαυλη του Θησέα στην Πάφο, πιθανόν 3^{ος} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 48,5 εκ., Πάφος, Επαρχιακό αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. FR 1/67.

Εικόνα 16 α: Σαρκοφάγος με ερωτιδείς από την Πάφο, περίπου στο 170 μ.Χ., μάρμαρο, Πάφος, Επαρχιακό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 3509.

Εικόνα 16 β: Η πίσω όψη και η μία στενή πλευρά της σαρκοφάγου της εικόνας 38 α. με παραστάσεις ερωτιδέων που φέρουν γιρλάντες.

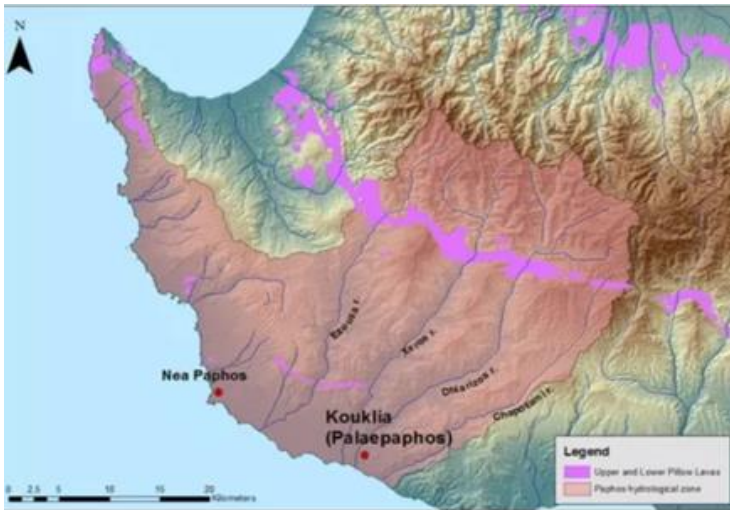
Εικόνα 16 γ: Η μία στενή πλευρά και η μπροστινή όψη της σαρκοφάγου της εικόνας 38 α.

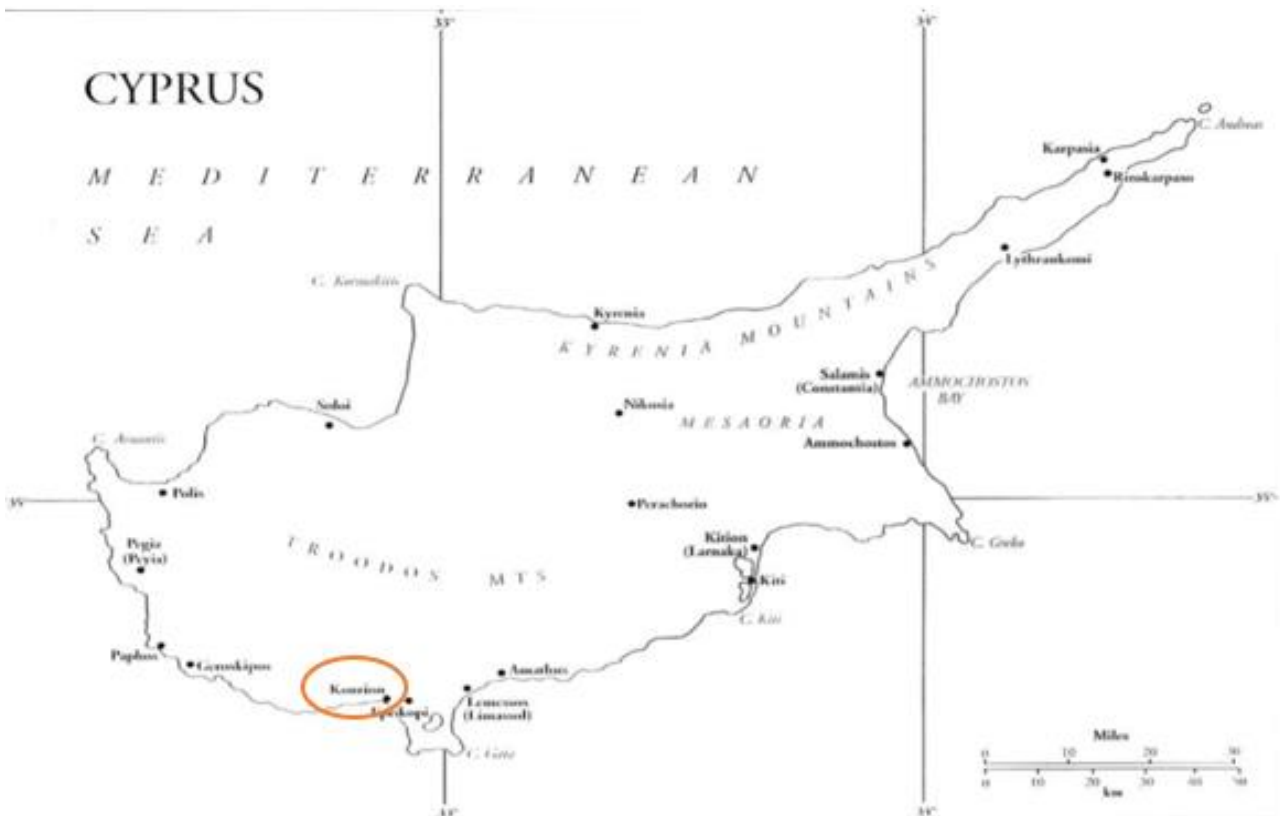
Εικόνα 17: Γυναικεία προτομή πιθανόν από τάφο στην Νέα Πάφο, β' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ., ασβεστόλιθος.

Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

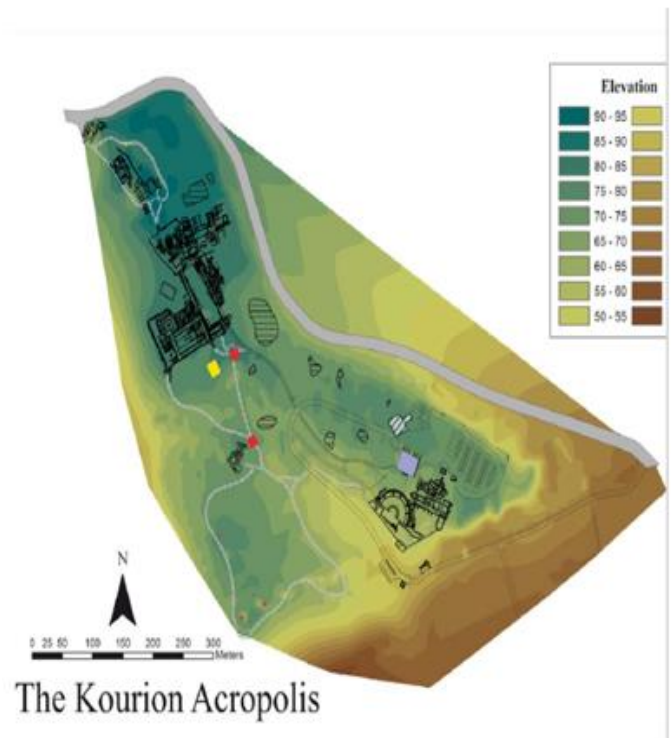
Εικόνα 18: Χάρτης της δυτικής Κύπρου στον οποίο εμφανίζεται η απόσταση μεταξύ της Νέας Πάφου και της Παλαίπαφου.

Εικόνα 19: Χάρτης της Κύπρου με σημειωμένη τη θέση του Κουρίου.

Εικόνα 20: Δορυφορική όψη της αρχαίας πόλης του Κουρίου.

Εικόνα 21: Χάρτης με ένδειξη των υψομετρικών διαφορών της αρχαίας πόλης του Κουρίου.

α.

β.

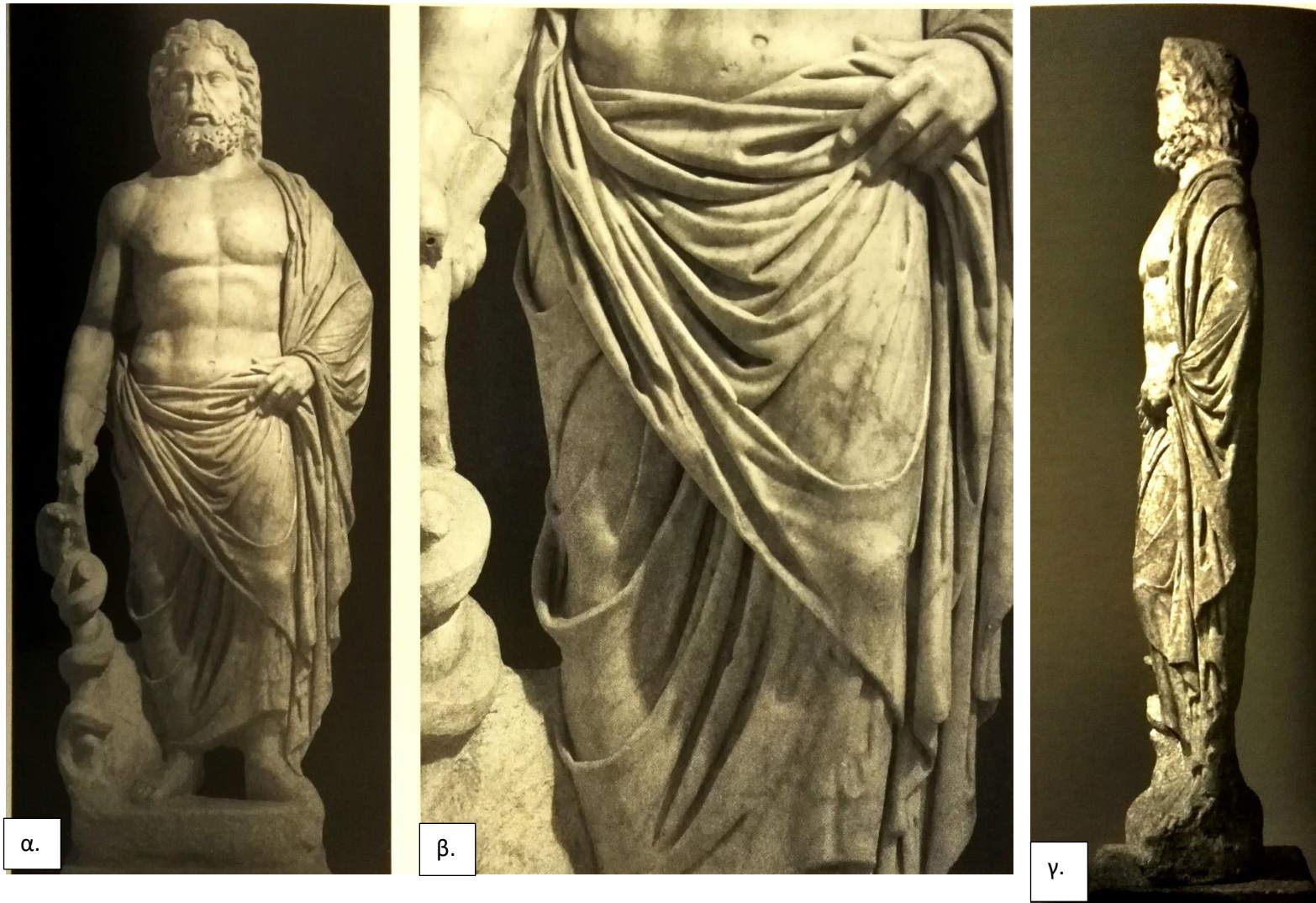
γ.

Εικόνα 22 α-γ: Η «Οικία των Μονομάχων» με το ψηφιδωτό μονομάχων στο Κούριον.

Εικόνα 23 α-δ: Άγαλμα Ασκληπιού από την «Οικία των Μονομάχων», α' μισό 3^{ου} μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 100 εκ., Επισκοπή Λεμεσού, Τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο Κουρίου.

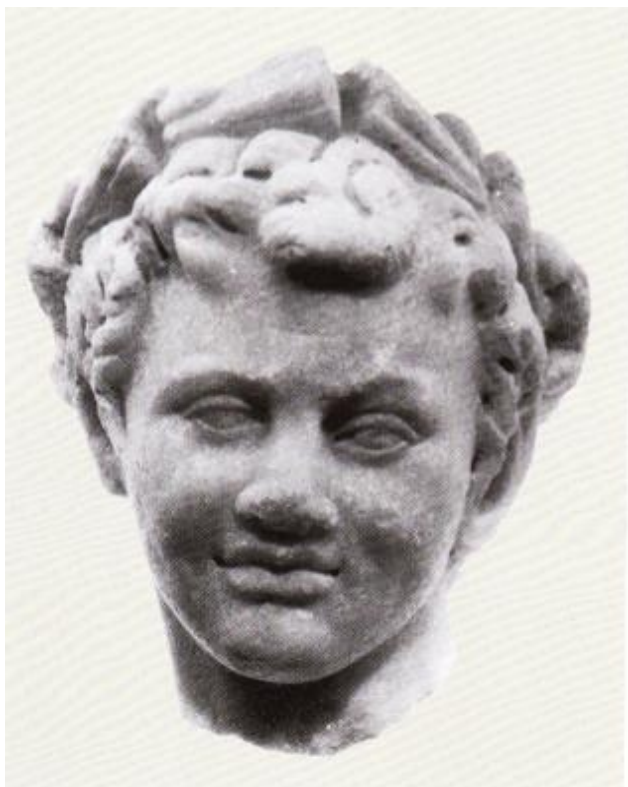

Εικόνα 24 α-γ: Άγαλμα Ασκληπιού από τη Μεγάλη Λέπτιδα, αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 193 εκ. Μεγάλη Λέπτιδα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 25.

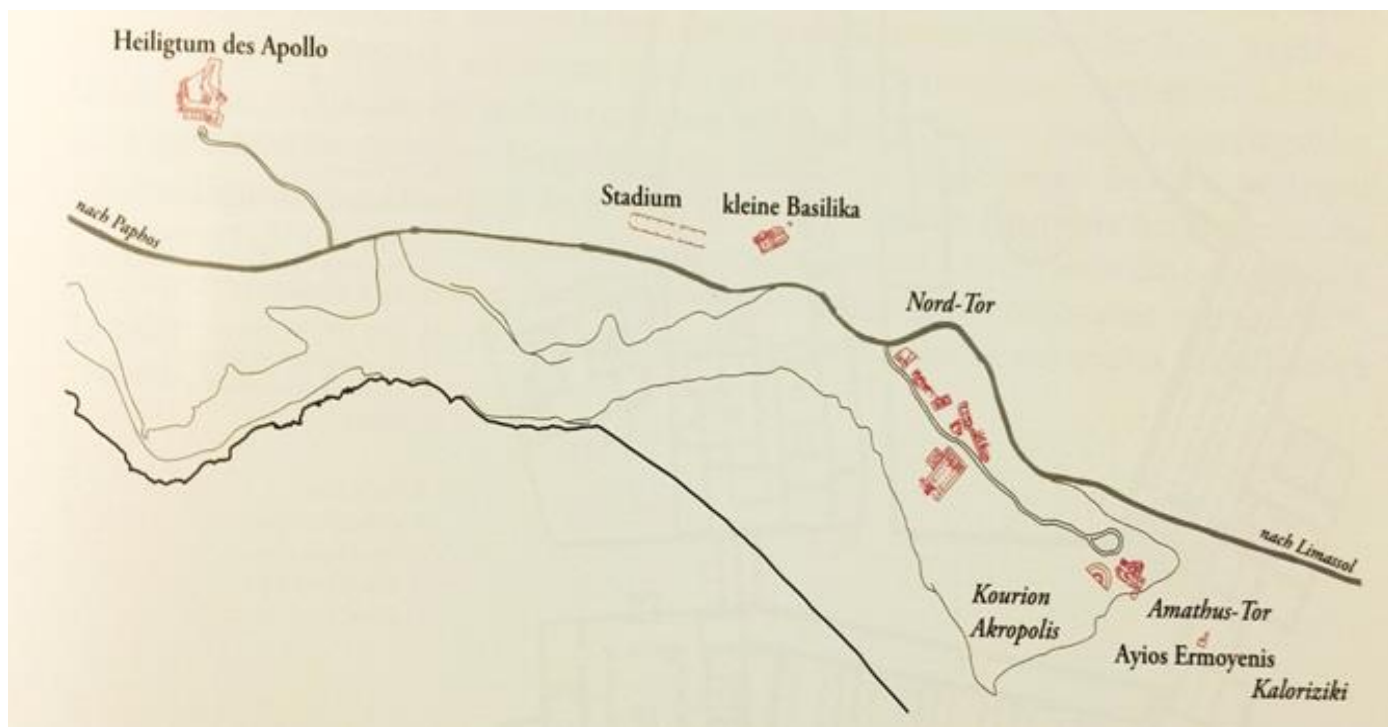

Εικόνα 25 α-γ: Άγαλμα Ερμή Νόμιου από την «Οικία των Μονομάχων», τέλη 2^{ου} αι. μ.Χ.-αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 113 εκ., Επισκοπή Λεμεσού, Τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο Κουρίου.

Εικόνα 26: Κεφαλή νεαρού Σατύρου από την «Οικία των Μονομάχων», πιθανόν της εποχής των Σεβήρων (193 μ.Χ.-235 μ.Χ.), μάρμαρο, Ύψ. 17,5 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Κ67, Sc.1.

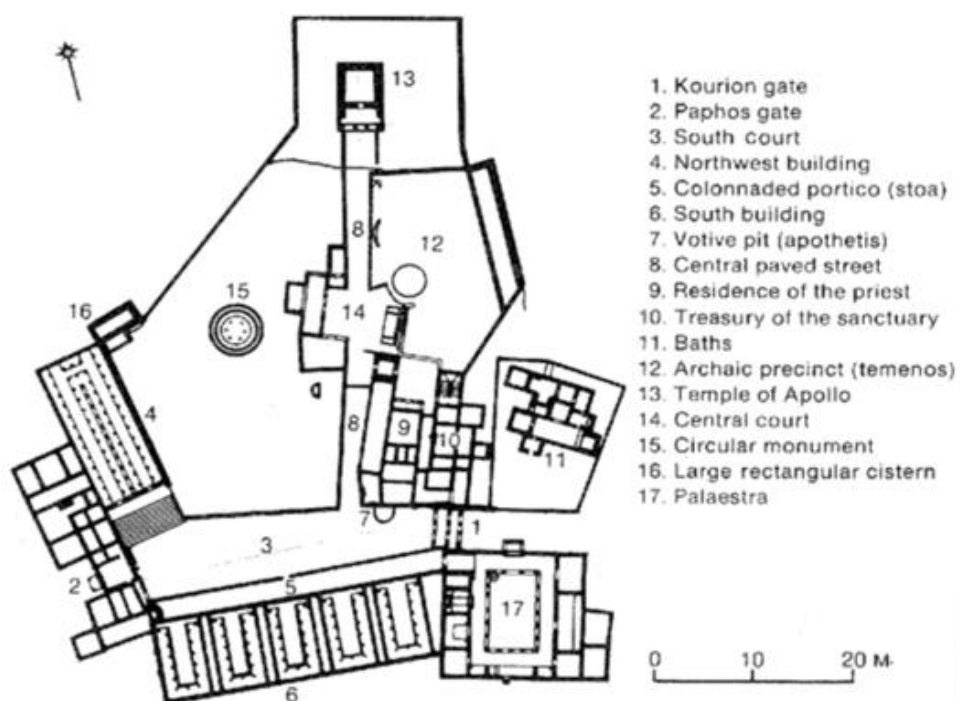

Εικόνα 27: Χάρτης με σημειωμένες τις θέσεις της ακρόπολης του Κουρίου και του ιερού του Απόλλωνα Υλάτη.

Εικόνα 28: Δορυφορική όψη του Ιερού του Απόλλωνα Γλάτη.

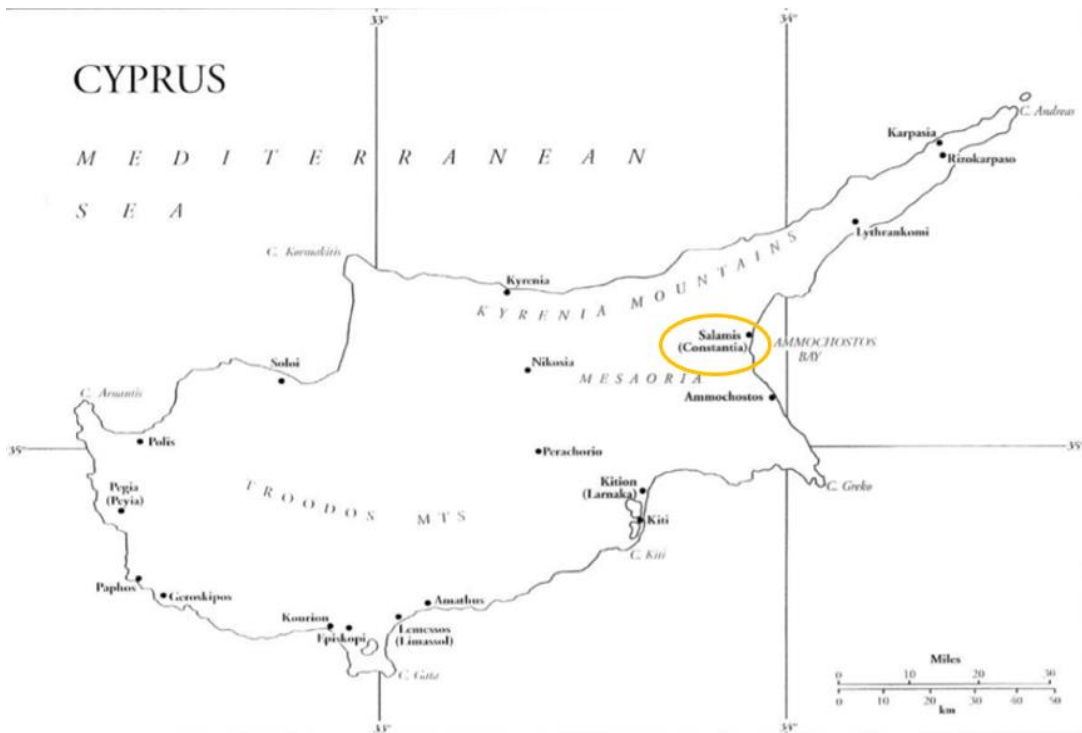
Εικόνα 29: Σχεδιαστική απεικόνιση του ιερού του Απόλλωνα Γλάτη.

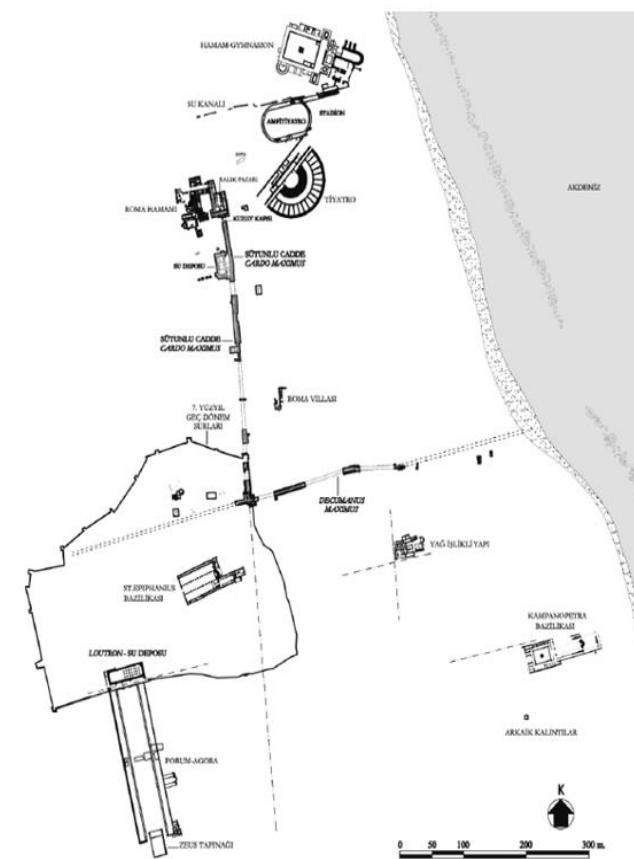
Εικόνα 30 α-β: Γυναικεία κεφαλή με διάδημα από το ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, 1^{ος} ή 2^{ος} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 20,5 εκ., Philadelphia, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology αρ. ευρ. 54-28-21.

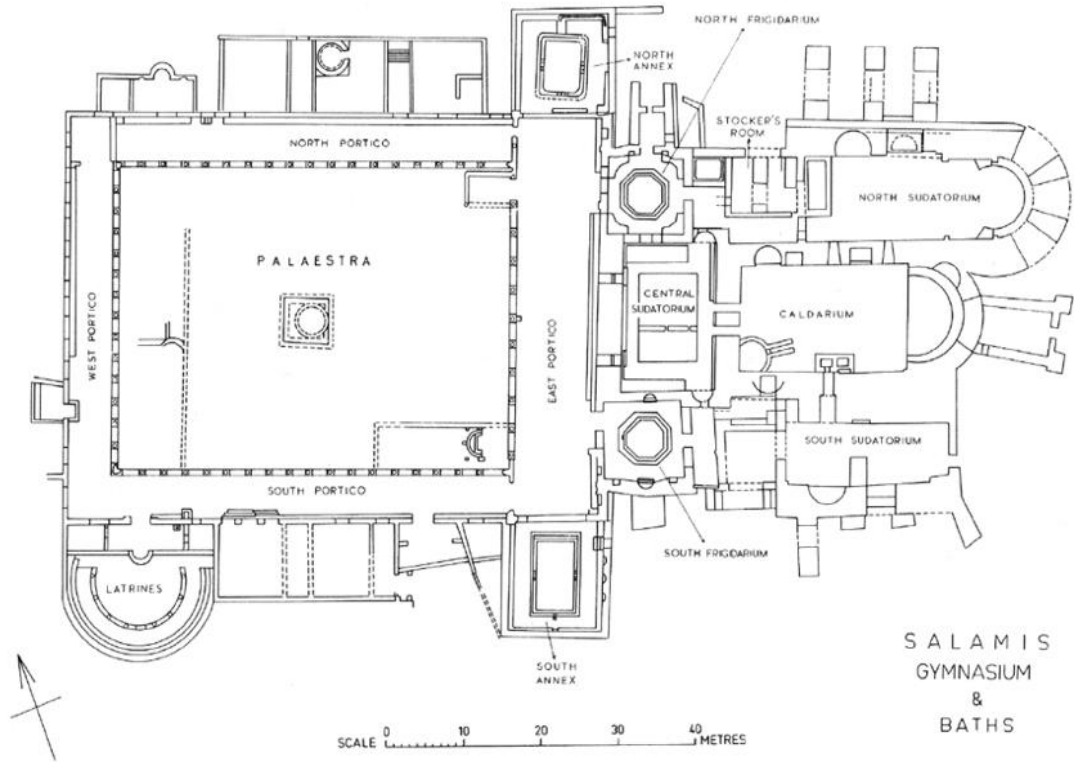
Εικόνα 31: Άγαλμα ανατολίζουσας μορφής από το ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος, ασβεστόλιθος, Ύψ. 78,7 εκ., Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2477.

Εικόνα 32: Χάρτης της Κύπρου με σημειωμένη τη θέση της Σαλαμίνας.

Εικόνα 33: Σχέδιο της πόλεως της Σαλαμίνας.

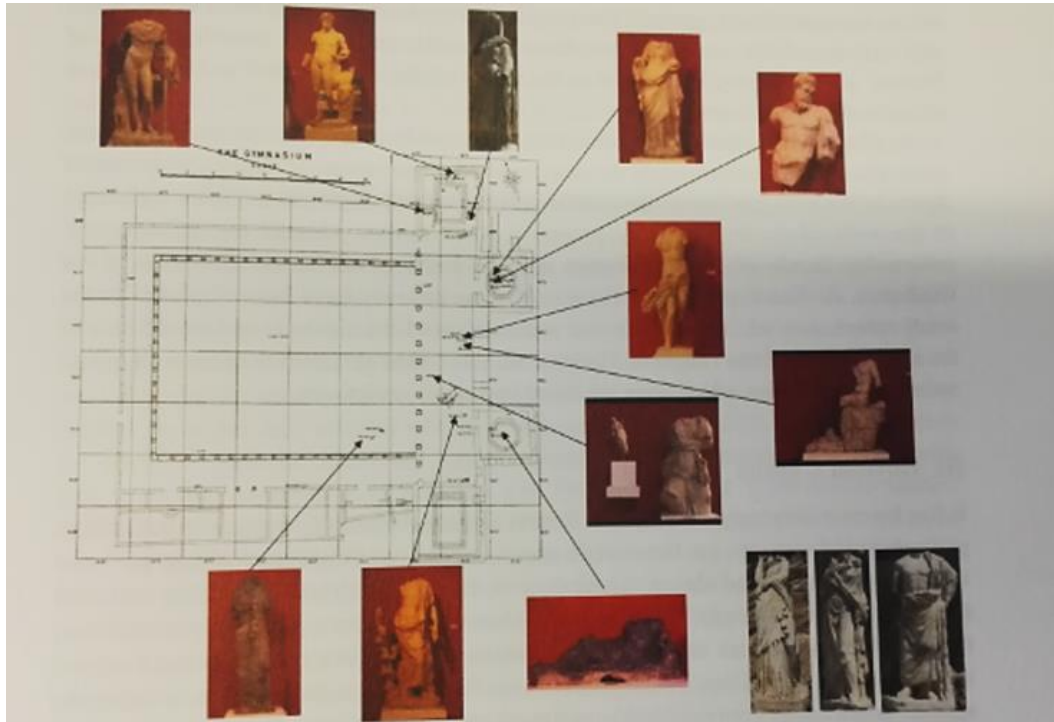

Εικόνα 34: Σχέδιο του Γυμνασίου και των Θερμών της Σαλαμίνας.

Εικόνα 35: Αγάλματα στην ανατολική στοά του Γυμνασίου της Σαλαμίνας.

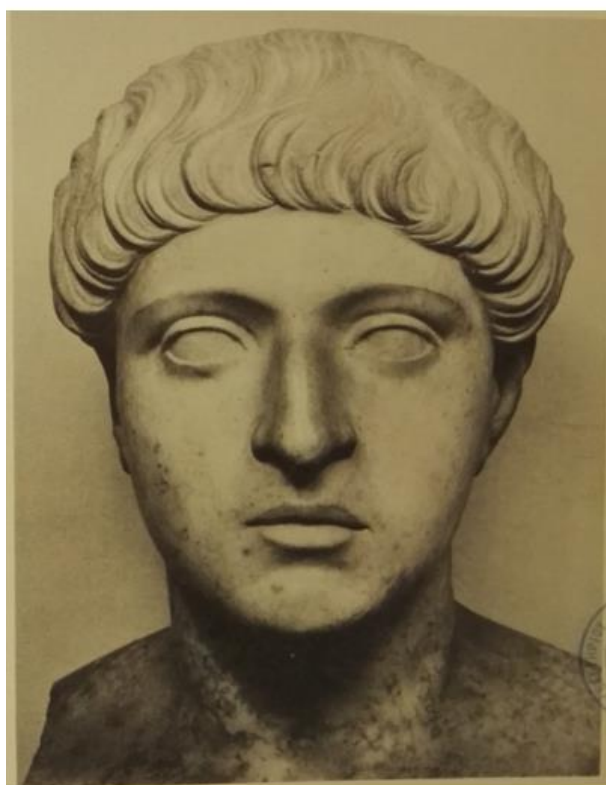
Εικόνα 36: Σχέδιο κάτοψης του Γυμνασίου της Σαλαμίνας με σημειωμένο το σημείο εύρεσης μερικών από τα αγάλματα που προέρχονται από αυτή τη θέση.

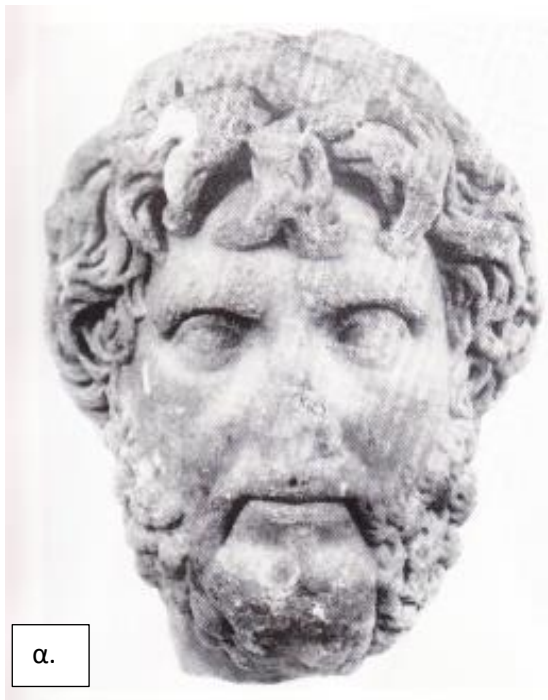
Εικόνα 37: Άγαλμα ένθρονου Σάραπη από το Γυμνάσιο της Σαλαμίνας, α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., γκριζωπό και λευκό μάρμαρο, Ύψ. 98 εκ., Cambridge, The Fitzwilliam Museum αρ. ευρ. GR.1.1891 .

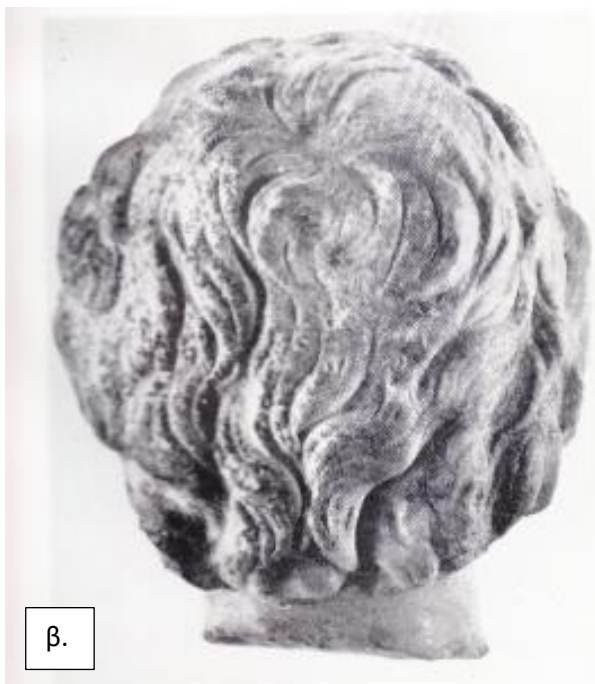
Εικόνα 38: Γυναικεία εικονιστική κεφαλή από το Γυμνάσιο της Σαλαμίνας, αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 23 εκ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. ευρ. 1992.

Εικόνα 39: Ανδρική προτομή της εποχής του Τραϊανού (98 μ.Χ.-117 μ.Χ.), Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, Fasti Moderni.

α.

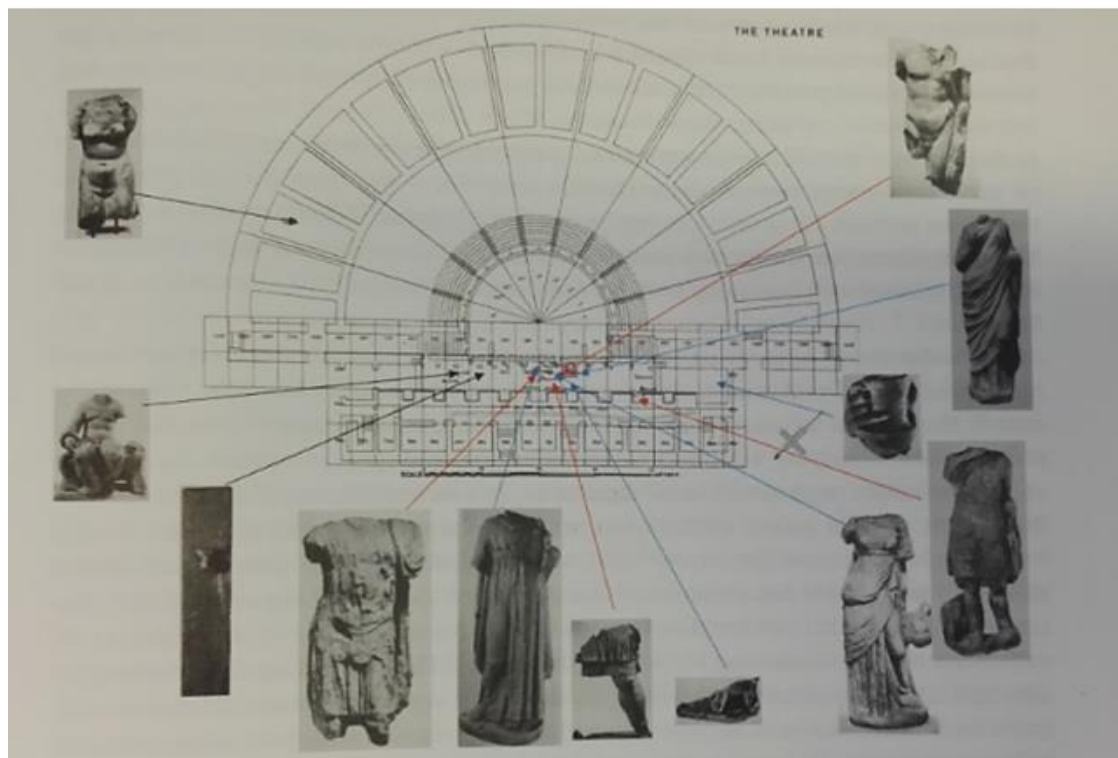

β.

Εικόνα 40 α-β: Ανδρική, εικονιστική κεφαλή από το Γυμνάσιο της Σαλαμίνας, τέλη 2^{ου} αι. μ.Χ. – αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 30 εκ., Αμμόχωστος, Επαρχιακό Μουσείο αρ. ευρ. 1964.2.

Εικόνα 41: Σχέδιο κάτοψης του θεάτρου της Σαλαμίνας με σημειωμένο το σημείο εύρεσης μερικών από τα αγάλματα που προέρχονται από αυτή τη θέση.

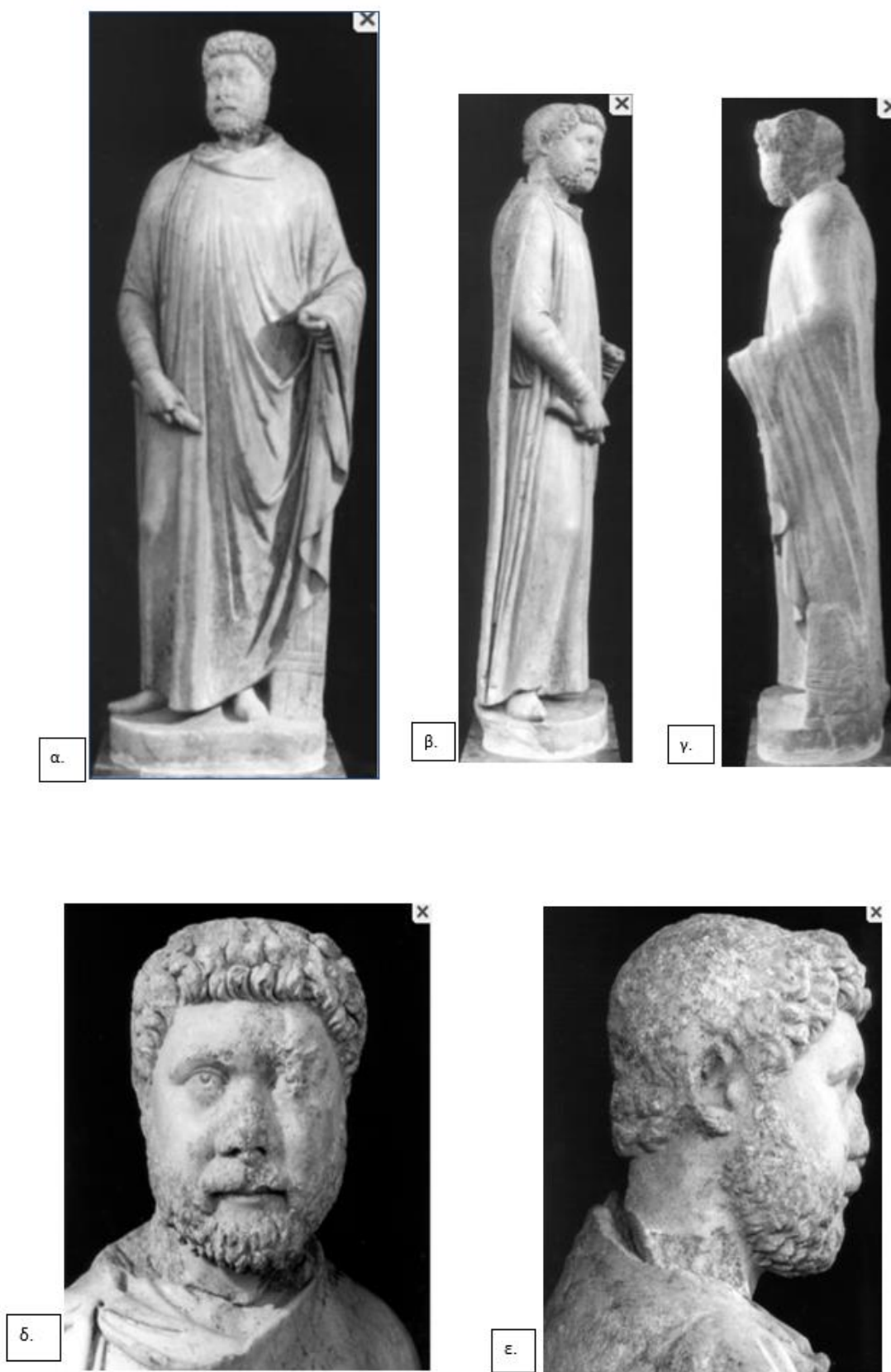

Εικόνα 42 α-γ: Ανδριάντας θωρακοφόρου από το Θέατρο της Σαλαμίνας, β' μισό 1^{ου} αι. μ.Χ. ή αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 154 εκ. Μέχρι το 1974 βρισκόταν στην Αμμόχωστο στο Επαρχιακό Μουσείο.

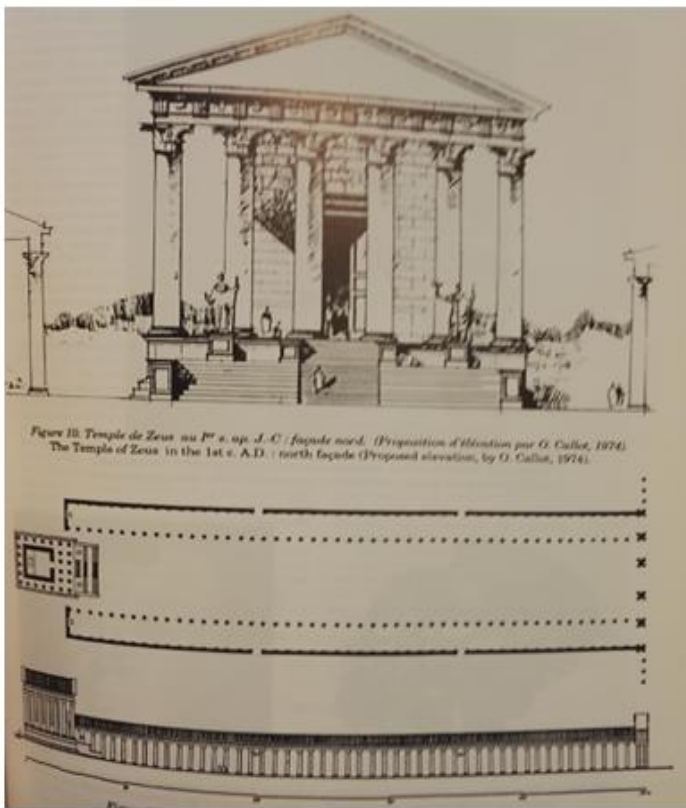
Εικόνα 43 α-δ: Ανδρική, εικονιστική κεφαλή από τη Σαλαμίνα, τέλη 4^{ου} – αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 27,5 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Ε 487.

Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Εικόνα 44 α-ε: Εικονιστικός ανδριάντας του Οίκουμηνίου, από την Αφροδισιάδα, τέλη 4^{ου}- αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Υψ. 191 εκ., Geyre, Aphrodisias Museum αρ. ευρ. 79/10/179, 79/10/185.

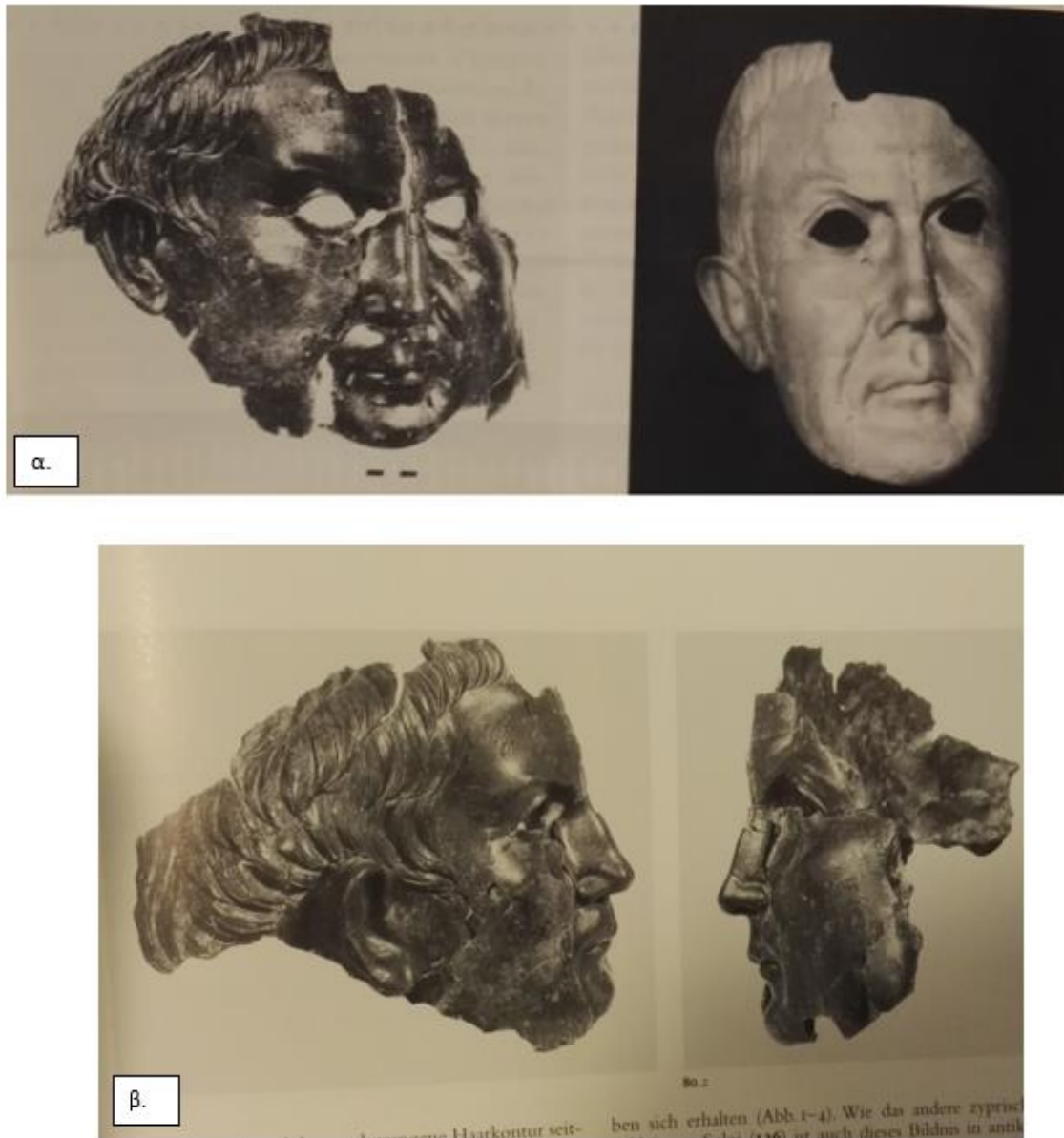

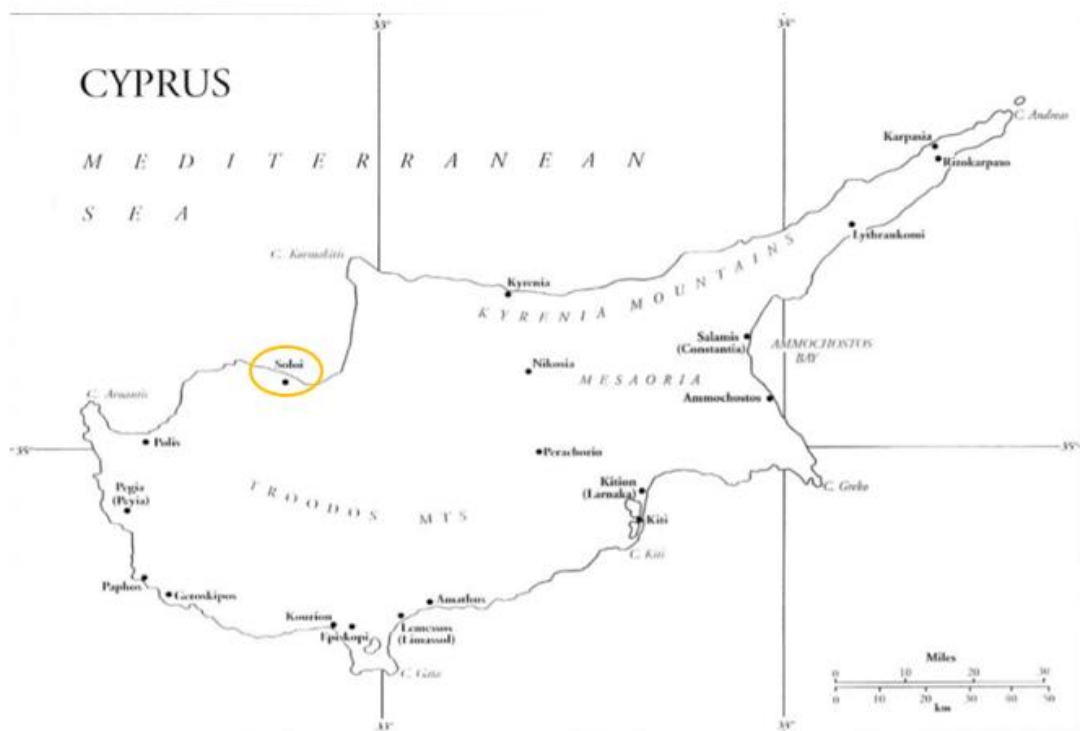
Εικόνα 45: Σχεδιαστικές απεικονίσεις του ναού του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα.

Εικόνα 46: Αεροφωτογραφία του 1971 από το σημείο όπου εκτεινόταν το ιερό του Ολυμπίου Διός στη Σαλαμίνα.

Εικόνα 47 α-β: Ανδρικό πορτρέτο από το Ιερό του Ολυμπίου Διός της Σαλαμίνας, (στα δεξιά το γλυπτό ύστερα από επιδιόρθωση των ελασμάτων χαλκού), 14 μ.Χ.-68 μ.Χ., χαλκός, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. SAL. 6298.

Εικόνα 48: Χάρτης της Κύπρου με σημειωμένη τη θέση των Σόλων.

136.

136.

α.

β.

Εικόνα 49 α-β: Εικονιστική κεφαλή εφήβου από τους Σόλους, περίπου στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., χαλκός, Ύψ. 40 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Soloi 1971. A 23.

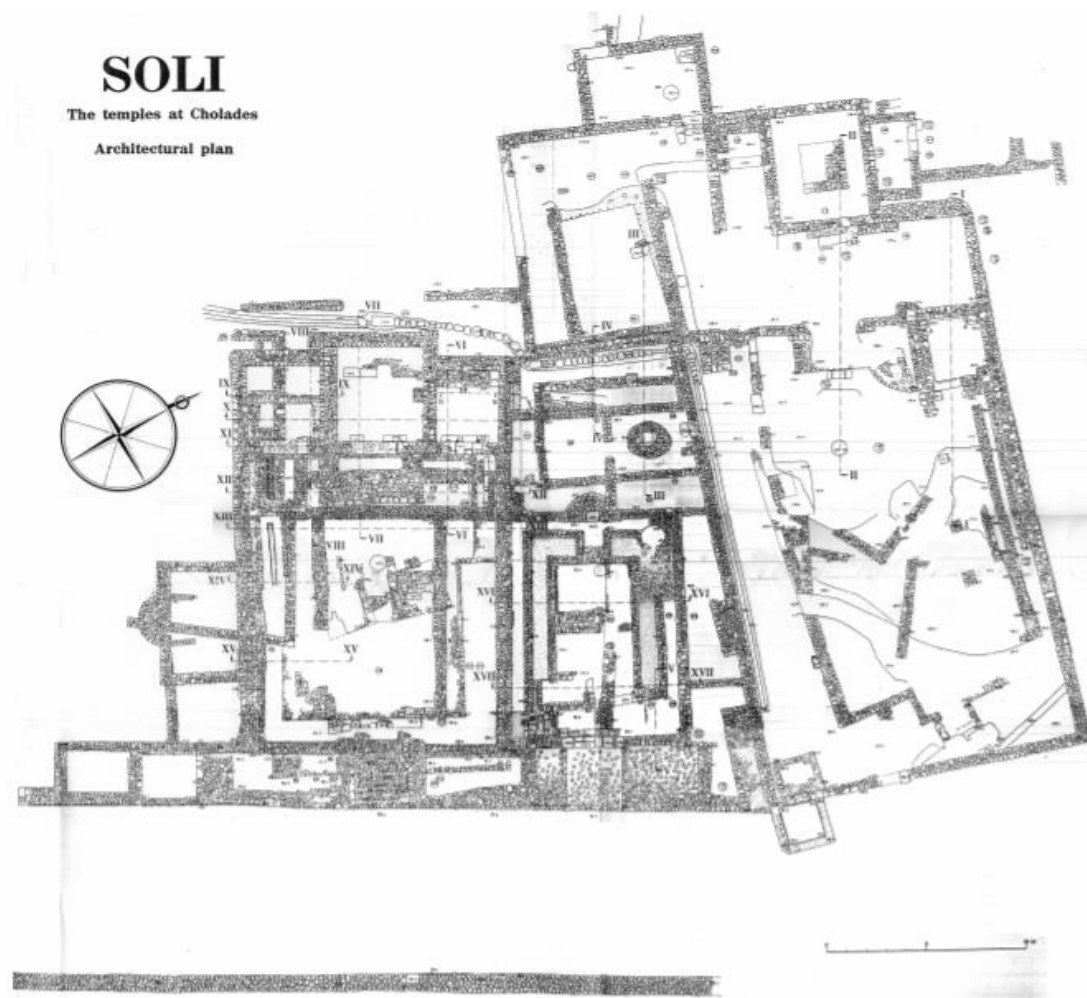
α.

β.

Εικόνα 50 α-β: Η εικονιστική κεφαλή της εικόνας 2 α-β ύστερα από εργασίες αποκατάστασης.

Εικόνα 51: Σχεδιαστική απεικόνιση του συγκροτήματος των ναών στο Ιερό στους Χολλάδες.

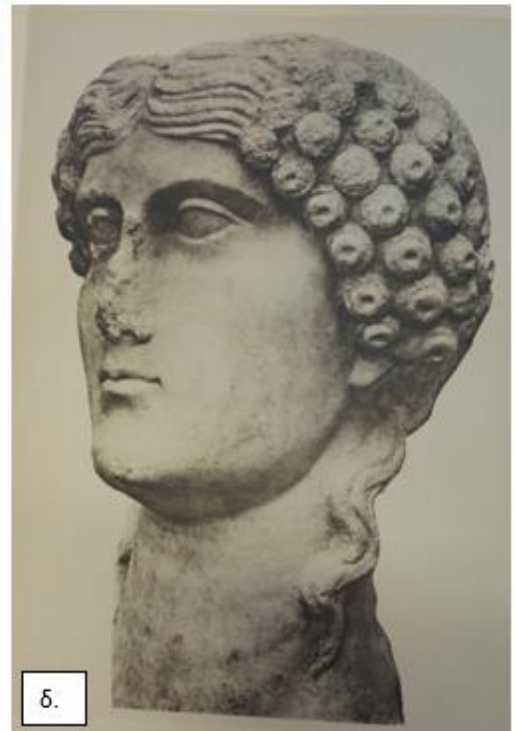
α.

β.

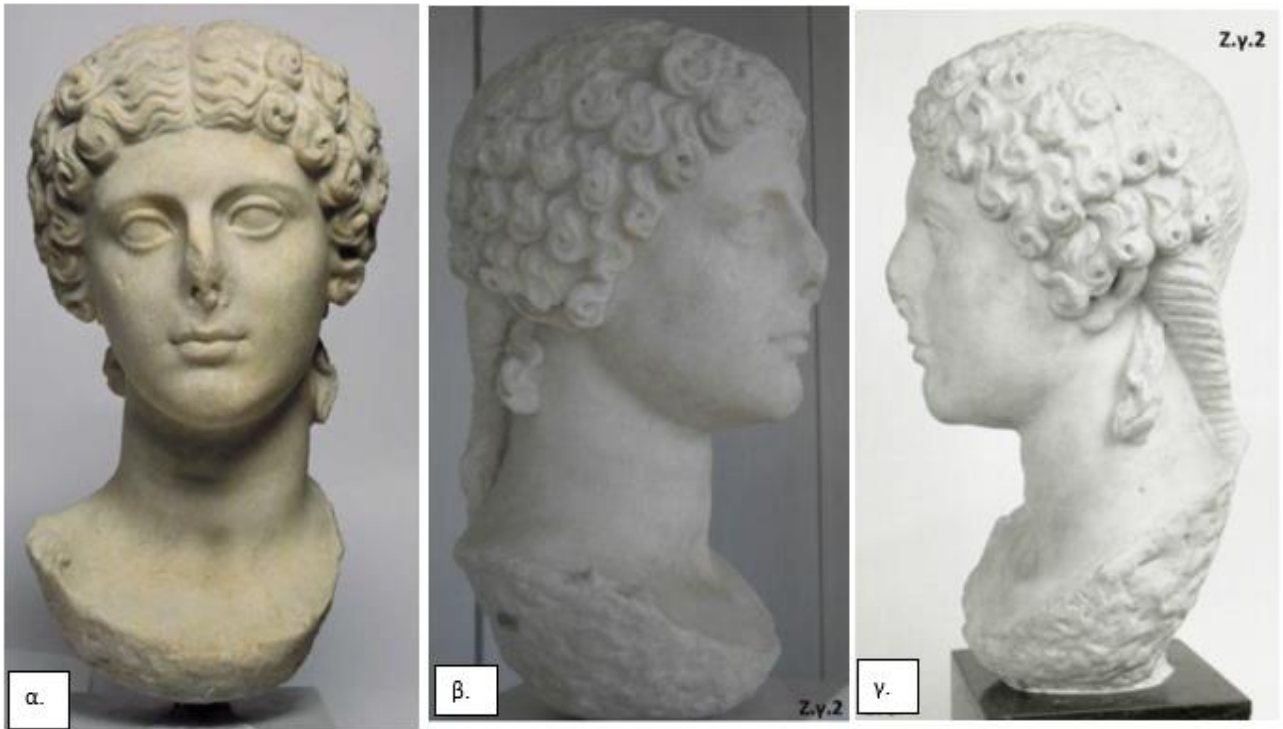

γ.

δ.

Εικόνα 52 α-δ: Εικονιστική κεφαλή από το ιερό στους Χολλάδες, αρχές 1ου αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 33 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό μουσείο.

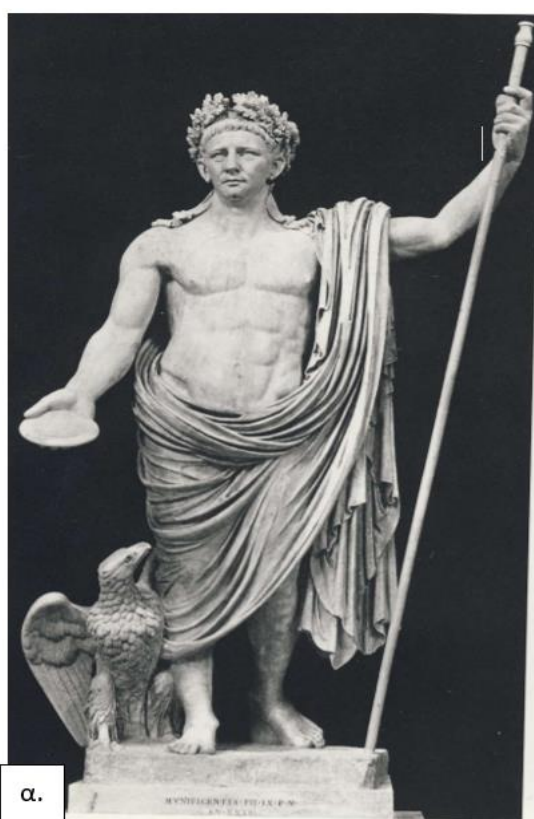
Εικόνα 53 α-γ: Εικονιστική κεφαλή της Αग्रιππίνας της Νεότερης από την Αθήνα, μέσα 1ου αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. ολικό 44 εκ., Ύψ. προσώπου 19 εκ., Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης αρ. ευρ. ΕΑΜ 3554.

Εικόνα 54: Χάρτης της Κύπρου με λεπτομέρεια από την περιοχή των Γόλγων.

Εικόνα 55 α-β: Επιτύμβιο ανάγλυφο από τους Γόλγους των μέσων του 1ου αι. μ.Χ., ασβεστόλιθος, Ύψ. 92 εκ., Πλ. 78 εκ., Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2487.

Εικόνα 56 α-β: Εικονιστικός ανδριάντας του Κλαυδίου ως Jupiter, περίπου στο 50 μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. 254 εκ., Ρώμη, Musei Vaticani, Museo Pio Clementino, Sala Rotonda.

α.

β.

Εικόνα 57 α-β: Επιτύμβια στήλη από τους Γόλγους, αρχές 2ου αι. μ.Χ., ασβεστόλιθος, Ύψ. 149 εκ., Πλ. 72 εκ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. MNB 2029.

α.

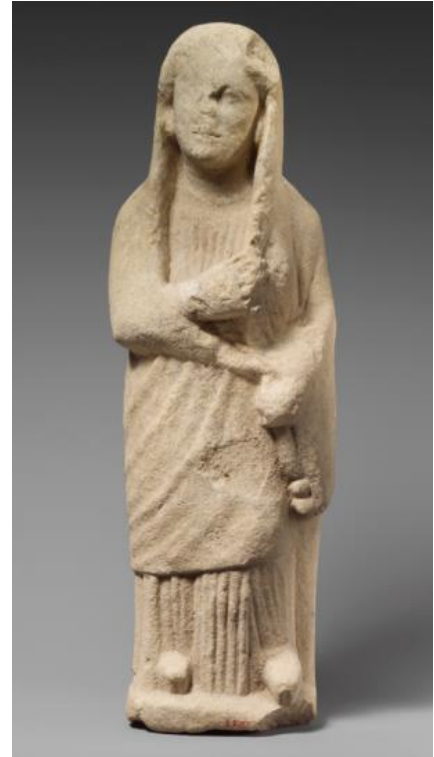
β.

Εικόνα 58 α-β: Επιτύμβιο μνημείο από τους Γόλγους με υπογραφή του γλύπτη Ζώιλου, τέλη 1^{ου} αι. μ.Χ., ασβεστόλιθος, Ύψ. 109,2 εκ., Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2490.

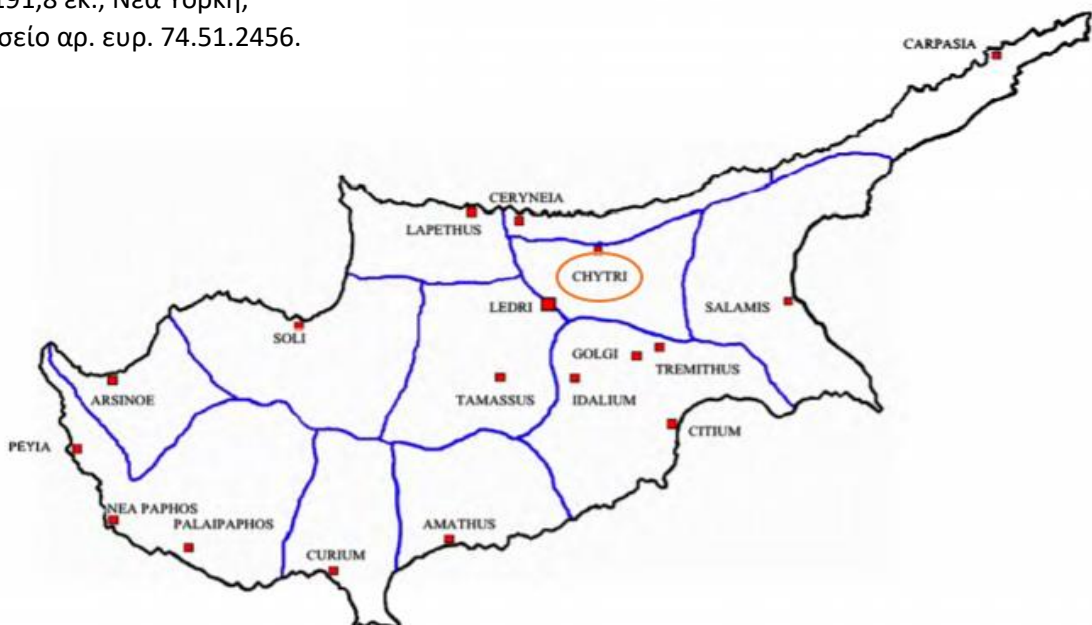
Παρατηρήσεις στη ρωμαϊκή γλυπτική της Κύπρου

Εικόνα 59: Γυναικείο αναθηματικό άγαλμα από τους Γόλγους, πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος, ασβεστόλιθος, Ύψ. 191,8 εκ., Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2456.

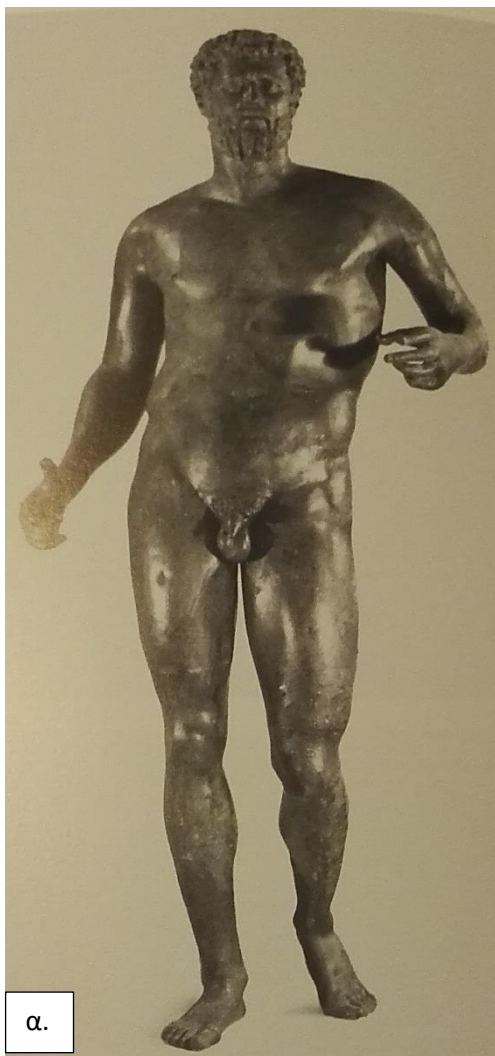

Εικόνες 60, 61: Γυναικεία αναθηματικά αγάλματα από τους Γόλγους («Άγιος Φώτιος»), πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος, ασβεστόλιθος, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό μουσείο αρ. ευρ. 74.51.2724 και 74.51.2709 αντίστοιχα.

Εικόνα 62: Χάρτης της Κύπρου με σημειωμένη τη διαίρεση της Κύπρου σε περιφέρειες, αλλά και τη θέση των Χύτρων.

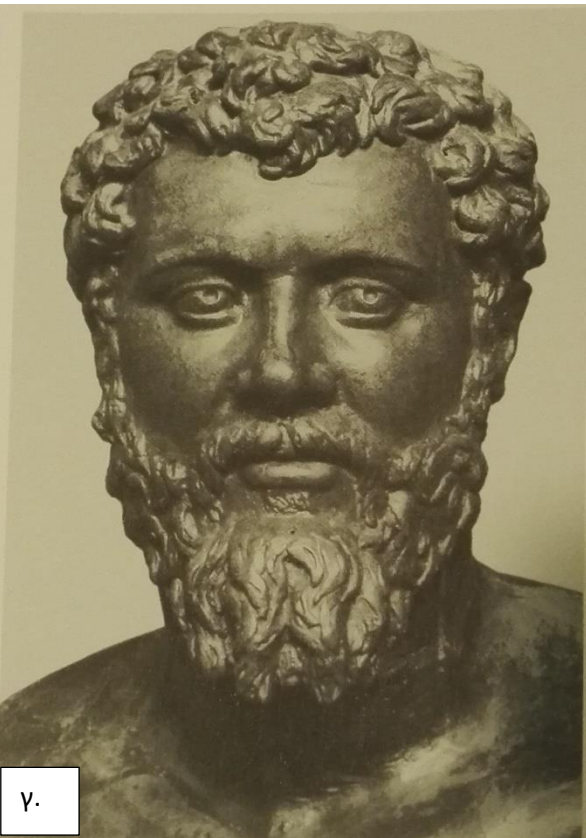
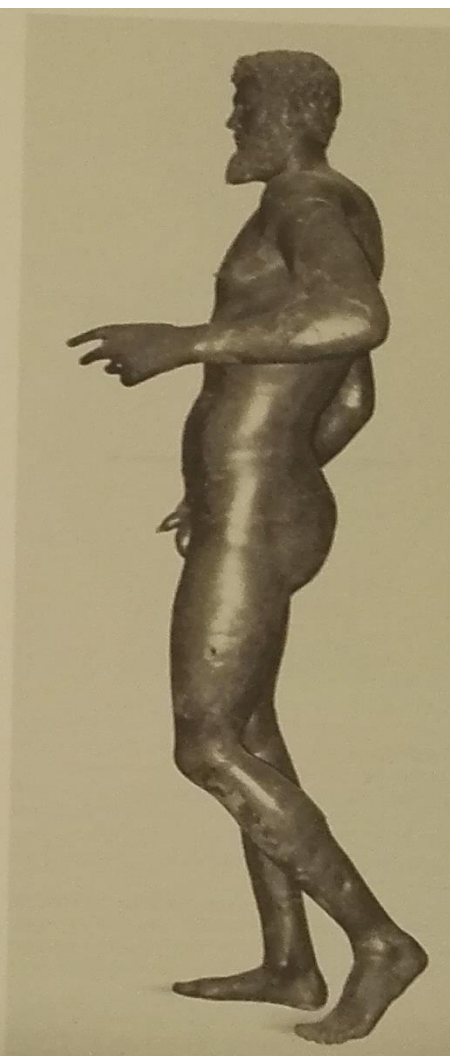

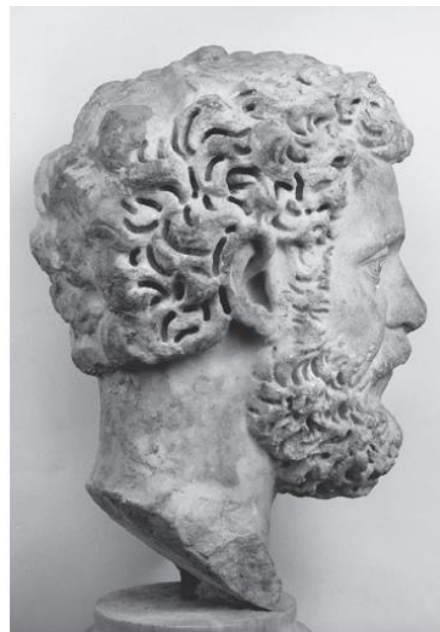
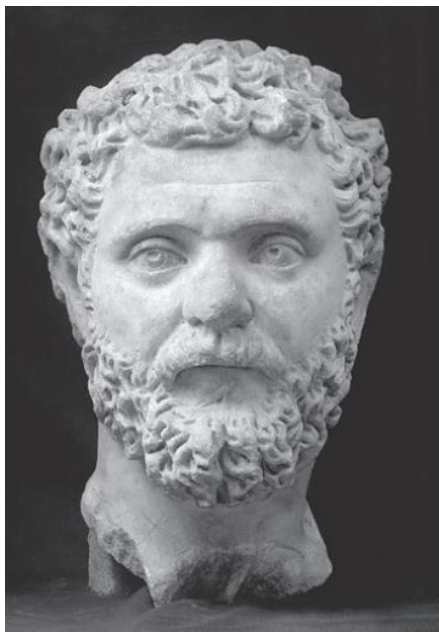
α.

β.

γ.

Εικόνα 64: Εικονιστική κεφαλή του Σεπτιμίου Σεβήρου στον τύπο Ι, 193-196/7 μ.Χ., μάρμαρο, Ύψ. ολικό 38 εκ., Ρώμη, Centrale Montemartini αρ. ευρ. 2309.

Εικόνα 63 α-γ: Γυμνός εικονιστικός ανδριάντας του Σεπτιμίου Σεβήρου από τους Χύτρους (σημερινή Κυθρέα), 193 μ.Χ.-196/7 μ.Χ., χαλκός, Ύψ. 206 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. Ε 549.

α.

β.

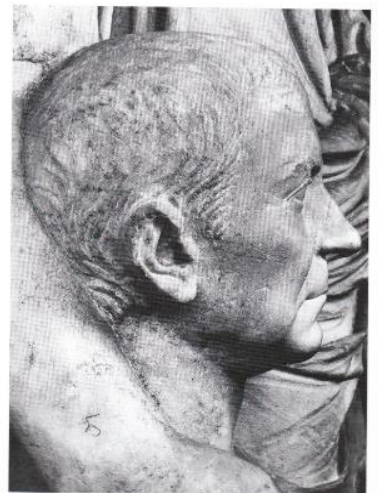
Εικόνα 65 α-β: Χρυσή προτομή του Σεπτιμίου Σεβήρου από την Πλωτινόπολη (Διδυμότειχο), 194-196/7 μ.Χ., χρυσός, Ύψ. ολικό 28,4 εκ., Κομοτηνή, Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής αρ. ευρ. 207.

Εικόνα 66: Γυναικεία προτομή άγνωστης προέλευσης του 1^{ου} αι. π.Χ.-1^{ου} αι. μ.Χ., τοπικός ασβεστόλιθος, Ύψ. 26 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1965/V-6/1.

Nr. 38

Nr. 58

Εικόνα 67: Άγαλμα του λεγόμενου Togatus-Barberini, α' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Ρώμη, Centrale Montemartini αρ. ευρ. 2392.

Εικόνα 68: Ανδρική εικονιστική κεφαλή άγνωστης προέλευσης, ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο ή πρώιμη εποχή του Αυγούστου, ασβεστόλιθος, Ύψ. ολικό 26,5 εκ., Ύψ. προσώπου 20,3 εκ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο αρ. ευρ. 1948/Υ-14/3.

Εικόνα 69 α-γ: Ανδρική εικονιστική κεφαλή άγνωστης προέλευσης, ύστερη ρεπουμπλικανική έως πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, ασβεστόλιθος, Ύψ. ολικό 26 εκ., Ύψ. προσώπου 12,5 εκ., Λάρνακα, Μουσείο Πιερίδη αρ. ευρ. LC 227 (854).

Εικόνα 70: Επιτύμβιος κιονίσκος με επιγραφή, άγνωστης προέλευσης, 2^{ος} αι. μ.Χ., ασβεστόλιθος, Ύψ. 118 εκ., Διάμ. 54 εκ., Λευκωσία, Μουσείο Κύπρου αρ. ευρ. Ins. GR 372.

Εικόνα 71: Γυναικεία προτομή, 2^{ος} αι. μ.Χ., μάρμαρο, Πάφος, στον κήπο του Επαρχιακού Αρχαιολογικού Μουσείου Πάφου.

Προέλευση Εικόνων

Γενικές πληροφορίες για την Κύπρο

Εικόνα 1: <https://earth.google.com/web>

Εικόνα 2: <https://earth.google.com/web>

Εικόνα 3: Kassianidou 2012, 76 εικ. 11.1.

Εικόνα 4: Kassianidou 2012, 77 εικ. 11.3.

Περίληπτικά η ιστορία της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.

Εικόνα 5: Connelly 2010, 178 εικ. 37.

Η γλυπτική της Κύπρου από το 31 π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ.

Εικόνα 6: Fejfer 2006, 104 εικ. 29.

Δυτικά παράλια – Νέα Πάφος

Εικόνα 7: Costello 2014, 1 εικ. 1.1.

Εικόνα 8: <https://earth.google.com/web>

Εικόνα 9: Balandier 2017, 218 εικ. 1.

Εικόνα 10: Panayides 2016β, πιν. 5.1.

Εικόνα 11 α: Fejfer 2006, 114 εικ. 44.

Εικόνα 11 β: Flemberg 1991, 69 εικ. 13.

Εικόνα 11 γ: Flemberg 1991, 70 εικ. 14.

Εικόνα 11 δ: Flemberg 1991, 70 εικ. 15.

Εικόνα 12 α: Flemberg 1991, 63 εικ. 8.

Εικόνα 12 β: Flemberg 1991, 64 εικ. 11.

Εικόνα 13: Budin 2010, 111 εικ. 5.12.

Εικόνα 14: Karageorghis 1998, 214 εικ. 163.

Εικόνα 15 α: <https://www.pinterest.com> (25.11.2019)

Εικόνα 15 β: Karageorghis 1998, 236 εικ. 184.

Εικόνα 15 γ: Fejfer 2006, 117 εικ. 46 h.

Εικόνα 16 α: Raptou 2009, 208 εικ. 6.

Εικόνα 16 β: Raptou 2009, 219 εικ. 15.

Εικόνα 16 γ: Raptou 2009, 208 εικ. 5.

Εικόνα 17: Vessberg – Westholm 1956, πιν. XVII εικ. 1.

Παλαίπαφος, Ιερό της Αφροδίτης

Εικόνα 18: Γεωργίου 2015, εικ. 1.

Νοτιοδυτικά παράλια – Κούριον

Εικόνα 19: Costello 2014, 1 εικ. 1.1.

Εικόνα 20: <https://earth.google.com/web>

Εικόνα 21: Buell κ.ά. 2009, 291 εικ. 4.

Εικόνα 22 α: Fejfer 2006, 118 εικ. 50.

Εικόνα 22 β: Fejfer 2006, 119 εικ. 51.

Εικόνα 22 γ: Fejfer 2006, 119 εικ. 52.

Εικόνα 23 α-δ: λήψη Στ. Κατάκης.

Εικόνα 24 α-β: Kreikenbom 2019α, εικ. 105 a-d.

Εικόνα 24 γ: Kreikenbom 2019α, 80 εικ. 21.

Εικόνα 25 α-γ: λήψη Στ. Κατάκης.

Εικόνα 26: Karageorghis 1998, 255 εικ. 206.

Κούριον, Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη

Εικόνα 27: Ambros 2019, 51 εικ. 2.

Εικόνα 28: <https://earth.google.com/web>

Εικόνα 29: Mavrojannis 2015, 491 εικ. 2.

Εικόνα 30 α.: <https://www.penn.museum/collections/object/172610>
(17.04.2020)

Εικόνα 30 β.: McFadden 1951, πιν. 10 Α.

Εικόνα 31: Hermary-Mertens 2014, 262 εικ. 356.

Ανατολικά παράλια – Σαλαμίνα

Εικόνα 32: Costello 2014, 1 εικ. 1.1.

Εικόνα 33: Öztaner 2010, 209 σχ. 1.

Εικόνα 34: Kiessel 2013, 256 εικ. 1b.

Εικόνα 35: Davis 2010, 6 εικ. 2.

Εικόνα 36: Fejfer 2019, 617 εικ. 2.

Εικόνα 37: Karageorghis 1998, 223 εικ. 174.

Εικόνα 38: Karageorghis – Vermeule 1966, πιν. XVI, 1. 2.

Εικόνα 39: Fittschen κ.ά. 2010, πιν. 80.

Εικόνα 40 α-β: Karageorghis – Vermeule 1966, πιν. XVII 1-3.

Εικόνα 41: Fejfer 2019, 613 εικ. 1.

Εικόνα 42 α: Karageorghis – Vermeule 1964, πιν. XLIII εικ. 1.

Εικόνα 42 β: Stemmer 1978, πιν. 19, 3.

Εικόνα 42 γ: Stemmer 1978, πιν. 19, 4.

Εικόνα 43 α-δ: Lenaghan 2012α.

Εικόνα 44 α-ε: Lenaghan 2012ε .

Σαλαμίνα, Ιερό του Ολυμπίου Διός

Εικόνα 45: Yon 1993, 147 εικ. 11.

Εικόνα 46: Yon 1993, 148 εικ. 12.

Εικόνα 47 α: Yon 1993, 148 εικ. 13.

Εικόνα 47 β: Lahusen – Formigli 2001, 139 εικ. 80.1, 80.2.

Βόρεια παράλια – Σόλοι

Εικόνα 48: Costello 2014, 1 εικ. 1.1.

Εικόνα 49 α: Lahusen – Formigli 2001, 224 εικ. 136.1-136.4.

Εικόνα 49 β: Kahil – Faltermeier 1976, πιν. 8 εικ. 4.

Εικόνα 50 α: Kahil – Faltermeier 1976, πιν. 10 εικ. 2.

Εικόνα 50 β: Kahil – Faltermeier 1976, πιν. 9 εικ. 2.

Ιερό στους Χολλάδες

Εικόνα 51: Kleibl 2007, 128 εικ. 1.

Εικόνα 52 α-β: Kleibl 2007, 131 εικ. 4.

Εικόνα 52 γ: Westholm 1936, πιν. VII, 2.

Εικόνα 52 δ: Westholm 1936, πιν. VIII.

Εικόνα 53 α: Κωνσταντινίδης 2016, 274.

Εικόνα 53 β: Κωνσταντινίδης 2016, 275.

Εικόνα 53 γ: Κωνσταντινίδης 2016, 279.

Ενδοχώρα Κύπρου – Γόλγοι

Εικόνα 54: Hermary – Mertens 2014, 416.

Εικόνα 55 α: Ρογιατζι-Richter 2009, 190 εικ. 1 a.

Εικόνα 55 β: Ρογιατζι-Richter 2009, 190 εικ. 1 b.

Εικόνα 56 α-β: Maderna 2010β, εικ. 129.

Εικόνα 57 α-β: Ρογιατζι-Richter 2009, 192 εικ. 4.

Εικόνα 58 α: Karageorghis κ.ά. 2000, 267 εικ. 431.

Εικόνα 58 β: Hermary – Mertens 2014, 353 εικ. 489.

Εικόνα 59: Hermary – Mertens 2014, 172 εικ. 208.

Εικόνα 60: Hermary – Mertens 2014, 173 εικ. 210.

Εικόνα 61: Hermary – Mertens 2014, 174 εικ. 211.

Ενδοχώρα Κύπρου – Χύτροι

Εικόνα 62: Parks 2002, εικ. 1.

Εικόνα 63 α: Lahusen – Formigli 2001, 246 εικ. 150.2.

Εικόνα 63 β: Lahusen – Formigli 2001, 247 εικ. 150.3, 150.4.

Εικόνα 63 γ: Lahusen – Formigli 2001, 246 εικ. 150.1.

Εικόνα 64: de Pury-Gysel 2017, 47 εικ. 48.

Εικόνα 65 α: de Pury-Gysel 2017, 10 εικ. 1.

Εικόνα 65 β: de Pury-Gysel 2017, 14 εικ. 4.

Γλυπτά άγνωστης προέλευσης

Εικόνα 66: Zachariou-Kaila 2010, 193 κατ. 174.

Εικόνα 67: Fittschen κ.ά. 2010, πιν. 40.

Εικόνα 68: Erath-Koiner 2005, 173 εικ. 1, 2.

Εικόνα 69 α-γ: Koiner 2008, 647 εικ. 1-3.

Εικόνα 70: Poyiadji-Richter 2009, 193 εικ. 6.

Εικόνα 71: Fejfer 2006, 122 εικ. 55.